

Н. Е. ВИТКОВИЧ

ГЕОГРАФИЯ

АЛЫЧЫВ АПХАРТА 4-ХАҢА АҚЛАСС АХҒАЗЛА
АПХАҒА

*РСФСР арросецуена аМуниципетрестега
Иарыбагъзынт*

Абгза Бызшлага Иатазкыуз З. К. Хачуков

*Иустабархана азИарыдуфра ЧАО абАОНО
Иарыбагъзынт*

ЧЕРКЕССКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1956

АДГЫЛ ШАР.

Ажычъь заман аглан ауаглакка Адгьыл аьаша шларгьынглъуаз.

Хлара райшартакл агны хлангьлу аглан, йглахлыкльшашаута йдучам Адгьыл гльвара тшыткл глбнтл. Хларларн шхьн артаьныта йаьамьытгьн, хлара ауи кьякьязшыа йагьлбнтл.

Ажычъь заман аглан Адгьыл кьпшырата йамаз ауаглакка йгьрымдырузатл. Ауат йауьмыз ргьтан кьнджакьвала йгьн ком-пасадаь агенгьмыз агшы хьарата йгьзаймыцъузатл, тенгьмыз гьвагана ауьра гьыраамьмдугьтл. Ауат дара ргьгьра агны йагьаз йдучам Адгьыл тшыт акьын йырдырузаз. Ауи йгьлаццла ауаглакка Адгьыл кьякьята йырпххидзун.

Адгьыл акьпшыра кьякья гьгьта, йьдзцауа агенгьмыз йхькьну, хгьей дудзакл йырклъугата акьын ажычъь заман аглан ауагла шазхьыцъуаз. Азджакьлгьн, адабыжмакь дудзакл, гьынагьн нлгьватгьн змам аоккан йхьыдзцауа йхьыта, ауи ахьахьгьн апьль дудзакка акьыгьлата адгьылгьн ауат рыакь йыкьвта йазхьыцъуан.

Уашламсуа йара тланыкьзьякьла уамгьвайсыркьын, Адгьыл агьына унадзущта йырпххидзун.

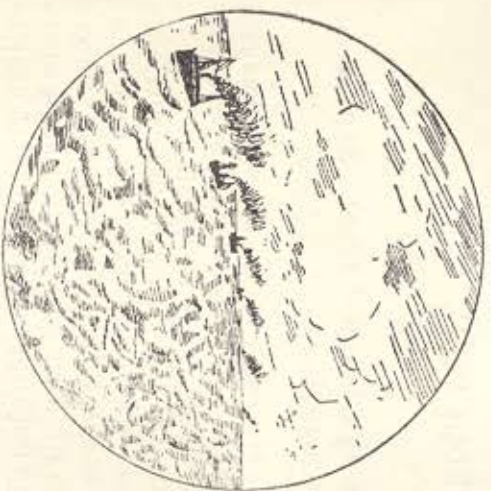
АДГЫЛ АКЪПШЫРА.

Ауагла гьтан зму ахьыахл дукка рьычпауа йанца йгьн ком-пас агнлархьыцъ, ауат хьарата гьамдара йджыкькьылуа йалагатл. Ауат йьдзцауамца вокканкка йыррсуан, Адгьыл алаца, ачпаша рыла-рыца бзгьта йдльдрлмруан йгьн ауи агнш мачл-мачьымца Адгьыл акьпшыра шгьжыьыз хьарулатл.

Адгьыл штчыгьлгьу архьыьыхура шардакка йгьладьрбнтл. Хлара агенгьмыз агшы хгьылата, агшы йазгьлайуа ахьыахл нарп-

талада хланшыквын, аун йшабугу зында йшхлэмбоуа гвы ахл-тнтл. Аххыыхл хлэмбаскыва, анхъада аглва гбонтл (1 асур.). Уадырлвана амачтакка рхыккка глчлшнтл, аун амштахъ амачтакка зымлларгн аударджыккыкваргн глчлшнтл, йаштарлал-уата ангалуба аххъа зымлва йгы йлхъхъахауата, аххыыхл зымлва убауата йптл. Хлара аун адзы йлчлцуаашва, йлчлцлцапглуашва йгыл-буштл.

1 асур. Ашина йлзаргванхада аххыыхл, нсэйсманпара йшлчлшнтл.

Амара йара арлалшлларншлмта бырл анхъада апстхлвакка, ашхъа ххыккка, уадырлвана атыз хларла ххыккка, аун амш-тахъ, рында хларлата йанглахъалара, аун ануркка апккыгылва сглакка йгы Адгылл аххъахъ зымлва глдырккыгылт. Апккыгылва сглакка йгы адгылл аххъахъ анхъада анур арларккынанмры-швуа, Адгылл арларчылларара йхънарлнтлгта аквлл.

Адгылл йккыккынта йавазарккыыз, хлара йхъарадазата йабу хлэмбарын. Хъара йызлалшшуа атрубаккыада аггъавара анны гы-ггта кылометршквл пхадзара кломккда йхъару гбара хлыл-шарын. Шабырлгта ауаса йгыншум. Хлара аккыккыара рай-шарта анны гыггта йглахыккышшуа агоризонт¹ алнна йаххъатла-ныккыаггаккылы 4 кылометрккыла ахла гхлэмбум. Хлара агори-зонт уххынта йавакку апккыгылвакка эхлэмбоуа, Адгылл арлар-чылларара ауат хлнарлнтлгта аквлл.

¹ Горизонт—ажнлваланди адгылл амасуашша йавагбавуа.

Аун йланарбнтл, Ад-гылл шккыккым, йшнглат-чылгту, Аххыыхл анхл-чывахъару арлан, аун зым-лва йшачуауа зында йхлэммырбауа, аун арлар-чылларара аквлл.

Адгылл ккыккыазаркк-ныз аоканкка йгы атеп-гкыккка рхъахккывалгн райшахарын. Аун арлан хлара йыхлчывахъару аххыыхл аххъахъ уадагата анлахыыдазаты йххлзацы-барын, ага йххыыццызашша хлнканшшлрты.

Хлара ахларлара хлхъадуа хларларккыын—англа, атоба хлар-ххъадырккыын я асамогет хларккычлнлата тшштлхххырккыын, йахъва-ккыызлаккылы йглахыккышшуа хлгыгара анны хлгланш рында-рында хъарата йглчлгланхуа йадалуштл. Хлара аун анхъада, сглага хлангызлаз, йхлэмбоаккууэ апккыгылвакка хлэмбоуата йуштл. Хлара хларлата хлхъагнхлызаты, хлгыгара анны йгыл-бауа Адгылл рында-рында йадалкуштл. Йглауаххырккыын, хлара кылометрл ахларларата тшштлхххырккыын, йглахыккышшуа Адгылл ххъахъ анны кылометр 100-да йххыыбуштл.

Ахларлара хланхъадуа, тшанчлгылххуа арлан, агоризонт атшауанлнхараты аун анш бургта Адгылл шгыарлгу гланар-бнтл. Хлара аххъахыла тшанчлгылххуа арлан, аун анхъада Адгылл гычылларара йхънарлнвалуата йаваккыаз апккыгылвакка гбавуа хларалнтл.

Адгылл кышшара гжжы амата йавазгын, шта аун гыггта углахыккышша ауаштл. Шабырлгта, хлара Адгылл анны шлчлпаккы хлгыгта, хлмыглххымычлуата заккыла йара тланыккывазладжыккы-да хлмыглвайсеуа хларларккыын, йглахыта авосток аххыла, джжя-радалгын хлмыглххымычлуата хлмыглвайсеурккыын, тамамдазата йа-тарккынах йара аун хлхъатычылз Адгылл шлчлнла хларазгланх-уаштл, ауаса азапад тланыккывала аквлл хлархъагларггыл-хуаш.

Тенгызлацалгв шардалгв йаншккыам атланыккываккада Ад-гылл гыггта йглахыккылашталт; ауат океангта, тенгызгта йава-ккуу зымлваларгн Адгылл агалларгн ауралларгн йглахыккышшан, эджжыаргн Адгылл арлыана йгашламшвалт.

Адгылл эджжыаргн йшалымтауа йгы глына шамам, аун заккыгн шаплагызлам йгы аун гыггта углахыккышша шуашыыз кынглш алахымккыла ауаглакка йхъарлалт. Аун аквллгта, аун ш а р кышшара амашл.

Хлара гвы зыхлэамтуауа, Адгылл—шару.

Хлара топ дукл ахча кланпккылакл аквхлцлгата йгы аун ккы-рандалшга чвалгъавара глалхыккылыггашарккыын, аун ашар ду аххъахъ анны, йара ахча шккыккыю апшобургта, йара йглчллана-ккыыз агыгъаргн ккыккыызашша йгылбуштл.

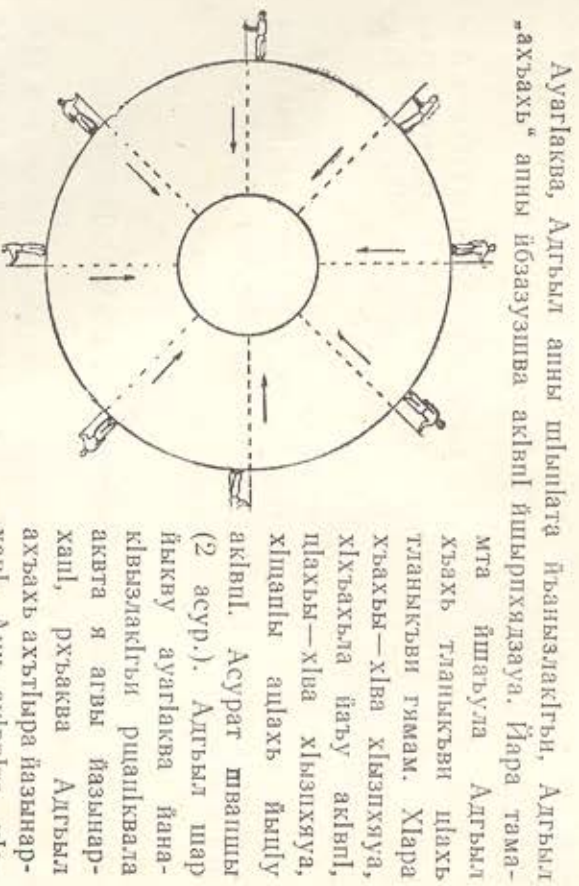
Хлара Адгылл ккыккыызашша, райшазашша йгылбонтл, йшпа-

күбү ухларкынын адгылы шар швабыж йдүп, хлара аун йглакву-хырквын, эджяра йнланымхауата хлхвышп йгы аун йглакцда аклвп ауаса йзыгбауа. Аун йглакцда, хлара адгыл шар йауата йдучвам тштык, аун ахъахъ йауата йхвыццдзу тштык аклвп йыгбауа. Адгыл шар дудда ахъахъ йауата мацк аклвп йауахара глгчыгларата йачпауа адырглауачахнт йгы аун аклвп хлара къякъязшва йзыгбауа.

Ага Адгыл ахъахъ райшамыгтынгты, йгы аун анны ашхъаква, ахлаглараква, абыхъаква, аклар цлолаква аматтынгты Адгыл шара (гъжыта) йупхыда ауашп. Адгыл швабыждата йдүп, йгы аун йглаквухырквын, йдуддзу ашхъаква швабыжта йхвыцквант—аун ахъахъа ауат атоп ду йаклнххалыз апхатшахъва цыра хвыц йагвызант, йгы йдучвам ахъаквы ахлаглараквы аун ахъаз саба цырак йашп. Адгыл рахла наквырта дута йамулы, ахырбыз напхыда йанчвуггъяра ашпта ахла йгызалуам.

Адгыл анны хъахы цлахы.

2 асур. Адгыл анны хъахы цлахы.

Гыл акытада, агыда йнарху аклвп, хъахы—хлва йзыпхыуа Адгыл анны утлагата, ауапчав ахыта йнарху аклвп.

Аматнт айха шладнакылгуа ашпта, Адгыл йара ахъахъ йкву аплкыгываква зымгва глданакылнт. Ахъахыда йхъарпывлхаз ахлахъ, атоп йтырштыз атопх, йатаркыва Адгыл йгакывшахнт, ауаса йзалгуа, ауат Адгыл йара йгданакылнтта аклвп.

Азцглараква.

1. Ауаглаква ажвчв заман арган Адгыл алаша шнагларгвчггауаз?
2. Адгыл атенгыз анны йгы аггъяара анны акышпыра шнагбауа?
3. Адгыл шара йшаваз ауаглаква йшпахъарцла?
4. Адгыл ашара ашхъаква замзерарххауа?
5. Хлара Адгыл шара хлзымбауа, хлзымырхъыхуа?
6. Адгыл хъахы цлахы амма?
7. Хлара хъахы йгы цлахы—хлва хлзыпхыуа ачлвны?

Адгыл шар адур.

Ауаглаква Адгыл йашым атланкыкываквада йглаквшара глваца ныжхъта, ауаса ауат аун йгы йыршват. Адгыл шар швабыжта йдүп.

Адгыл мъа глаквырша аурыквын, аун амга аура 40000 километр айхла йнадзшын.

Адгыл агыгара зымгва цгяггта уызглакхыкывшарквын, йгы шнгглда 40 километр амудауамцара, аун аш адуней гягта аглахыкывшара ахъазла хлара хкъкыша аара хлгахъхарын.

Адгыл гягта йглакхыкывшауата айхамгва цтлаца йаурыквын, эджярагы хлгашламсуа, апоезде аун амгва хлаамгвайсырквын, сахлгк анны 50 километр хлмыгвайсуамцара, уадырглванарын Адгыл аглахыкывшара мзыкы хлакрын.

Азцглараква.

1. Адгыл агыгара дурата йамай?
2. Адгыл гягта самолгтла утлахыкывшарга ахъазла аара заман атахъхуши, аун сахлгпхыда 500 километр амнадзшын?

Глобус.

Адгьыт шар кышыра таму ахъазда, аун рахъа тамамдзата акышыра йашырншу ашар аклент. Адгьыт йашырншыта, шъвабгытъя жыпата я мшыта шар рчнгит. Аун ашар гытата шъвабгытъя акылдаркит, аун ашъвабгытъя анны адырга шыгаквади азнаккади йларобит Адгьыт ахъахъ йыкву зымгивагы, ахва ахъазда атенгъызкы, адымгивкы, аргвалкы, ашъхакы, агородкы. Аун ашпта йхыгыта Адгьыт акышыра глыврбауа глобус — хъва йапхынт.

Адгьыт хъва йаа-чпата шант ацлагылант, аун акагата йалсуа, айха дзамбыр йахъахъынхынт. Адгьыт ашангъи адыамбыргъи заргуа, рында банта йаданхарнше аклент. Цабыргыта, Адгьыт аун ашп шангъи аун ашп айха дзамбыргъи гьам, ауаса аун йаъазшва йгългъынхыларгъуа алина йахъахъынхынт, аун Адгьыт дзамбыр — хъва йапхынт. Адгьыт ахъахъ анны, йнзхъахъынхъуа адыамбыр ахъахъсуд, аглычюкакит а по-т ю с к в а — хъва йрыпхынт.

3 асур. Адгьыт анны атланакъанакы глыврба.

Адгьыт ахъахъ анны аточка (3 асур.) северна по-т ю с, аун йазрайшата ацлахыта ю ж н а по-т ю с гланарбит. Хъва аглобус анны хъвахъвакыта йгъи йгълкышакыуата йапшквам алинакы глбит. Аполоскит йгынгыта анахыни аполоскит йацакывауа алинакы м е р н д н а н — хъва йрыпхынт. Америдианкы ашъмгивагы дара-дара йацъараквант йгъи аглычюкакит ринны йадыгхит: северна полюс анны йгъи южна полюс анны.

Америдианкы север йгъи юг ахъанкыу глыврбит (3 асур.).

Северна йнарху америдианкы северна полюс йацит, югда йнарху — южна полюс йацит.

Хъва хъны ашп аъаратгъшара арлан, амара югта йаъант, аун ахъатгърда ашп аъаратгъшара арлан америдиан ахъанарху глыврбауа ашп. Аун ахъазда ашп аъаратгъшара аннадыра, райшата йыгуу йкыгывакит ахъагата, север йгъи юг ахъанкыу глыврба атахынт. Хъва аун йгълкышакы ахъага арлыгъта-ныкывакылагы аполоскыа ринчыда лина дьгггарыкыын, аун хъва хъшынла йамеридианта йагуаит. Хъва аун ашп аъаратгъшара арлан йгълкышакы ахъага хъгагытата северда хъмырнайсыркыныз, аун арлан северна полюс хъзгъларын, хъгацаната хъызгъагата хъглангънайсхуа хъгаггаркыныз — юг ахъага — хъва южна полюс хъзгълайхрын.

Арлыгъытгъи йызгъарчыгъыру ацъарата, аглобус йалсуа алина, э к в а т о р — хъва йапхынт. Экватор аглобус г л в ш а р б ж а к и т а йагълкынт: с е в е р н а йгъи ю ж н а . Адгьыт анны датта линакывакытъя авант: а н а р а д л е с л ь к в а . Ауат аекватор шалсуа ашпбыргъи йалкынт. Параллелнпхыда ауратгыт аекватори йари гълваната йрызбжю аза-кынт. Апараллелькы аекватор йачыгъарахапхыдызатгы рында йаишныкывахынт.

Апараллелькы азадат йгъи авесток ахъанархакыу глыврбит. Хъва хънахъ асеврда йнахъыргыта хъглыгъкыын, хъгъыагата востокит йаъу, хърмагалгыт — западт.

Ацгъларакы ашарышцааракы.

1. Глобус зырхъвауа ачъныз?
2. Адгьыт анны северна йгъи южна полюскы, экватор, северна йгъи южна ашарбжакы глыврба.
3. Адгьыт анны америдианкы апараллелькы глыврба. Америдианкы нархарата йгълыврбауа йгъи апараллелькы йгълыврбауа запныкыа?
4. Зыш гычюкакы, америдианкы зымгива талсыгъхуа?
5. Адгьыт анны аужака йъакыызгъакытгы аточкакит йаышакит, аун аточка йгълкышакыта север йгъи юг, восток йгъи запад глыврба.
6. Адгьыт анны гпнахъызгъуа глыврбакытгы югит, йабагу аун ашп шынла? Аун ашынла аглобус анны йгълкышакыта.
7. Акаш 1937 арлан хъва хъдгъчик Чкалов СССР дывын рахъа йаишны амлывата Северна Америка дисгълат. Аун йса-

могет йанаклыызлаклгы райша север ахыда йнестлун. Уадыр-
гвана зында аун райша юг ахыда йнестлаута йатл. Аун
апш ншарныс абадуаш?

8. Ашьябыгыть жвила йглашыхта глычлыгыс сурат
чкльынкл шчыта. Аун асурат чкльын аглобус апны, амери-
диани апаралдеги тшыглывкркьуа, элжяра йакышыргы. Аун
апахь северна полюс ахыда йнашвырха. Асурат чкльын
апахь, аштахь, агьыма, арма ахьтанархакьуа глжвдыр.

9. Ужыи асурат чкльын алашвырпата апахь южна полюс
ахыда йнашвырха. Асурат чкльын апахь, аштахь, агьыма,
арма ахьтанархакьуа?

10. Асурат чкльын алашвырпата апахь восток ахыда
йнашвырха, уадырглвана запад ахыда йгы йатаркьлах асу-
рат чкльын апахь, аштахь, агьыма, арма ахьтанархакьуа
глжвдыр.

11. Анхырта апахь апны кьваргьт райшакл райшата йлашв-
рыс, аун акьваргьт ахвата рахла йнашшысдузахара шьрыбер-
гыль (аун апш хвага амш аьаргьлшара апны акьвл йаньн-
шауа), аун апш аьаргьлшара алина—меридиан анархара
лыжьва.

Ашарбжакьва ркарта.

Рахла тамалдзата Адгьыл шьбу глзырбауа аглобус акьвл.
Ауаса аглобус чкльын апны йалдыргата акьрыдыгьлвакьва гларба
гьуам, аун апны Адгьыл ахьахь зымгьла йалдыргата йларбар
ахьада, аглобус шьабыж йадулдзата йчпара агахьхарын. Аун
апш глобус уаганхарныс йгькьгьлеймыкхарьгьт. Аун акьлымкьва-
гы, хлара аглобус хланпшара арлан, зында аун атланыкькьвакь
акьвл йыхьлыбуш.

Аун ахьада Адгьыл шар хьахь акарта апныгы йгладьр-
битл. Адгьыл шар йачьаракьыта гьлшарбжакькьта йагьлвыршитл
йгы шарбжипхьада акарта апны гьгьаракьыта йгладьрбитл.
Ашарбжакь, восточна—хьла йапхьитл, анахьныгы запад-
на—хьла йапхьитл. Аун апшта Адгьыл глзырбауа, ашар-
бжакьва ркарта—хьла йапхьитл.

Ашарбжакьва ркарта апны, аглобус апны апш быргта, йап-
шым аьивагьваракьада йалдыргата адгьыл бах, атенгьызкьва,
ашхьакьва, адыгьлвакьва, агьагькьна йгы агородкьва гьладьрбитл.

Ашарбжакьва ркарта апны, аглобус апны йапш быргта,
север йгы юг ахьтанарху гьлзырбакьуа америкьдианкьва йгы
западн востоки ахьтанарху гьлзырбакьуа апаралдгьлжкьвагы
аьакьванл.

Атшарьщаракьва.

1. Аглобус апны йгы ашарбжакьва ркарта апны аькьвагор,
аполюскав, северна йгы южна шарбжакьва западна йгы вос-
точна шарбжакьва гьлшырба.

2. Агларбага лаба (аькьзака) апаралдеги америкьдиани гьагьы-
сва, йьякьлызлаклгы точкикл, йакьшкьл. Аун аточка йглахьышв-
хта север, юг, запад, восток ахьтанкьуа гьлшырба.

3. Ашарбжакьва рконтурина карта апны кьварандаш зигьва-
да экватор шчыгьтыва йгы йара йакьжывыгьлх.

4. Северна йгы южна полюскава апахь йгыгьу аьукьвакьва-
да йглашвырба.

Адуней ахькьва.

Аглобус апныгы ашарбжакьва ркарта апныгы йыглбитл
Адгьыл ахьахь айхлара дьыда йашхьгьлву. Адгьыл шар апны
адгьыл бахра йгланцанакьуа акьлыс, адым йгланцанакьуа $21\frac{1}{2}$ -гьа
рында йайхланл.

Адгьыл бахра зымгьла йдукьвата пхьвыкьгта йшахитл, аут
а дуней ахьтывьва—хьла йрыпхьитл.

Авосточна шарбжа апны Азия рахла йдуу ахьвы аьанл (Азия
йлучьам ахьзы западна полушария апны йаьанл). Аун азапад
ахьыда Европа йагьлгитл; аут рграница Урал шхьакьвада, Урал
дыгьлва йгьн Кавказ шхьакьвада йагьлгитл.

Европа аюг ахькьлада Африка аьанл.

Африка авостокла, адуней ахькьва йрыута—рахла йчкьлы-
ну, Австралия аьанл.

Западна шарбжа апны север йглашарышта юг ахькьлада
тшаруын Америка шгланл; аун Северна Америкада йгы
Южна Америкада йаганл, аут бахра цангьла йагьлвагьлахитл.
Южна полюс йахьныкьлывшаута Антарктида шгланл.

Акарта ашышца адгьыл ахьахь алашца шпшым гланарбитл;
аун апны йларбаракьитл атлагьра гьгьваракьва, ахьлагьларакьва (авоз-
вышенностькьва) йгы ашхьакьва. Адгьыл бахра рахла йхьлагьла
адулдзу, Азия апны йаьу, Гималайкьл шхьакьва йрыуу (Эверест)
Джомолунгма хькьв акьвл. Аун ахьлагьла 9 километркьл аьара
йнадзитл.

Аьцгьларакьви атшарьщаракьви.

1. Аглобус йгы ашарбжакьва ркарта апны адуней гьла-
швырба.

2. Ашарбжакьва ркарта апны шьара шьаьазауа адуней
хьы гьлшырба.

3. Адуней ахъякыя йрыуата авосточна шарбжа анны заппи хъякыя йаъякыу йгы заппи хъякыя аападна анны йаъякыу?
4. Заппи дуней хъякыя йшабгу ожна шарбжа анны йаъякыу? Заппи хъякыя йшабгу—северна шарбжа анны йаъякыу?
5. Заппи дуней хъякыя экваторда йагышакахауа?
6. Адгъык Европа дгыцта, Северна Америка дисецтара ахъязда заппи тланыкыаа дахъяисецтара атахъу? Африка дгыцта Европа? Европа дгыцта Африка? Австралия дгыцта Азия?

7. Заппи шарбжар адгъыл бахра рында йаьйху? северна анны акыма можила южна анны акыма, восточна анны акыма?

8. Заппи дуней хъякыя рахля йхлагалдуу ацхъякыа рыну? Ауат акарта анны йгашырыба.

9. Заппи дуней хъякыя эгипткыа рында мацта йтапкккту, йгы заппи—швабыжта йтапкккту?

10. Адуней ахъякыа зымтла аконтурна карта анны йаъякыа. Граница адгъыла (кварандаш зытлаа) Азия Европа йгакыаыжта.

11. Аконтурна карта анны ачавашыра зытлакаааа адуней ахъякыа шыа.

12. Акарта анны амагитаб швашыта, Африка анны ааква-тор ыакуа ашында аган шыа.

Аоканкыа.

Адгъыл шар анны аьз хлахъ зымтла йдуккыу хъыа кромкыта йпахитл, океан—хыва йрыпхыкаауата. Азия, Австралия, Америка йгы Антарктида рожара анны йаъял, Адгъыл анны рахля йдулдзу йгы йшолоаду **Великий я Тихий океан**. Аун анны 10 километрк ацкык рында йаьйолу шында аманл. Аун адгъыл шар анны адгъыл бахта йагу зымтла рапкык йлупл.

Европа, Африка, Америка йгы Антарктида рожара кыса кыкыа дута тшамцнахуата **Атлантическа океан** рожанл. Европа, Азия йгы Африка рожара **Средиземна теньыкы** бжанил. Адгъыкы—аун аокан йаъякыа, кыкыкыта абахра анны йожанл я адгъылбжжыаа аокан йгакыаыжта.

Северна полюс гыгта йаъяшауа Северна Америка, Европа йгы Азия ртшкыа, ринызда тшауацнахуата, аоканкыа зымтла рапкыкыа рахля йхышавашу—**Северна Ледовита океан** шгланл. Аун Ледовита—хыва йаьпхуа йанакыаыжлакыа дхидхывыла йхъйанлгта акыа.

Африка, Азия, Австралия йгы Антарктида рожара **Индийска океан** бжанил.

Адгъылакыа ашарыццаракыа.

1. Адгъобус ашарбжакыа ркарти рины аоканкыа глашырба йгы ауат аконтурна карта йанкыаыжта.

2. Заппи дуней хъыа бжжакыа ауат аоканкыа рыуа ыажо?

3. Заппи океаня рахля йшолоаду йгы йдулдзу? Аун анны рахля йаьйолу ашылакыа глашырыба.

4. Адгъыл ахъаь анны рахля йхлагалдуу ацхъа, Тихий океан ашында цолартда анны йтаркылызтын, аун ацхъа ахъык аьз йгылхывашыа?

5. Дуней хъыаыжыа заппи океанкыааа ртшкыа зыаджыа-кыахауа?

6. Заппи океаня рахля йхышавашуа?

7. Теньыкы—хыва йаьпхуа ачавыа? Средиземна теньыкы бжжара йожо заппи дуней хъякыа?

8. Европа йгыцта Австралия нцауа адгъыла заппи океанкыа йаъысуа?

9. Асамолет адгъыл йгалакыаышауа, экватор ахъаьла йисецтуашы швакыаыц (Африка авосточна тшы йгыцта восток тланыкыаа). Адгъобус анны аун амыва швашыта йгы йгашыаа заппи океанкыа йгы заппи дуней хъякыа аун ахъысецтуш.

10. Тихий океан аекватор ыакуа анны аган шыааа йна-дауа глажыа.

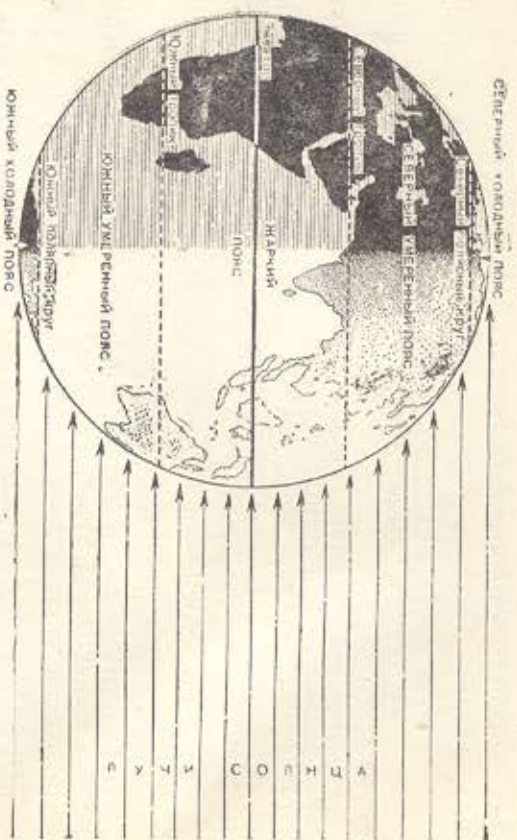
11. Аокан хъыаьл саьлатк анны 50 километр аласырате йымгываысуаыц, аун Тихий океан эьара заманла йаъысуаыш?

Адгъыл шар аюас пхакыа.

Амара амш ауацла заман-заманла йшлучываркыаын йаьпшмыкыа Адгъыл планархитл: аун цымтахъа хъыдапыхъа агоризонт ахъаьла сьлаа йгыланлгта йгы мацта йланарпхитл, ауаса йаъу аун ануркыа аун азаман анны швабыж йаьйлаа адгъыл йгалакыаыжта акыа. Амара амш аьараваша-ра аьлан рахля швабыжта тшгтланыхитта йгы аун азаман аьан аун ануркыа рында швабыж адгъыл дырхитл.

Йара аун йгалацта агыныла хыва хывашыаыжта—ацхында шуаранл. Амара рында хлагата тшгтланыхыаыжыа, аун рында швабыж адгъыл планархитл. Амара агоризонт ахъаьла йнакыаыжыаыжыа, Адгъыл йгалакыаышауа ануркыа рында-рында йнакыаыжыаыжыа, аун рахля-рахля йкываахауа-пара йгланархитл.

4 асур. Адгыл шар апосе пхакка.

Амара ануруква Адгыл ахъахъ анын иашым ашылакава иашквямкля ирыквичхит: азджыра райшадзата, азджыра—йна-плага, азджыраты инагладзата. Ауди йгладцла Адгыл амарада йашымкля йырпххит: ашылакл анын рыла йшвабыжта, ашылакты—мачта.

Амара аэкватори ади артваккы рины амш аьарагльшара аины агоризонт ахъахъла рахла йхлараклыта тшцггнахит, зын-гы ухъахъла райшадзата йаьата йагит. Ауаьа амш аьара-гльшара аглан амара ануруква райшадзанл ухла ауашта йгла-кшвхит (4 асур.) зынгы райшадзата йгы ади йгладцла ауаьа швабыж йдырпххит. Ауди йгладцла аэквадор агльытла-ныкьваклягы Адгыл ахъахъ рахла пхара шардадза рауитл йгы араьа адгыл ахъахъ аины рахла йшуараьдакву акъра-дльылакава аьанл.

Аглобускы акартакы рины аэквадор асевеь ахъыла па-радгелъ агхит, сеьверна тропик—хьва йапхуаьата. Аэква-тор аюг ахъыла йара ади аьарадзата датша парадгелъкь агхит, южна тропик—хьва йапхуаьата. Ауаг агльба рбжыра Адгыл шар йакльшатуаьта, Адгыл ахъахъ дента кь-кьышва йагит. Ауди Адгыл полгоса, шуара я тропиче-ска пояс—хьва йапхыит (4 асур.).

Агропическа пояска рины зынгы гьын тькы гьыпшум, аскы шабгу аполода пхата йагитл йгы асы тагласуа ацхъа хьлагладзаква рины акьанл.

Амара аполосква раргванкьа рины зынгы хьлараклыта тшыггитгнахум, йгы ади ануруква йнаглата йглакьпххитл. Ауаг адгыл ахъахъла йахьнышвгитгта йгы рахла ймачдзата пхара гларитл,—хьара хьпны агьны я аухьн цьынтахъаква рыглан ашга. Ауди йгладцла аполосква йрыкльшатуа адгыл шар апы адуней рахла йхъывачьвалзу ахъьва цгтанл.

Сеьверна полгос йакльшатуаьта, сеьверна полярна гь-гьара—хьва йазпхуаьта, апарадгелъ аныньдза, сеьверна по-яс хьчьва чьла аьанл.

Южна полгос йакльшатуаьта, южна полярна гьгьара— хьва йазпхуаьта, апарадгелъ аныньдза, южна пояс хьчьва чьла аьанл (4 асур.).

Араьа агьны йхъта чьгьадзата 9—10 мьз аьара йанангитл. Алхьн швабыжта йайшыкспл. Амара йара агхьнгьагь агори-зонт ахъахъла хьлараклыта тшыггитгнахумуа йгладцла, мачдзанл мьтарпхуаьта.

Аполосква йрыкльшатуаьта адгыл бахгы агенгььэькьагьы, агьнгьагьы агхьнгьагьы йапшыта сыли пхьлашвыли йхъгьлаькьанл. Сеьверна Дедовита океан йанакьььэькьагьы цхьлашвыла йхъ-гьанл. Ауди апы рахла йдыгьььбжы дуддзу Гренландия йана-кьььэькьагьы 1—2 килограмг зыжьанлару цхьлашвытг йхъгьанл. Антарктыда шабгу цхьлашвы жьыгладзала йахъгьгьуа йгладцла ауаьа азджьыгьы гьььэьазум.

Эькьатор апы швабыж йшуаранл: аполосква рины шва-быж йхътанл. Аполос пхакьы апосе хьшвашвакьы рбжыра, эьква-тор аргванкьа рапшга йагьшуарахум, ауаса аполосква рар-гванкьа рацкьыс йпханл. Амара араьа зынгы райшадзата йгьлахъьадзгьгьлудам, ауаса аполос хьывашвакьа рины ацкьыс агадаты рыцла йхлараклыта тшцггнахитл, йгы агхьнда шва-быж йгланарпххитл. Араьа зхь шьварн зпхарн кьваню кьваню аполоскьва шгтанл (4 асур.). Сеьверна тропиккы сеьвер-на полярна гьгьари рбжыра, хьара хькьрадьыгьла аьхьлара аьада-накьуа, зхь шьварн зпхарн кьваню сеьвер-на пояс гтанл. Южна тропиккы южна полярна гьгьари рбжы-ра зхь шьварн зпхарн кьваню южна

и ояс штіллі. Эхыпашвари эпхари тамаму апоекска рины скыныкы ауаңа шпгтамакы акыштыл: гланьы, пхны, дзын гыны.

Апоис пхакава рбжыра гыныата йырпхыдауа аполярна гы- гыракы атропникы рактыл. Ауаса апоискава рбжыра тамамда- та надызхуа гыда гырызбжым. Экватор утыңта аполоскка рахыда рыңа-рыңа йхышывахынтл, аполоскка углартыңта экваторда унаскыныхыдагы—йпхахынтл. Аун йгланьда апоис пхакава маң-маңыма эхышывавари эпхари кытаная апоискава йрмыңтыл, эпхари эхышывавари кытанаягы, ахышывавакка йрмыңахынтл.

Азылбараккы атшарыщараккы.

1. Алхында амш аьарагьшара апы шуарахынтл; шымтахын хьылапыхын рыңа йхышывавахынтл, ауаса йзалуая?
  2. Амара, агыныда ацкыс, апхында рыңа швабыж йзыл- пхауан?
  3. Дэкватор аргванкка эпхал, аполоскка рыдакхьа эхышва- шва?
  4. Аглогбуси ашарбжакка ркарти рины аполярна гыгьараккы атропникан гьашырба.
  5. Аглогбуси ашарбжакка ркарти рины апоис пхакава гьа- шырбата йгы ауат танкугы гьашакхьах.
  6. Запш дуней хьызы рахьа йпхалду?
  7. Запш дуней хьызы рахьа йхышываваду?
  8. Изачьа дуней хьызыдакыгы запш покскыа йрванкву?
  9. Мара запш пося хьабозауа?
  10. Шара северна полюс штыңта южна полюс шваздуз- тыл, аклимат шпатансахуаш?
  11. Аконтурна карта апы атропниккы аполярна гыгьараккы апында.
  12. Ашарбжакка рконтурна карта апы апоис пхакава чьа- гьара энгьавакыта йшывавагьа я акьарандаш энгьавакыта чьапшыра энгьавакыта йшыва; йршудару—кьапшыда, эхышва- швари эпхари кытаная—гьажьада, йрхышывашу—йшкькьо- кьу йгланьжжьх.
- Апоис пхакава рыхьыкка рыкьжыгьлвх.

СОВЕТСКА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА РЕСПУБЛИКАКВА РСОЮЗ.

СССР ЙШАБГУ ЙАДАТА АОБЗОР.

Мара хьызтабозауа агосударства, Советска Социалисти- ческа Республикакка РСОюз ахьынтл (айшыста СССР).

Мара хгосударства—*Союзил*, йшпакьу ухьварыккын, хьа- ра хькьраль ауагьа гьапкьыгьлвакка йацазыраза хьытта союз республикыта йагьынтл. Мара хгосударства *Советска Союз* ахьынтл, йшпакьу ухьварыккын мара хькьраль унашва ахьыз- мауа агрудышакка зыгьгьа йадырхьыз аСоветска рактыл. Мара хгосударства *Социалистическал*, йшпакьу ухьварыккын агьынтл, арудникка, азавадка, афабрикакка йыгьызалжв хьа- тачьыракьам, ауагьа зыгьгьа йапырчьл. Мара хькьраль ахо- зыкьства дара агрудышакка риландла йуыхьахынтл. Аун йгланьда, мара хгны агрудышакка рбозазаца бзыхара шлас амаккьа йа- дахынтл.

Адуней апы акьралыгьлвакка райхьара рины афабрикакка, азавадка антахьыгьыт амлыккьагы йызалжв хьатачыывракьамл (акыпталыкьства йырчьыл). Ауат акьралыгьлвакка (йглаухьыр- кьын, Англия, Франция, Америка аСоединенна Штаткьва) *ка- ниталистическа* кьралыгьлвакка—хьа йрыпхьынтл.

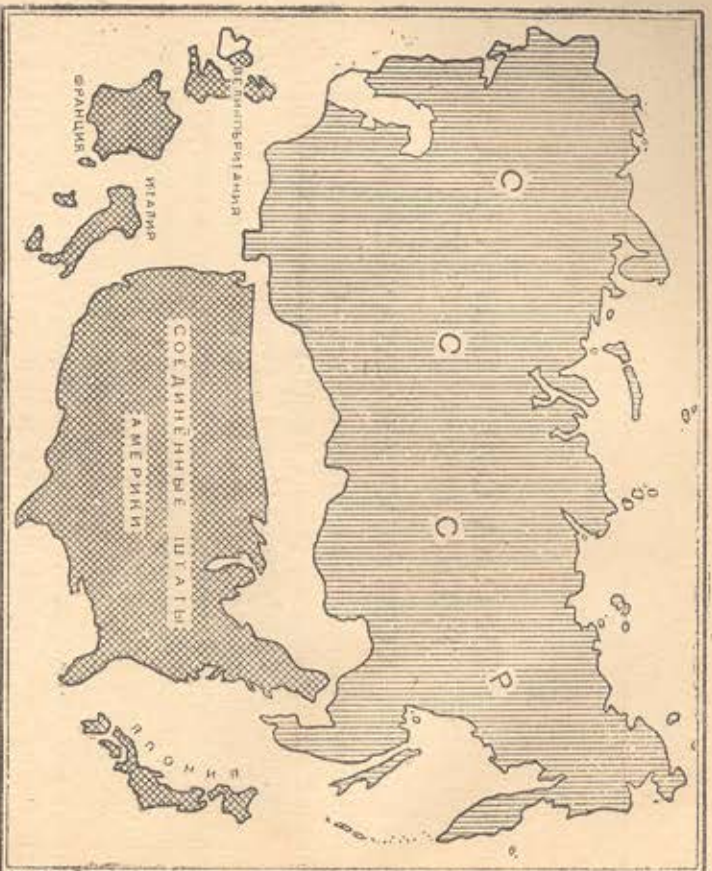
Ауат акьралыгьлвакка рины арабочакка хьыда афабрикант- кьа рины йынхынтл йгы ауат рынхаша ййхьара акыпталыкьства рхьахьара йаландархьауага йпнтл.

Ауат акьралыгьлвакка рины акрестьянкка агьыгл рмаңл, рхьа гьырызьырахуамта акулаккы апомещиккы рины йцара атахьхынтл.

СССР географическага ауыс экьу йгы адур.

Мара хгСоюз адуней агь хьыыкы рины йагьл: Азин Европи рины. Аун восточна Европа зыгьгьа гьацанакынтл, северна Азин зыгьгьа, средна Азин азбжа йгы западна Азин азбжа гьацанакынтл.

5 асур. СССР ангошадь антагыт агосуларствакна ридошадь йашлыршыта.

СССР йахьыта, Европа анны йаьу, СССР аЕвропейска хьвы—хьва йахьыт; Азия анны йаьу Азиатска хьвы—хьва йахьыт. Азиатска хьвы анны йаьаквап: Сибирь, Средна Азия йгьы Закавказье. Азия асевер зьмгьва, Урал цхьаква ршны йгьлашаршыта Тихий океан анныда, Сибирь—хьва йахьыт.

Советска Средна Азия Каспийска тентьыз авостокла йштлант. Кавказска цхьа сырт Хьада аюгла, азапалда Чёрна тентьыз авостокла Каспийска тентьыз ршны Закавказье бжяп.

Советска Союз хоканкн рбжяра йбжяп: асевер анныда Северна Ледовита океан аьап, авосток анныда—Тихий океан, азапалда аюго-запад ршныда—Атлантическа океан агентьызьва.

Хькьрадыгььва анны йаьхьу ахьвы зхьшывшари зихари кьтанано северна поьс анны йаьап; асеверна гьывнада гьвана акьпн, северна полярна гьгьра ухьыста йштлу—апоьс хьчьва-чьва анны.

Хара хлРодина Агьыт ахьаь анны гьагьята тшяуап-пахитл. Хара хькьрадыгььва ангошадда адуней зьмгьва анны ршда йкьраль дупл (5 асур.). Аун адуней анны уагьла экьбазауа агьыт бахта йаьу зьмгьва гьахьта йбьахауа ахьвы гьа-панакипн.

Хара хькьраль северда агьына утыцта югла агьынадаз километр 4 зькьы хьышвила йгьы западда агьына утыцта востокда агьынадаз километр 11 зькь аьарада тшяуапнахтл. Хара хькьраль азапалда агьына утыцта авостокда агьынадаз пьрагьта йамудара ахьазла, мшигьлаз километр 30 амудум-цара, скьшы агьакн уьмгьвайсера атахьыл. Лась-лас йныкьвауа апоьзд Москва йтыцпгьта Тихий океан атшыдаз 12 суткакн йьмгьвайсипн.

Советска Союз ангошадда Америка аСоединена Штаткьва рапкьс хьн аьараныда ршда йаьхьапн. Советска Союз атер-ритория анны, Англия йапшта, жьваба кьрадыгььва ташварныс ауаштл.

СССР—адуней анны йдудьзу сухопутна державап.

Азгьларакен атшаршыцаракен.

1. Ангобусн акартн ршны СССР гьашьырба.
2. Запн шарбжак СССР яну: севернума момкьна южнума?
3. Ангобус, ашарбжаква ркарта анны йгьы СССР акарта анны хьара хькьраль йаьтау апоьс хьшываша анны йаьу йгьы зхьшывшари зихари тамаму апоьс анны йаьу гьашьырба.
4. Ашарбжаква ркарта йгьы СССР акарта ршны СССР аЕвропейска йгьы Азиатска хьыкьва гьашьырба.
5. СССР Азиатска хьы анны Сибирь, Средна Азия йгьы Закавказье гьашьырба.
6. Хара хлСоюз збжяра йбжю аоканкьва акарта анны йгьлашьырба.
7. СССР урата йамаь, северда агьына йгьлашаршыта югла агьынада йгьы западда агьына йгьлашаршыта востокда агьынадаз?
8. Адуней анны уагьла экьбазауа агьыт бах зьмгьва гьа-ухьыркьын запн хьы Советска Союз йгьлапанакуа?
9. СССР агьынадаз тоькакьва акарта анны йгьлашьырба (асевер, аюг, авосток йгьы азапалд рьынка).
10. Ашарбжаква рконтурна карта анны СССР аграницакьва кьрандаш кьапшыда йгьлахьыкьывьжываша.
11. Чьагььвара шьчывада северна полярна гьгьра йгьы СССР апоьс пьакьва гьывнакьва льжывта.

СССР атенгъыз границакка.

Хара хікраль йадууду сухопутна кьраль гвацата йаъ-зара акьымкьва аун йгън йтенгъыз кьралдыгьва дул. Аун, хокенкл йырхъякьвата, жьгьгьв тенгъызкл атшкьва глардживитл.

Хара хітенгъыз гьынакьва урата йрымму километр 40 экьзы йахьлалт; аут атгьыл бахра гьынагата йхьлму апкьлс агагаты йаушл.

Асверда хара хіСоюз Северна Ледовита океан йглана-дживит. Аун аокан тенгъыз шарда амал. Аурышв городяжь Кольс йглахъшахъыцта зьхъыз зауыз, **Кольска** дьлгьлбжякьжа, **Новая земля** йгън **Земля Франца-Иосифа** дьлгьлбжякьва рбжяра **Баренцово** тенгъыз бжяшл.

Баренцова тенгъыз аюго-западна тланыкькьва зынгън йагь-шауам (15 асур.), йауа ухларькькьвн арагь Атлантическа океан ахьыгта йгатынцъа йнху Северна-Атлантическа течена агьеситл. Арагь, Кольска дьлгьлбжякьжа атшы апны, марлана ду зму хара хіхъвыкл ашасьрта **Мурманск** аьанл. Аунла акькш шабууты Западна Европа йгън Америка гресударствакьва урыштань-кьва аунтл.

Кольска дьлгьлбжякьжа аюгта **Бела** тенгъыз аьанл. Аун Баренцово тенгъыз апкьлс рыцла аюгта угьлскьгта йштгазгьхьва, агагаты рыцла йхъчъачьванл йгън агьыгта 7—8 мзы руацла икьлашвыгта йхъгьванл. Аун аюаса йагьл, анхара течена арагь йгьгьлгьлгьмта акьлвл. Аун атенгъыз адзхъа, Северна Двина дьлгьлв гьлгьчъауа апны,—хісеверна хъвыкл ашасьртакьва йр-уата йдуу **Архангельск** аьанл.

Новая Земля дьлгьлбжжы **Таймыр** дьлгьлбжжякьжи рбжяра **Карска** тенгъыз аьанл. Аун атенгъыз йгън, аун авосток тланыкькьвагта йштгакьву, антахъгьлт атенгъызкьва швабьжгта йхъшъашванл йгън агьыгта 8—10 мзы руацла икьлашвыгта йхъгьванл. Аут рпны йара анхьнгьлгты икьлашв хььлдзцагитл.

Северна Ледовита океан Тихий океан адьлзкьлгьта, СССР-н Северна Америка апны США радгьылди акьвагьагта, **Берингово** дьлбжжгта акьвл. Аурышв экспедиция ду дахъгьгата XVIII-хуз акьшъашькьл апны аун йхъысыз акапитан Беринг йахъызгта Берингово дьлбжжгта ахъырцлатл.

Хара хікральдыгьгта авостокгта Тихий океан атенгъыз цлода-кьва аьанл: **Берингово**, **Охотска** йгън **Японска**. Берингова йгън **Охотска** тенгъызкьва—хъшъашъакьванл. Аут агьыгта шарда

икьлашвыгта йхъгьванл; анхьнгьлгты шарда икьлашвы рхъьдзцаг-литл. Аут атенгъызкьва рпны анхьнгьла иштхьла жьнлгьдза гьлахъ-литл; апштхьлакьва ахъьыхьлкъва рьдзцара йазарархитл.

Тихий океан Охотска тенгъызн **Курильска** дьлгьлбжжя-кьвагта йагььыгьахитл; Берингова тенгъыз—дьлгьлбжжякьжа **Камчат-**кагта йгьлакььыгьахитл. Советска Союз Япония апкьлс йанайгьлй амштахъ **Курильска** дьлгьлбжжякьва хара хікральдыгьгта йгь-лажъьахитл.

Японска тенгъызн Охотска тенгъызн **Сахалин** дьлгьлбжжягта йагььыгьахитл. Анхъгьла Япония йагькьгта йаъаз, Сахалин аюг тланыкькьва, Советска Союз йачъьахитл. Японска тенгъыз Охотска апкьлс югта рыцла унаскьгта йштгалт йгън аун йгьлалцъа аун агагаты рыцла йнхал, анахьни апкьлс. Аун атшы гьва-цакьва ракьлвл йшъуа. Аун хъвыкл аланыкькьварьыс, Охотска йгън Берингово тенгъызкьва рацкьлс, агагаты рыцла йкььлгьейл, аюаса аун апьнгьн иштхьла гьлахъьлгитл йгън буран чьгъа ань-шаутын аьанл. Японска тенгъыз апны марлана ду зму хара хіхъвыкл ашасьрта **Владивосток** аьанл.

Азия, Америка, Австралия кьралдыгьгьвакьва рпны Тихий океан атенгъызкьва йыртынцъагта дьымгьла илт.

СССР аЕвропейска хъьы аюг тланыкькьвагта **Черна** йгън **Азовска** тенгъызкьва йглардживитл. Черна тенгъыз хъьыкл нькьваргта бзипт; аун хара тенгъызгта йхьлму зымгьла рацкьлс рыцла йпханл йгън йгъшъауам ухьла ауашт; Черна тенгъыз швабьж йнцогалт, аун апны хъьыртти дьлгьлбжжы мачил. Аун апны адьынл агьынгьл шарда буран ишакьвитл. Черна тенгъыз апны буран аньншара, цьлбыргьгта, адзы кьвайчъазшва йубитл. Аун акььызгьлхьва, Черна тенгъыз амш анцка бзико акьшшыра дашанл; аун хьлхьчъачьванл я йчълахитл; акьгтшаракьва дауышва-дза атшы йадсыгитл. Амара уьла гьлзхъуа ануркьва йрыцгата атенгъыз ахъяхъ дауышъадза йнцентл, йнцунитл йгън йкькитл. Черна тенгъыз хара хікральдыгьгта атенгъыз ишдзедзакьва йрчуанл. Черна тенгъыз йтмыцгитта Средиземна тенгъыз йа-тшанчъаглу акьралдыгьгьвакьва рпны тенгъыз мьгва цитл йгън уаргьвхъта Атлантически Индийски океанкьва рахъьлгьлгты йцитл. Аун апны рахъа йхългьахътра хъьыкл ашасьрта дуу—**Одесса** аьанл йгън авоенна хъьыкл ашасьрта—**Севастополь**.

Черна тенгъыз алагъгта Азовска тенгъыз штгалт. Аун Черна тенгъыз **Крымска** дьлгьлбжжякьвагта йгьлакььыгьахитл. Азовска тенгъыз гьлцогам йгън агьыгта йшвитл.

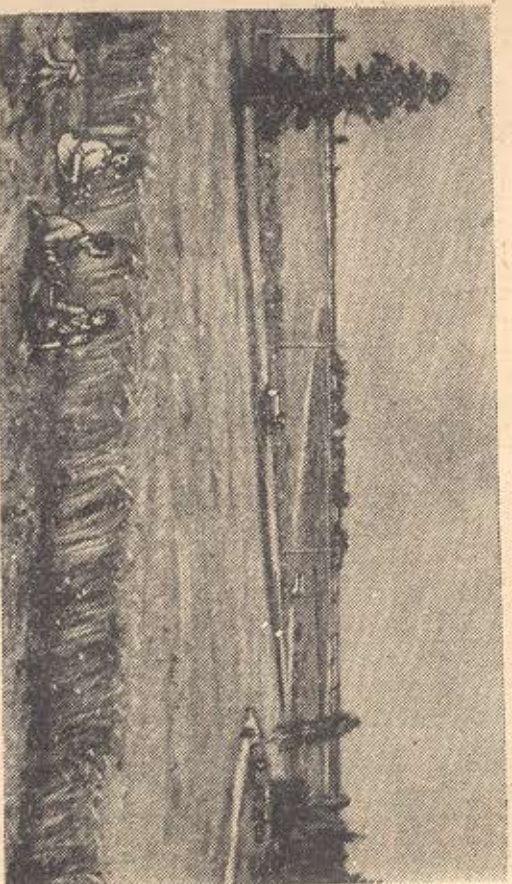

5. Аконтурна карта анны СССР агьдача государствакы швыга энгьвада йшшы йгы ауат рыхьызкыагы рыкьжыгьгь.

СССР адгыдыл хьахь.

СССР афиническа карта айхьлара швыга ячывада йшвынл. Аун йгланарбнтл, хьара хькьрзаль анны атлагьра рхьа гтьварара рьцла шарда шгланакьгьа, ахьакьа, ахьагьларакьа йгы ашхьтыва рацкьыс. СССР аЕвропейска хьвы анны **Восточно-Европейска** я Русска рхьа гтьварара дудьза шгланл (6 асур.). Восточно-Европейска рхьа гтьварара йара айхьлара тлагьранл, ауаса аун акьта анны тшглангьнахьгьт: араьа **Средне-Русска** хьагьлара аьанл.

Средне-Русска хьагьлара аевер тланькьывада **Валдайска** хьагьлара аьанл. Средне-Русска хьагьлара аеосток тланькьывада, Волга агьма тшы аурада, **Приволжска** хьагьлара аьсгьт. Восточно-Европейска кьакьгьара аюгьла **Донецка** кьаж шгланл йгы аюгьла-запад тланькьывада—**Волыно-Подольска** хьагьлара шгланл. Аурьа гтьварара аюгьла-востоькьла **Прикаспийска** тлагьвара шгланл. Аун хьлара хьырхьа тлагьвара-гтьваракьа зьмгьгьва рацкьысты рьцла йнакьывага акьвл йшзгьу. Аун ашшыла шарда аокьан

6 асур. Русска рхьа гтьварара.

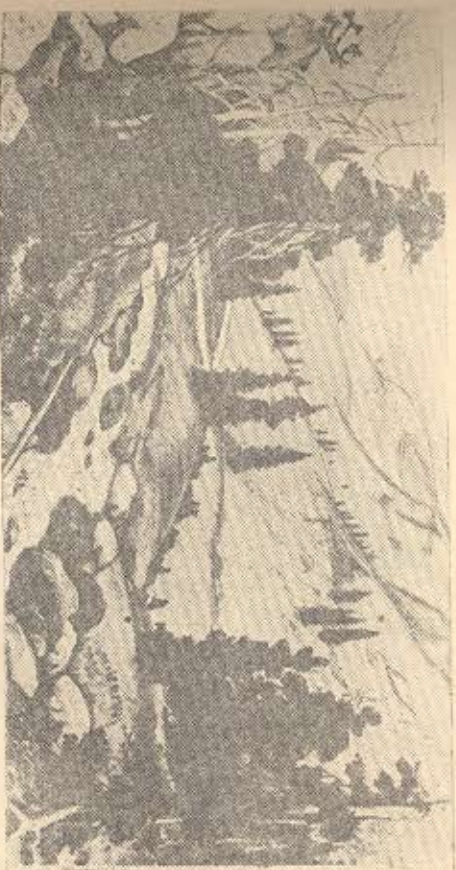
ахьахь ацкьыс рьцла йнакьывьнл: ауат акарта анны ячыва лашь-пара чьада йшвынл.

Восточно-Европейска рхьа гтьварара агьынакьвада ашхьтыва хьагьлакьва тшггьлархьгьт. Кольска дьыгьбьжыкьба анны йдучьам **Хибин** шхьаькьа аьанл. Аюгьла-запад тланькьывада **Карпаты** аьанл. Кьым аюгь тланькьыва анны **Крым** шхьаькьа аьанл. Аеосток анны, север йгланшарышгьта югьла тшанцьдырхьхьвгьт **Урал** шхьаькьа.

Аюгьла-еосток анны, Черни Каспийски тенгьызкьа рьжьара, **Кавказска** шхьтыва-дудьзакьа тьгьанл. Ауат Урал шхьаькьа рацкьыс тьвангьла рьцла йайшыспл, ауаса ауат рацкьыс агьлагьгь рьцла йахьлаькьанл. Ахьыкь хььадакьа рхьагьлара 5 километрькьл ацкьыс рьцла йайхьанл. Кавказска шхьаькьа агьтхьывакьа йрьд-хьвгьт йгы йанакьывьзлакьгьгьы сыла йхьгьванл.

Урал шхьаькьа рьвосток тланькьывада аьдучней анны рахьтыва йрайшадзгьу **Западно-Сибирска** тлагьвара шгланл.

Аун аюгьла-еосток тланькьывада **Алтайска** шхьтыва шгьдзгьа дукьна аьанл (7 асур.). Ауат рьгьбакьа аьна дукьнага йхьгьванл

7 асур. Алтайска шхьаькьа.

Аунча гьбакьа йгьн акьларькьа рьны кьар пьангьтл, акьдрькьа рьжьара—ахьларакьа. Аурьма ашваракьа—маракьа уьнтл. Хьарата агьымала аьсегьдеуьлатсьска аьсегьдеуьлатсьска караван науьнтл. Атшыгьгькьа пьыршышгьта йгьлашхьтыва, Алтайска шхьтыва гьбакьа рьны ахьвара хьагьлара йгьлашгьма? Аьзыгьлшгьтра йгьн аун аьзхьакьа рьны ахькьтыва дукьна аьагьтыва? Аьзыгьлшгьтра йгьакьу ахьлаькьа кьашьвара гьжыгь зьыман? Аун аьзыгьтыва йахьпакьгьу агьтыва тшы йгьн йахьпакьгьу аурьма тшы?

йгы рхъыккыа рины сы рыккп. Аут рины збыхъвъ бжыра цдога цларъ шдзаккыа шардап, адыхъ чкыынкыи адзыгъаккыи дауыш рхъыццыуа йызаргъуа. Аун йашбыртта аут рины псыхъва гъыгъа дашара дууи ашхъа гвал шдзаккыи арыккыи.

Восточна Сибирь зымгъва шхъада йхърыснп ухъва ауашт. Араъа хва йгы шхъа хъыккыи хларари швабыжта йшардап, ауаса атлагырткыа мачп. Западно-Сибирска тларгъра авостокга рахъа йдуу **Средна-Сибирска** плоскогорье ачанп.

Каспийска тентыз авостокга **Туранска** тларгъра ачанп. Аун Западно-Сибирска тларгъра ашкыс гиванда рыцла йхвыцип, аъа ауаса йаръазгынгы йдууп: аун урати ганыты километр 1000 аякха аманп.

Аюлга йгы аного-востокга Туранска тларгъра агъалчына гостударстваккыа ашхъаккыада йгларкхъыганп. Агранца аргванкыа рины швабыжта йхларгу **Тынъ-Шанъ** шхъаккыа ачанп йгы СССР аины рахъа йхларгъадыу ашхъа шышпа—**Памир**. Аут ашхъаккыа рхъыккыа шарда апстхъаккыа йврхъыккыи, аут зынгы йымаргъуа сыла йхыгъванп. Памир шхъаккыа рины СССР аины рахъа йхларгъадыу ахъыккы ачанп: $7\frac{1}{2}$ километр аъара зхларгъару

8 асур. Пик Сталина.

пик Сталина (8 асур.). Аун адъыгъ ахъахъ аины рахъа йхларгъадыу ашхъа хъыккыа йрыуанп.

Азыгъараккыи атшарыццараккыи.

1. Акарта аины асгаты йгланахъауа ахъыккыа, ахларараккыа йгы атларгъараккыа зымгъва гъашырба. Восточно-Европейска йгы гъваре заш шхъаккыада йкыыршан?

2. Ашхъа шыгъаккыа шырыштыа йгы йгланшхъа, заш шхъаккыа рыцла йхларгу: Уралскаккыа ракъма момкыа Кавказскаккыа ракъма?

3. Зынгы йымргъуата сыла йхъгъву ашхъа хъыккыа акарта аины шыгъаккыада йгларгъадыр.

4. Заш шхъаккыа асевеер йгланшарыштыа аюлга тшызрару-кыаз йгы заш шхъаккыа азапад йгланшарыштыа авостокга тшызрару-кыаз?

5. Средна-Русска йгы Приволжска хларгъараккыа, Восточно-Европейска рхъа гъваре, Западно-Сибирска тларгъра, Средна-Сибирска плоскогорье аун аш хъы зрауккыа?

6. СССР аины заш тларгъра аоксан хъахъ ашкыс рыцла йнаккыыта йару?

7. Акарта ашгъада йгларгъадыр, заш тларгъру рыцла йрайшу: Восточно-Европейска акыма момкыа Западно-Сибирска акыма?

8. СССР азыгъаккыа йахъыгъуа шырыштыа йгы йгланшхъа Восточно-Европейска рхъа гъваре, Западно-Сибирска тларгъра заш тланыккыу рыцла йахъыанкыауа?

9. Уралска, Кавказска йгы Крымска шхъаккыа амаштатла рыураккыа шыа.

10. СССР ашхъаккыа, ахларараккыа йгы атларгъараккыа акон-турна карта аины йгланшырба. Ашхъаккыа гиваджыта ймышы, ахларараккыа—гъажыта, атларгъараккыа—ачыта.

11. Москва, штындга Владивосток самодгта шпесргъуашыа швазхъыц. Йгланшхъа, заш тларгъраку, хларараккыу йгы шхъаккыу шара шыахъынесгъакуш.

12. Шара шыабызаяуа ашыла адгъыл хъахъ шыау? (Тларгъума, гъварума, хларгъума).

Шара шыабызаяуа гъваратын, аун шауу гланшхъа: къыккыуа момкыа къыа-шлюма?

СССР азыгъаккыа.

Хара хкъралдыгъа йгланаккыа адгъыл дуддза аины адзыгъа дуддзаккыа агаргъип. СССР аины швабыжта дзыгъа шардап.

Восточно-Европейска рхъа гъваре аины, атгъваре тшахъ-вананаркыуа нашым атланыккыа шардаккыада, адзыгъаккыа

амтыктыгыт. Адыгьтв **Печора** Урал шхъаква рины йтыцтыгта асеверда, Баренцова тенгыыз йазцауата, йтыгьтв; **Северна Двина** Бела тенгыыз ашы йадачывт. Ауат адыгьтвкьва шва-бьжта дзы ршардант.

Ладожска гвал ду йтлалыгьтга йайшысу, эган дуу йры дзы ашарду **Нева** дзыгьт Финска дэбжата йадачывт. Валдай-ска хяларга ашы **Западна Двина** гьабгьчывт йты ауи адыкьва Рижска дэбжата йадачывт.

Средна-Русска хяларга йтыцтыгта югта Чёрна тенгыыз йадачывауата йтыгьтв **Днепр** йты Азовска тенгыыз йадачывауата—**Дон**. Карпат йтлэбгьтэжжыгьтга **Днестр** Чёрна тенгыыз йадачывт. Адыгьтв ду **Дунай** Чёрна тенгыыз йадачывауата Румынии хяри хьраница йадачывт.

СССР аЕвропейска хьвы йты Европа зьмгьтв апыгьтв рахьа йдыгьтв дуддзу—**Волга**—Валдайска хяларга ашы йтлэбжыкьвгьт. Ауи Восточно-Европейска рхьа гьыварада километр 3700 аьвара йымгьтвйсыгьтга йты Каспийска тенгыыз йадачывахьт. Дзыгьтв чькьвынта 300 аьвара Волга йадачывт. Ауат йрыгьтга армала—**Ока** йты агьтвмада—**Кама** рыца йхьадыкьвант. Европи Азия рьраницада Урал шхъаква йтлэртывцтыгта йауьру, аусаа эдзы дуум **Урал** дзыгьтв Каспийска тенгыыз йадачывт.

Сибирь дзыгьтвкьва—**Обь** йты **Иртыш**, **Енисей** йты **Ангара**, **Лена** йты **Амур**—адуней хьвахь ашы рахьа йдыгьтв дуддакьву йрыуант. Ауат СССР аЕвропейска хьвы адыгьтвкьва рацкьтэс аьдагьтв йауькьвант дэгы ршардант. Лена 5 километркьт йты ауи йайхьахауата ганы амаш. Сибирь дзыгьтвкьва аюг шхъакьва рины йтлэбжыкьвцлэхьт: Алтайска шхъакьва рины—**Обь**, Саян-скаква рины—**Енисей**, Байкал гвал йадыкьхьу ашхъакьва рины—**Лена**. Ауат адыгьтвкьва Северна Ледовынта океан тенгыыз йадачывт. Амур востокада йтыгьтв—**Охотска** тенгыыз йазцыт.

Средна Азия ашы дзыгьтв мацл. Туранска гьавьвара йадыгьтв гьывадыгьтв ду адыжыкьт ракьтв Аральска тенгыыз йазцауа: **Тань-Шань** шхъакьва йтлэртывцыва—**Сыр-Дарья** йты **Памир** шхъакьва йтлэртывцыва—**Аму-Дарья**.

СССР адыгьтвкьва райхьара, йдучьвам хьыдагьтвьвара зму, аьтлэ-гьвара гьыварадыкьвара йтыгьтв. Ауи йтлалыгта ауат псайспата, тынчта, йкьвазаауа йтыгьтвгьт. Йтлэлахьвыркьвын, Волга кьвэ-найта сахьткьт ашы 3 килограмьткьт акьтв йамнадауа. Ашхъакьва рины адыгьтвкьва рыца швабьжта йтыгьтв.

Хара хьдыгьтвкьва райхьара агьтывында, асы анратьхьуа агьтв, йтлэгьтлэртывт гьавьтга тшамьцьрхьт. Волга йангьтлэртывьвара йтлэгьтлэртывт жьаба пхьадыарада тшанамьцнахьуа ншьт, Сибирь дзыгьтвкьва—рыцагьтв йайхьлага. Адыкьтга ауат рины адыгьтв рыца йадыгьтлэртывт.

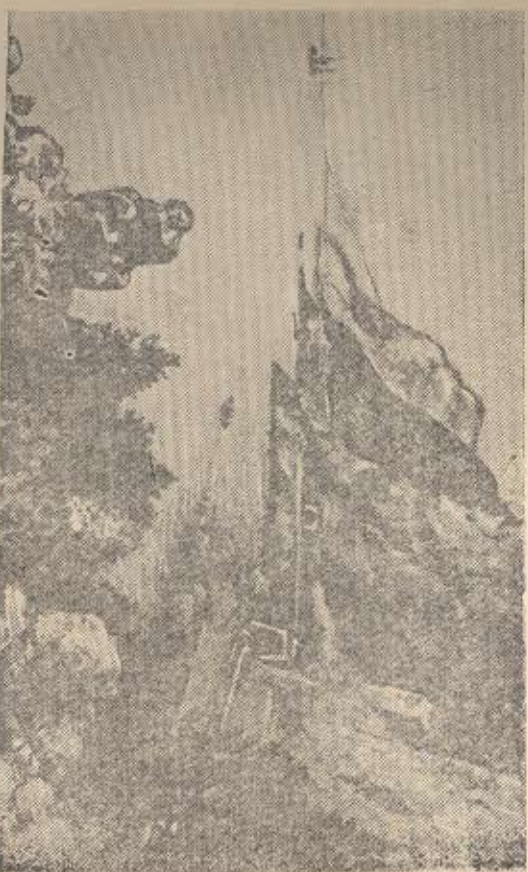
Адыгьтвкьва **Сыр-Дарья** йты **Аму-Дарья** ангьтлэртывьвара агьтывы агьтв акьтв, йшпакьтв ухьварыкьвын ауи азаман агьтв ашхъакьва рины аскьтв ахьлашкьвын швабьжта йратывт.

Акьвашуакьва йтлэртывцтыгта адыкьтга **Амур**, гьавьгьтлэртывт. Хара хьдыгьтвкьва йрыцыва чьварьтга аьтамкьва агьтывы агьтв заман шьрдада йшывт.

СССР агьвалкьва.

СССР ашы гвал шьрдант. СССР ашы йты адуней зьмгьтв адыкьтв рахьа йгьвал дуддзу **Каспийска** акьтв. Ауи йаши бьртга ауи йара адура йты ады пьтла-айша ахьызда тенгыыз-хьлагьтв йанхьтв. Ауи ады хьвахь аокееанкьва гьадызачьтывьхьу адыкьтв метр 28-да рыца йнакьзын.

Антахьгьтв йдуу йадыгьтв аьвалкьва **Аральски Балханы** ракьтв. Аральска гвал йара адура ахьызда тенгыызхьлагьтв йанхьтв.

9 асур. Байкал гвал. Ашхъакьва рины аьхамгьтв эацысуа агьтывы жьартакьва науьтлэ.

Хара хіны йңгілам дзы бзи эту агвалкы райхара СССР аЕвропейска хвы асеверо-запад аны йаьквалп. Ауаь йаьапт **Онежска** гвал йгы Европа аны рахпа йвал дулдзу — **Ладожска**. Ладожска гвал аны дзыгь жваба пхадзара кромкп ала-чынтп, аун йғалцпта аун йғалчпауа Нева дзыгь йғьагьапт, йңлоапт йгы дзыла йырчыпт.

Восточна Сибирь бна хларта шудзала йхьгьлау ашхьаква рны агьыл ахьаь зымгьна аны рахпа йңлодаду йгы эдзы йңглам йбзю **Байкал** гвал аьапт (9 асур.). Аун аңлолара кн-дометр $1\frac{1}{4}$ аьара йнадзгт. Аун дзыта йгу Балтйиска тенгыз аңкыс рыпа йаьхлп.

Адзыгькын агвалкы хлара хікралыгьта ахозыства аны швабыжта марана ду рымашп. Ауат йапшым хлатта шардакыа рыланкьыртгт. Адзыгькыа рны азлектрйеска станцыкыа румьхыгт. Ахпауа ьабаху ашылакыа рны адзыгькыада ар-хьакыа дзы рыцларжыгт. Азакн-азакн йазартванкыата йаза-кым атенгыкыа йрылачпаухуата адзыгькыа ьаглагькыауа ашылакыа рны ауат канала йалдрьсыккватп. Аканалкыа гларьсаблпхумца адзыгькыала Каспйиска тенгыз угыпта Бал-тйиска йгы Бела тенгызкыа рны уца йаугт.

Азйгларакн ашарьщаракн.

1. СССР аЕвропейска хвы, Сибирь йгы Средна Азкя рдзыгькыа акарта аны йғлашьырба. Дзыгьлпхыда ахьазла аун йара ьаглажыкыа дуа, запш тланкыьу йаььагьлауа йгы йьалачпауха глпшхьла.

2. Акарта аны йңглам йгы йңгы агвалкыа глпшьырба. Запш гвалта рахпа йдулдзу? Запшыя—рахпа йңлодаду?

3. Акарта аны акьраль мдзакп дзыгькыа глпшьырба. Запш государствакыа ауат хлара хікраль глзкьыртгакыауа?

4. Адзыгькыа Волга, Днепр, Запада Двина ьагладага-кыауа азартванквалп, ауаса йапшым атланкыьакыала йзыгь-хуаь?

5. Ока адзыгь Волга йаьпгаладачпауа, агьмада акьма мокьла армада акьма? Кама штга? Акарта аны Северна Двина, Волга, Амур ральма йгы рарма тшыкыа глпшьырба.

6. СССР адзыгькыа райхлара рымгьвайсракыа агьмчкыа?

7. Адзыгькыа Енисей, Обь, Лена рпладжыкыаьмта аны дасыта йгьлвнтп, уадыртывана йзыпсайспххауауа?

8. СССР аны йапш дзыгь дукыан дзын зокеан йалам-чпакыауа?

9. Диннакп северна-хьла анахкнн Двинакпгы западна-хьла йьарьлпхыауа?

10. Хлара хідзыгькыа йрыуата запшыя агьмчкп Азкя анык йауу агьмчкпгы Европа аны?

11. Йапш дзыгь дуа я йапш тенгызын швара шьылыгта дзыгь дзы элачпауа? Акарта аны швара шьдзыгь атенгыз анылаа йызлачпауа амгьта шьырхьых.

12. Арн астауа аны дзыгьта йгы гвалта йғланахьаз зьмгьта аконтурна карта аны йакькыгьлх. Адзыгькыа кьа-рандаш чьыхьла лина глархькыкыажвагаша, агвалкыа чьыхьла йапшы.

13. Шьдзыгь йаььагьлауа йғлахьшыхьта, швара шьылыгта рыпа йаььанакыуу глжьдыр.

14. Амаштабда Ладожска, Онежска, Байкал гвалкыа ргн-кын дуракн шьша.

15. Горькый углатыгта Волга алачварта анылаа Волга аура 2361 километр надзгт, аун кьанангта сахаткп аны 3 км-дометркп йымгьлвнтп. Горькый аны дзы аььагьлауаа абрус акырккыа (плот) глатадрышпгт. Аун зьара заманди Волга алачварта йнадзушы?

МОСКВА—СССР ЙАСТОЛИЦАП.

Москва, хлара хіродина йастволиця глпяматдзапт, СССР аЕвропейска хвы акыта бырдзакп аны йтагьлп. Аун Волга йғлачпауа, Ока йаьажжьуа, Москва дзыгь агшын кьваышы-ьртакыа рны йкьыгьлап.

Москва—швабыж шарда эхьыцпауа городп. Москва 1947 аьаш аглпн 800 скышы ахьыгтп. Анхьрада аун агьачвакыа тшырчанахьчара ахьазла гьы блын дула йкьыршата, йдуьчам посёлкан. Москва аурышв адгыл акьта йьагатагыдаз йгы аун йакпшачуата бна дулдаа ьамаз йғалцпта, аун аурышв городкыа зьмгьта рацкыгьты рыпа бзгта агьачвакыа йырчыхьчухун. Аун акьымкьвалгы, аун марана ду зьмаз, сату эларчпуз адзыгь мгьва аны йгьлан. Абна жыла дукыа йрылсуаз адзыгькыа, ауат азаманкыа рыглан йымгьта бзкьван. Москва йғлатыцпуанта Ока йгы Волга рпынкыа адзымгьлакыа пун. Аун йғалцпта Москва аны уагта шарда бзаазара йталуан, дасы-лас йагахун йгы аурышв ахьгьлакыа рыуа рахпа йхьхьаз ахьгьлакп йаство-лицяхатп. Аун амцтахь аурышв адгылкыа зьмгьта Москва тшадьркыгьлхын, йгы аун аурышв государства й а с т о л и ц я х а т л.

Йьызыным агьачьа Москва йьадзатгалакыкьвснз, йьадзампьыр-чьаз йгы йьадзарболыз. Йаьакыызлакпгы аурышв уагла дья-уап улян агьачьа йьыртглун, амцпачьыв ардгычыв радгьыл

йыкырыун йгы йатаркывах Москва шлып-шлыц йшакыдыргыг-
 хахуан, тшауацнахуан йгы йрыппылазхун.

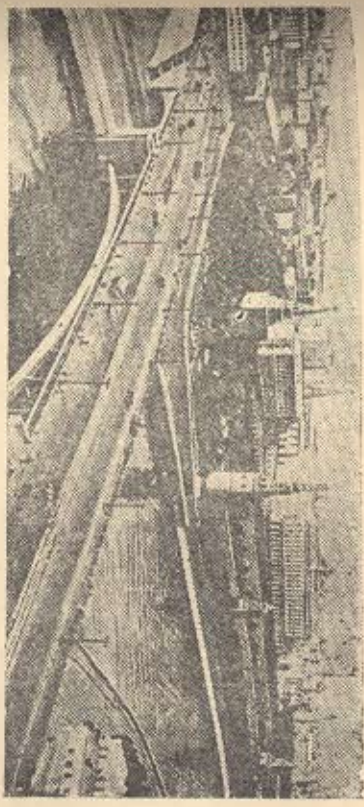
Москва ужыч—Советска Союз йагтолицанц, хлара хйкыра-
 лыгытыва йагород дудлацанц йгы алуней зымгана аны рахла
 йдудлазу агоролкыва йрыуа закыпл. Аун ахыатакы йтлашларыштыта
 анаханы ахыатакы апылда 20 километр тшарауыт. 1939 аскыш
 аперенисла Москва аны 4 миллионкы айхла уагла табзацанц.

Москва аны ажычыв гыузырвагалышш шарда хыахатц. Аго-
 род аята, Москва-дынгы агшы атоба хлагла аны, Москва
 йауата рахла шарда зхыцпыа **Кремль** гыманц (10 асур.). Аун
 айха гыаш хлагла дука аматы, абашия йгы абойница пидла-
 кыа элагыгду, ахыах пышыва йтапккыты ахлахыа бгыын хлагла
 дуда йкывыршанц. Кремлевска башня бгыын—аун шарда зхы-
 цыла кыаланц, аун агыачыкыа тшалагычырхчара ахыада йуы-
 хвахатц. Кремль ауаца аны ажычыв заман аглан йуыхвахац
 тыз гыагымаг шарда татыганц: асборкыва, аывореккыва. Крем-
 левска башня ажычылзакыа рхыкыа царакава ршы хыхыатакы
 аму арубинова ячыва дука нур глархыцпыа йкынтц.

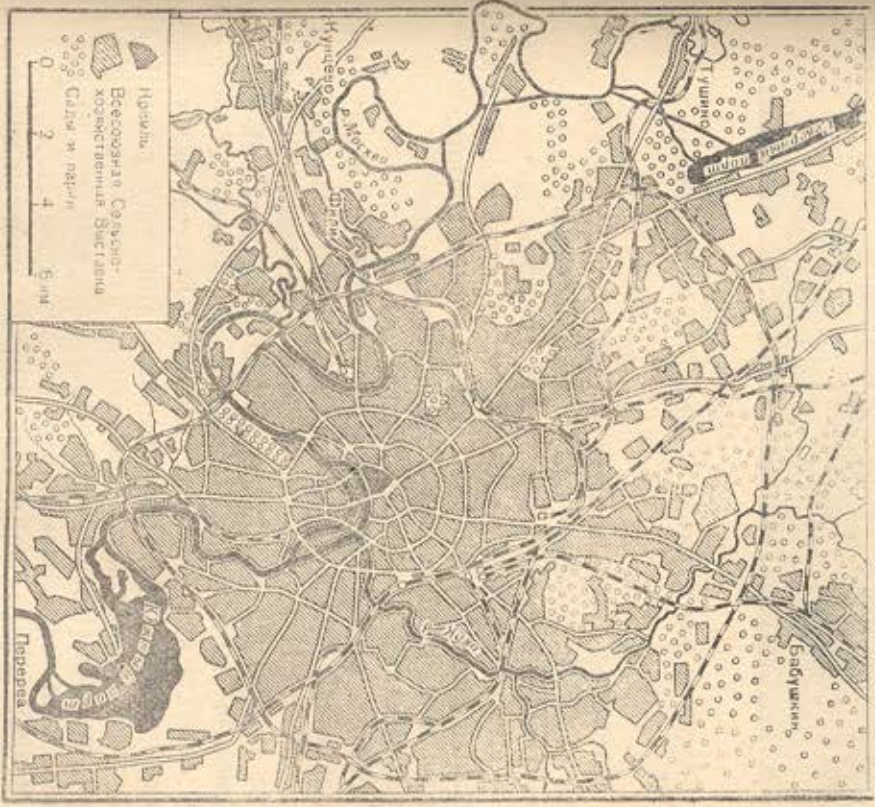
Айлахы, кремлевска тоба ащанлыда, Москва дзыгыт алы-
 кытыт; аун аны цхла шарда хыпл. Кремль адыхыа аны
Красна площадь ачанц (11 асур.). Кремль бгыын адыхыа агра-
 нит йгы амрамор йтларылху амавзодей аны В. И. Ленин
 йхывады йадыхыата И. В. Сталин йхывадыгы гынанц. Ана-
 родна праздынк мшкыа рыглан, Москва анхачыва-бзаагычыва йгы
 двойска мавзолей адыхыата йагывснтц.

Москва—хлара хйкырадыгытыва аны й промышленна
 город дудлацанц йгы алуней аны рахла йпромышлен-
 на город дудлазакыу йрыуа закыпл. Москва йгы аун аргван-
 кыа ршы йапшыкыам афабрикакын азаволкен швабыж йшардыта
 йаыанц. Айхыата Москва афабрикакыа райхлара самбн тыцц
 асхыа гыанцызштыва афабрикакыа йрыуата акывын йшавыа.

Советска власть шакыгылгытыва асшыкыа руацалада Москва
 апромышленность швабыжта тшалехатц. Завод йгы фабрыка
 шлыц шарда уыхвахатц йгы ажыкыа йрылархылахатц. Ужыч
 Москва аны промышленна преппрыятгыта зкы айхла танц,
 ауат йрыуата хышы айхла советска власть асшыкыа руацалада
 йуыхвахатц.

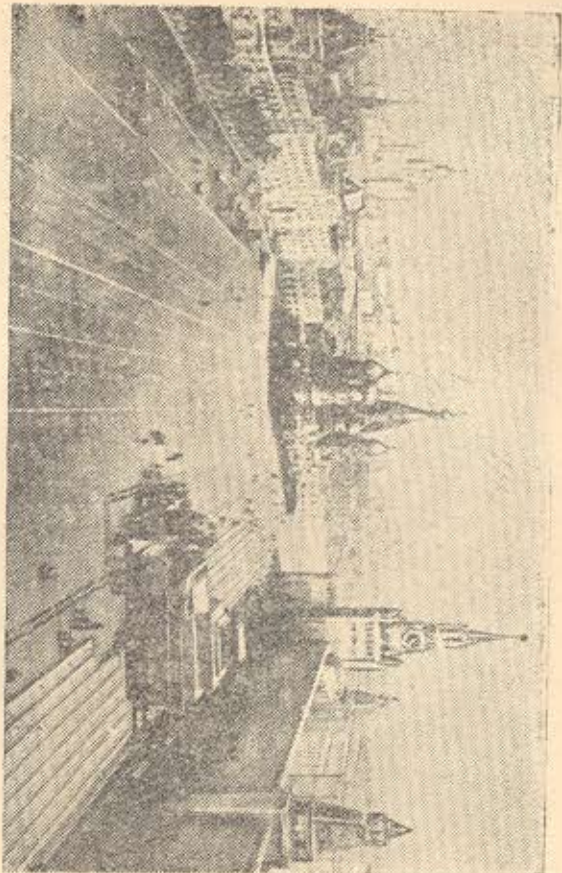

Московская Кремль.

10 асур. Москва аглан.

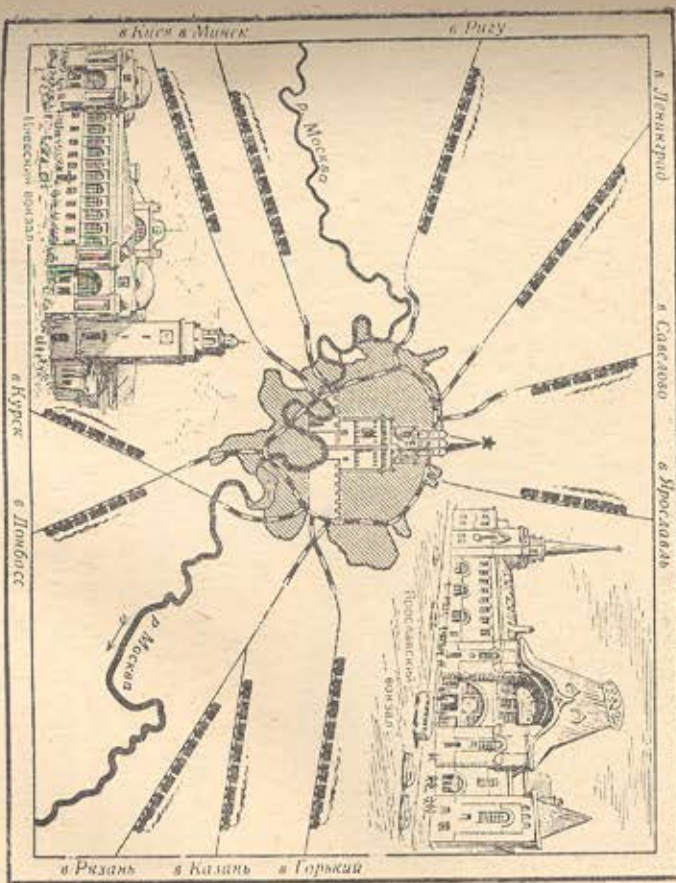
11 асур. Красна площадь.
Кремлевска батын аны В. И. Ленин йгы И. В. Сталин рманзонек.

Автомобиль гылызштуга Сталин зыхъзу а завод—Европа аны раха йдулдакы йрыга закылл. Сахлат зчапуа, станок гылызштуга, электромотор зчапуа а заводкы уыхванл. Москва аны шакътаца, чгвыча, сабын, шыга, асхъ шардага йгылыштхитл. Ужы Москва аны промышленна товарга, апаптахл Россия аны афабрикакава йгы а заводкы зымгва йгылыырштуаз аккыс рында шарда гылыштхитл.

Москва хара хкъррамыгва зымгва швабыж багъята йрыджыганл. Аун аны йглатыццнтгта ахъатакы зымгвалагы айха мгвага 11 мгвак! адцнтл йгы аун хара хрродина ахъатакы зымгва йрыдырхвалнтл (12 асур.). Ауатла хлСоюз атланкывакы зымгва йгартыццнтгта уахъынгалы тшыналгы апажирека йгы атоварна поездка Москва назмгладзнтгта йгы йхъынхлыхнтл, апажирека, атоваркы гларгнтл йгы йыргатхнтл. Москва аны афабрикакава, а заводкы рыхъызла йа-тахъу зымгва гларгнтл: млш материал, хлахъырчава, нефть, Гамби, рахъ чва; абазангъчува рыхъызла афацкыва.

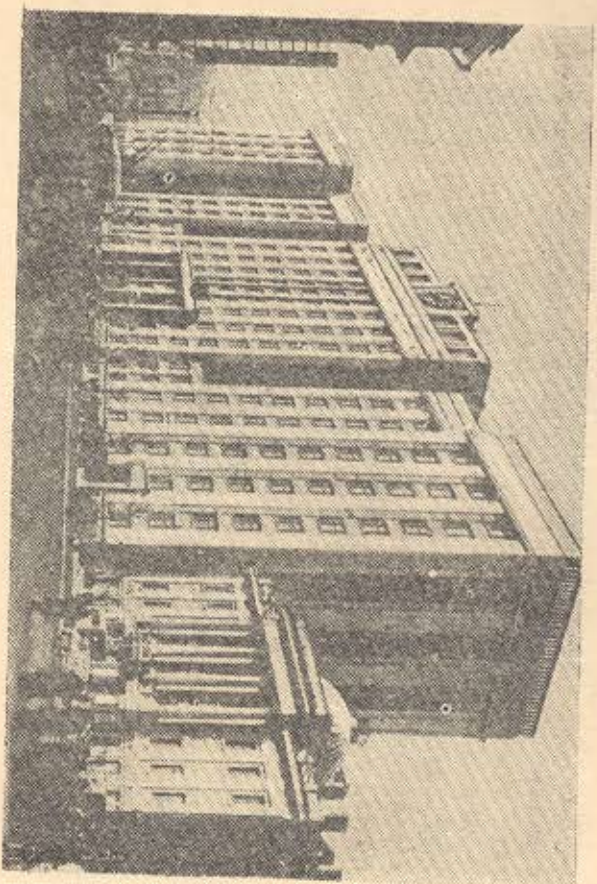
Москва хлСоюз ашыпакы зымгва рынгы амашинакыва, асхъакыва, ачглычакыва, ашангътацкыва, агъзетакава, акынгакыва рымангитхнтл.

Ахлаткыва адзыгъвалгалы Москва йгладыргатхнтл. Ауат аджкыча йагкыгата йхыгу йгы йауу ахлаткыва рыманкывыргитл: ауыхвага шкыгылвакыва, айха, нефть.
Москва хара хкъррамыгва аны йгакышыпалазакыгъи хлава мгвала йрыдырхвалхнтл. Мышкы ахымыпуата Москва аэродромкыва ршы асамогкыва глансернтл йгы йисглатхнтл, почта, пассажир гларгнтл йгы йыргатхнтл.
Москва аны кванай йгы выша анхъаракыва швабыж йнарланл. Советска власть аныкакыгыл йгланларынгта 30 скышы руацала Москва аны йуыхвахатл, апаптахлыгва аныкакыгылз арлан 300 скышы руацала йуыхвахаз аккыс, рында анхъарга шарда. Ансимпладзатгы анхыгъчувага миллион бжакл йгы студентта экы 100 анхъаракыва ршы йаггынтл. Арча СССР ашыпакыва зымгва ршы йгартыццнтгта йапхырыс ахъызла йглатхнтл. Москва аны СССР акауикава Академия танл, йгы, хара хкъррамыгва аны раха шардаза зхыццуга,

12 асур. Москва айхамгкыва шглатцуга.

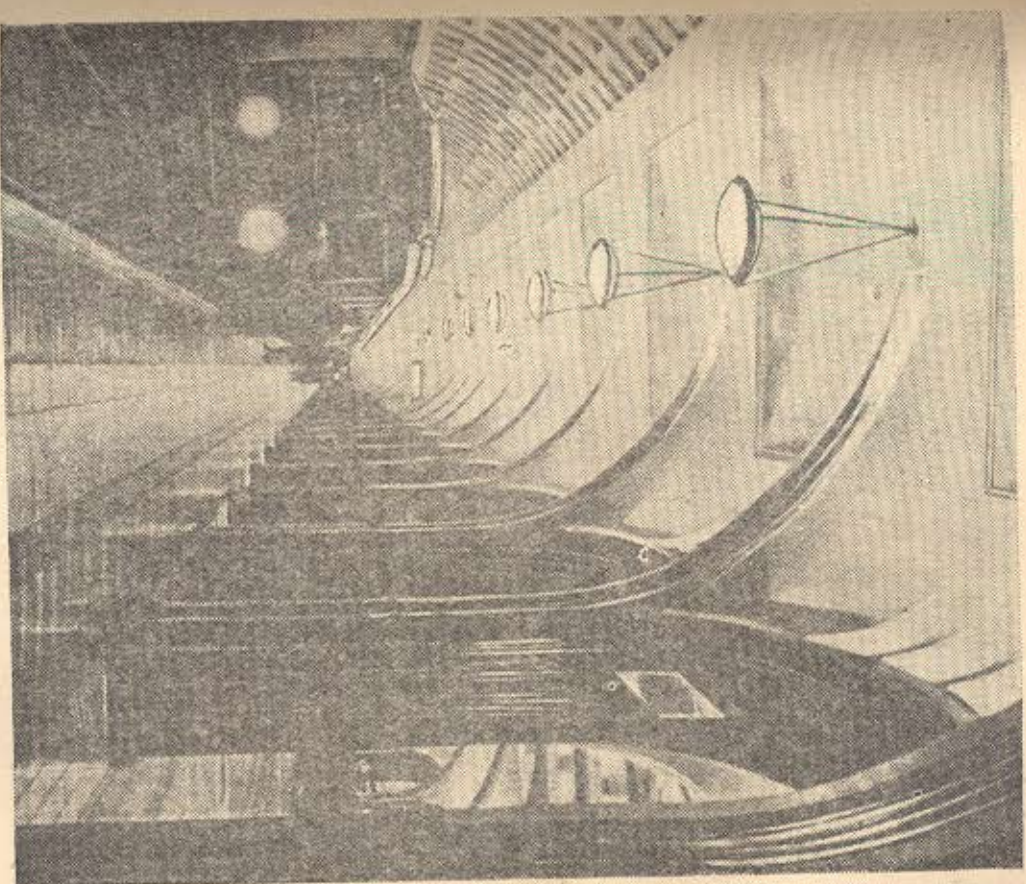
13 асур. Москва. Охотна рэд.

аурышв апхххя дуддза М. В. Ломоносов йыххыз зхьзу *а Уни-верситет* таш.

Москва апы аттаркна, амузейкна, абнобиотекакна швабыж ишардгата йачашл. Арача хіСоюз апы рахла йдуддзу йгы адуней апы рахла йдуддзакву йрыга закыта йабу Ленин йы-хыз зхьзу абнобиотека таш. Аун апы 10 миллионкі айхла книга ачашл. Хара хікьралыгыла апы рахла йыздателствва дуддзакву Москва апы акнигакна, агззетакна, ажурналкна, йашым абышваквала апххга книгакна гыпырышгитл.

Москважв хьвахьва-махьвата йуьхвахун, аурам тшвакна йгы хьвахьвакна шардан. Аурамкна дэхлахьгьла йлктян, агьынакна рпы йнатырыцы-платырыцын, ахлахьв бырдзагьы гышгитамызтл. Агьдзакна райхлара гьвын. Москважв шарда „де-ревня ду“—хлеа ахьвазгьлаца йгымпхюзтл.

Акьга баята йуьхван: арача кьомкгта йакыгылу агьдз шидзакна шардан, аугат рпы афабрикангкна, ахьгачва, ашаш-тахл кьвырлыкьгьагьлачва бзазун. Арабочакна агород агьына дагьыртакна рпы йагьлахьз агьдзжвакна йгы ашгунакна йрыцабзазун.

14 асур. Москва апы метрополитен. Маяковска станция.

Советска власть аскышкна руацала Москва шлгыта йнсах-хауата йуьхвахатл йгы акышыра швабыжта тшахьваджктл. Агород акьга апы шардгата йакыгылу агьдз шидза дукьва уьхвахатл. Агород агьынакна рпы афабрикакыи азаводкыи йрыуата агьдз шидза дукьва арабочакна рыхьаз афатар гьла-макьва рымгата йуьхвахатл. Москва аурамкна рган йагьархл-хитл йгы йырайшашитл.

Агьдз шидза хларгакна уьхвахатл.

Асфальтга йхтылу аураккыла автомобилька, атрадлей-буска, атрамвайка шарада йныккынтл.

Москва анын, адуней анын багырада, пидзарага йгы аларысабашлага рахла йозидду, адгыт аилахыла айхамтла— *метрополитен* (14 асур.) уыхвант. Ауат астанцияка мрамор-ла йлкынт йгы ани аьарала йишдзант-йглаяматпга, адгыт пдахь дворещыккыла йгьудырам. Йара-йара йныккылауа ачыымла ау дукыла апассажирика адгыт аилахь йогьалитт йгы ахьахь йглахьалхитл. Адгыт аилахьыла атуинель цолакава метрополи-тен апоездка дасы-дас йарлыккы-дыккызынтл.

Москва дзыгь атшика границта йхьрыспл. Адзыгь йхы-суата аила ау гьарга пидзакава хьынтл. Анхачьва-бозаачьва тшэпсырциш апарккыла уыхвант.

Москва анын Советска государства авласть аорган хларакт-кыла тапт: **СССР аВерховна Совет, СССР аМинистрква рСовет.** Москва анын Советска Союз аКоммунистическа партия аЦентралына Комитет нхитл. Кремльска дворец Ду анын апартия асьездкава, СССР аВерховна Совет азаседанакыла акь-дыршитт: ауат рины агосударственина уыс дудзакава йрыкь-чыважьитт.

Кремль анын йынхун йгы йбозазун хлара хлродина бэихара йадынхадугаз Вьадимир Ильич Ленин йгы Иосиф Виссарионович Сталин.

Отечественна айсера Ду арлан анемел фашистка Москва ркныс рьыгьган. Хлагта Москва дангьалгьтл арлан, советска уагта зымгьла ани рхчарыс тпгьлцгьлрххтл. И. В. Сталин йуна-швада хлара хьыр гьлаямат Москва адэхьта анын анемел айсыва-кыла аданарыхьвапатт, ауат астолица йакьвнацатт, ани амшгьахь-ауат хлара хладгьыл йыкьвнацадлахтл.

Азгьлараккы атишарьыцараккы.

1. Москва андан (10 асур.) анын Кремль, апарккыла, Мос-кыа-дзыгьт гьлашывьрбакыла.
2. Акарта анын Москва йгыцгьта Балтиска теигьыз, Беда теигьыз, Западна Европа, Церна теигьыз, Кавказ, Урал цхьа-кыла йырхьысуа, Сибирь йгы Средна Азия рины йадуа айхам-тывакыла гьлашывьрба.
3. Шьара шьыпгьла йглахьышвахта Москва зашт гьланы-кылава йахььану?

4. Акарта анын шьара рахла йшварьвану город дукт гьлашвау. Ауаьа утыцгьта Москва уышпацшт? Ани амгьла акартага йшывьрхьык. Запшт город дукыла уанымгьлайсца узьдсера агахькыву?
5. Амашгьабла шьара рахла йшварьвану агород дуун Мос-кыи йрызбжю гьажьдыр (айхамгьлава).

СЕВЕРНА ЛЕДОВИТА ОКЕАН.

Северна Ледовита океан априрода.

Хлара хькьрагьалгьтла аевер граница Северна Ледовита океан йгьланадджьитт.

Ани апсабара шьабыжта ймчыл. Араьа арьны ахьта чьга-дзакава 9—10 мьаклы йнангитт. Ахьта чьга йгьлалиттга ахьла-шын арьшцитт, атшикыла рины ахьлтшикыла арьшцитт. Арьныкыла заман шарада амара гьгьлшцкларыцуам. Пышьвт змам аполарна уахь хьта чьгакыла Новая Земля анын гьымыкьтк айхла тшыдра-уитт, Земля Франца-Иосифа анын цымыкьтк айхла тшыдрауитт. Аполос ахьыла унаскыпхьлдзагьы ауат рыцла йауьраахитт. Апо-лос анын бырдактк ауат скышы бжакт тшыдрауитт.

Аокан арьныгьта 3—4 метр зьжьвплару цхьлашв гтгьвара ду-да йхьгьлавл. Адхьлашкыла йара аджара йгьгьлаам; ауат йашламугьта ашпада йгы атенгьыз айсера зны аныла, зны арьла йынкьвцаахитт.

Шарада асрчывьхьвакыла йгы абуранкыла гьланинтл. Ауат абу-ранкыла мьшт кьомкт йанашламугьта гьланинтл.

Абуран англаншара, ацхьлашв гьыгьтка азаклы азаклы йас-хуамцара, шьабыж йабанкьвцаитт. Ауат, атоп хьсера йапшга, шьабыж быжь ду рхьыцуа, гьыт-гьыт йитшитт, ашьыткыла йапшгагьлгьтл-гьлгьлцгьлрхьиттга, азаклы ахьахь азаклы акьлгитт. Ауат йара ауаса йшару йшывьхитт. Ани йгьлацгьла араьа шьы-пхьвактк рины ацхьлашывь гьрайшам, гьлгьвгьгьврта амаказант.

Аполарна уахь ауьракыла рыгьлан, аачьвакыла амьз гьлаццт раклит Северна Ледовита океан гьларьлашарауа, зынтгы ажьгьланд анын северна сининя (кьлара) пидза гьла-шьитт. Ани акьпшырагьы ачапцаргьы йапшкывамкыла йыншитт. Зынтгы ажьгьланд анын йкьлэьызуа анур кыьсакыла гьлккьлагьла-уага йыншитт (15 асур.). Ауат йрыдлахитт, тшэуацгьлрхьитт, рыцла-рыцла алашара шьабыжхитт, йара аджара йалачьваахитт.

15 асур. Баренцова тентьыз Мурманск атыш.

Асурат анын йлгарбу ашлына, акарта анын йлганьурба. Атамта шьлтнугди, агентьыз анын пхланы зачань? Дзыгтвобьжака рьуда закты анын апсда-чаакчыва рьыдарта наубит. Йара аун дзыгтвобьжака ахьабьрдзакт анын радиостанция гьмант. Адзбжакта анын, апсдачыва кьыта кьиндьякьва азхьабьгьду, ахьыкхт гьларта (пристань) наубит. Ахьлахьыда северна сивиния ачвахьива-кьва наубит. (Мурманск атыш аподарне гьын уахь заманкьва рактинт йлганьобауа).

акьцлара кьыса пшдза рьцитт йгы йакьтгшайа ахьышы пранса дуддза йапшхитт. Аун апша тосын йарьццуазшва акьлт йшнаубауа. Аун зынгьн аьгьлванд хна йчпата ахьыкхт хьналвнт, удьышыва чьага, чьыхь чьага, кьапшы акьыршы чьага йгы хьпш чьага йагалкьктлвнт. Северна сивиния йлгахьыццуа амур аскава йгы ацхлшкьва чьапшыра зпгьлвага йагалнаркькьд-гьлт. Аурат зны йкьраццдзашьва, зны йудьышывазшва, зны йгьлважьызшва, зны йчьыхьызшва йубитт.

Ауаса заман кьомкь анэхьыццра амшгахь, ануькьва рьыцл-рьыцла йчьадахауа йагалитт йгы пьайспамцара йчьыхитт. Северна сивиния зынгьн чьага йапшкьвам агьланькьзьякьва зьмгьлва-де йапшлыццуа нур шлахьва-шлахьызшва йгьланшитт. Северна сивиния зны сахьлат пхьдзарала тшакитт, зынгьн дакьыкьва кьомкь ахла йнамуа йьдзехитт.

Агьныцла Северна Ледовитга океан йцхлшшь мьыраргата акьлт йшауу. Аун азаман агьлан, аоксани дзыгтвобьжакькькь рьны абазазара зьмгьлва йпсызшва йдауышывант. Йьакьлывьзлакькькькь базазара гьгьам йгы мьырант. Зьнга-мьыздзепт апсдауьшывлжакьва йнглэушлшывауа. Ауачь анын зьниза-мьыздзэ, атогень йазьп-шгьлауа ацхлшывкьвала йныкьзьяуауа, амшь шкьвокьва уьбарьыс ауашитт. Аун зынгьн тшариситтга, атогень дзын йангьлшшь-туаш йазьпшва, шардада ацхлшыв йкьчлвант. Аун йгьланекькуаш афачьны йгьланамьобауага йадгьлрала ахьын ашкьвокькьлваара са-багта йазалитт.

Абар аподарна уахь аукьва рьлхьыва гьдзитт. Апхььдзэ арлцнцнцра, аун амшгахь амаргьн убитт. Апхььа-пхььа аун арьынакьт гьланца гьццпшитт йгы дасдзата йатаркьлаах йьдзехитт. Уадьрлванна аун йшабуу йгьлццитт йгы мшнгьгьдзепхьдзэргь рьыцла-рьыцла йагахьумца йгьланаркькькьт, рьыцла-рьыцла хьлгьлага йлгахььагьлт. Ййлыхьывахауага пышет змам йауьру апхьын мшкьва гьлагьлт. Аун, агьны уахькьва йраншдзэата, мьыз кьомкьдзэ тшарауитт.

Аполтос ахьыда унаскьпшхьдзэргь апхьын мьыш рьыцла-рьыцла йаухьитт, йара аполтос анын бьрдзакт аун скьыш бжакт йна-нагьлт. Аун азаман агьлан амара зынгьн йьгьгьташывум; аун йанкьлывьзлакькькьргьн агоризонт ахьлахьыда йакьлшитт йгы цьыхькьга асевеьр анын йаьант.

Апхьын шгьлагьлауа апшга Северна Ледовитга океан анын абазазара гьлбадзэухитт. Аун азаман агьлан, аморж хьлгьлакькьва йгы йаньмгьлгьлауа *аптюленька* ацхлшыв ахьыкхт йлгахььагьлтга, йтамшывауа амара нуькьва тшындьршитт. (20, 22 асур.).

Ацхлшывкьва рьны *амшь шкьвокькьлака* накьзынт, аурат агьу-ленкьва йрайшварацитт йгы пслачыва рькьлт.

Ацхлшывь матч-мачьымца йратитт, рьыцла йнлгьгьахитт йгы ймэхьахитт. Апшакьва ацхлшыв кььякььра дукьва пьрттшитт йгы йашьлржжывнт, аурат акььыгахитт. Ацхлшыв бжыракьва рьны адз кььысакьва гьланшитт.

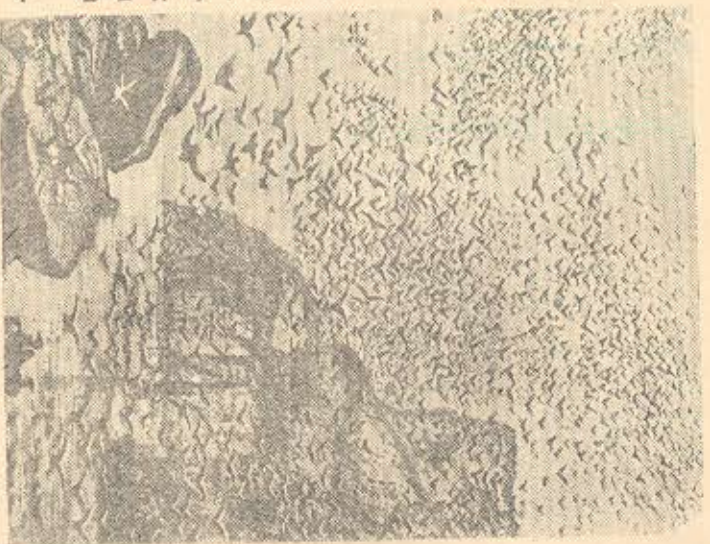
16 асур. Агрейкка.

Ауаса араты анхын арлан амара хъара йгыгъахъагуам,—хлара хлпны шынтахъа я хъвалалынхъа йшабу йапши. Аун анурквал наргата йгланхити йгы мацга йдырлхити. Анхынла амшты анлхъы хышвашвахъап йгы пстхъва хъзапмти, йглауышптувуга анша хышвашваквал гласит. Йара ноль мыз апынгы сы англасу гланшит. Анхын хышвашва айшыс ауапла анхлашв тшыт жвилла дуквал йратныс йгъхалзум. Аун ахлагырга Северна Ледовита океан анны анхынлагы пхлашв шарда дэчауа йхъыти. Адзыгълабжияквал рыуа азджякӀ закваш шебугуғы пхлашв жвиллага йхъгӀвапӀ.

Алхын заманквал рылан асеверна тенгызквал рины пслачвал пӀкыгӀла йгы псауышпхъла хыц шарда гларгити. Зынза-мызаты адуней анны ралла йпсауышпхъла дудзакку *азсейкка* гӀаупшлашвакити (16 асур.).

Северна Ледовита океан йгы аун атенгызквал рины йбозазауа апсауышпхълаквал зымгӀла аун аклимат хъчвалчвал йапцатӀ: агрейквал, аморжквал йгы атоленквал ахъта тшалачын рчара ахъаззла рываквал рыпӀлахъ шша жвилла рыпӀпӀпӀ,—амшв шкӀвокӀла ахъвы жвилпӀпӀ.

Алхынла Северна Ледовита океан атишквал рины ачапӀквал, агагарквал йгы датша псгӀлачӀ шардагы гӀайзӀпӀ. Ауат зымгӀвалы бзидзата йдзцитӀ, тшпӀдыршпкӀвалитӀ. Ауат пстачва, рак хыц датша тенгыз псауышпхъла хыцквалла йбозӀпӀ. АнсгӀлачквал атиш заддзаквал рины рыгӀвараквал рипитӀ, ауава рыврквалгы гӀыдырдитӀ. Ауава ансгӀлачквалла аун аварала йшардӀпӀта пӀпымшптугата атишыла километр кӀзомкӀ анхъырӀгӀлауа гланшит. Ауат эквачу ахлатшп ду закӀгытаты йузымбахуугата йналадуа шарда гӀланшит. АнсгӀлачквалла аун ачарада швабык бжы ду дауыш ду рхъыцуа, ансгӀлачквалла аншта, ахлатшп хъыкквалла йдалисгӀитӀ, йаларгӀваласитӀта, гӀыдыж адзхъагылагата йайчвалжваргы азаджв йхълауа азаджв йгвидраргум: ансгӀлачквалла ридыр бжы йгы рдмаквал рбжы атенгыз акытшара бжы гӀудраргум. Аун йапшу ансгӀлачӀ бозазартаквал *псгӀлачӀ базар*—хъла йрыпхыти (17 асур.).

17 асур. ПсгӀлачӀ базар.

Аэцёларакка итшарыццаракка.

1. Акарта аины Северна Ледовита океани аун атенгыыз-кин, адыгльбжжикви, адыгльбжжикакн глашвырба.
2. Хлара йхичывыта Северна Ледовита океан аины зымгльва радкйлы асеверла рыцла унаскйта йнглакву заши дзыгльбжжикакн?
3. Северна Ледовита океан аины пхын пха атланымшадур?
4. Заши псаушпхлакваз Северна Ледовита океан аины йанакльызлакйты йбазаквауа? Ауат ахьта шпашаныврхчуа?
5. Атенгыыз тшкка рины аиыхныла псслачлв царда заьызлауа?

Йгльынадзу аСевер ардырра.

Аурывшква царда шуата Северна Ледовита океан атенгыызквалта йдзлун. Ауат асеверна тенгыызква ддырдырра ахьызла швабыж кьару царда акьдрьдзгт. Ажычлв заманккв рыглан, аурывшв уагла йдучвам амшл кйнджыквала швабыж йшваралвараз дьыла амдаракка акльдыршун. Швабыжта хьацара ду атахьын, аун аиш хьыыхьла асеверна тенгыызкварины ундзларныс.

Аурывшв тенгыызла ныкьваргльвачквва арльыма кьралъ экспедицияккв рипхьа йхьвару аполарна дзыгльбжжиккв рины йпахын. Ауат неаишпама Северна Ледовита океан зымгльва асеверна тшы амьдратл, аун ддырдыртл йгы георафическа глaxьтлйара царда рынатл. Скыш хьыш айхла айыхьвала акьзаакъ *Семен Дескне* йапхьыззахауата Азини Америки йырбжю адыбжжыгала джжыстл. Аун амггтахъ ласмла аурывшккв адыбжжыга ауыла ухьыста йаьыз адыгьл, Северна Америка йауаз, Агласка глaxьыртылт. Рыцла йкласата аурывшв тенгыыз амдаргльчва (ныкьваргльчва) Северна Ледовита океан атенгыызккв рины хьыыхьла йдзлун, адыгльбжжиккв шьыкккв, адыбжжыгала глaxьыртылун йгы ауат акарта йаныртылун. Аурывшв экспедиция ду *Беринг* лаунашвачпалата XVIII акьшшыккв аины асеверна тенгыызккв гланашыхьвлт, йархьыхьвлт.

Акарта аины хлара хлсевер ашланта кьомк (мыс Дежнева, мыс Челюскина, Лаптевыртла ртенгыыз, Берингов дзыбжжыта) хьыыларга элаз аурывшв пшыхьыгль-рхьыыхьгльчва рыхьызккв ныкьвыртылт.

Беда тенгыыз атшы аины йгладрийыз йгы йбазаз аурывшв аиыхьа дулдза *М. В. Ломоносов*, йапхьыззахауата Северна

Ледовита океан эларпшыхьуашныз, эладырхьыыхьуашныз акван алайлалт.

Хьацлара ду элаз аурывшв тенгыыз ныкьваргль *Георгий Седов* 1912 акьш арлан Северна полюс дзцарныс джжыкккылт. Анашгхьыгльва правительствва аун амлара акьыршара аины аун йихьыртларныс йгьмуылт. Седов аполос аины амдара адигалра ахьызла аугарла дрыхлывата дасу йггакьбуыата йглайчывырхьыртларга атахьхатл. Ахьа ьамачлыз ахьызла фачывыта йнархьыыз мачлл, ачгльыча пха мачлган, ахлахьыврвачыгьны йнахьуыата йгьнармахьвлт.

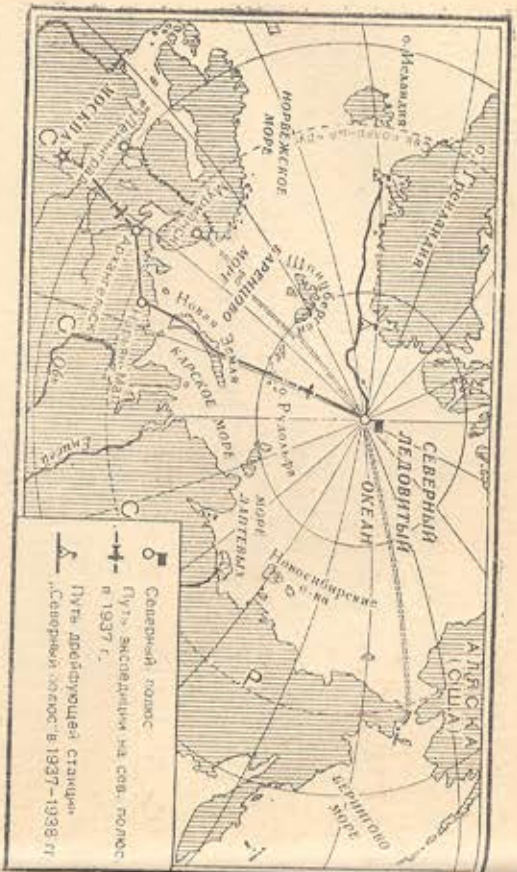
Седов 1912 акьш аиыхьн йдучвамьз амшл хьыыхьл дькьчван, мльва дьккылт. Новая Земля асеверла атшыккв рины аун ацхлывшккв йымгльва хьыыркйгьтын йгы ауаьа аины йгьныцара адигалра атахьхатл. Скышыкк анахьыцл акьвл Седов йхьыыхьл ацхлывшккв йырчвлрхьыгьтхьа, йатаркйвах асеверла йанджыккыгьлх. Аун Земля Франца-Иосифа аиныдза дандза арлан, ауаьа арьны глалагьын йгы ахьыыхьл араьа йатаркйвах арьны тыцлацикйра йгьызлазара атахьхатл. Афаьчл гьыккх арлацлда, аугарла цынта рыхьуа йагалагьт, Седовгьны цынта глалахьвлт.

Аун йызгльвагьны дампуыата аполос цьвалгьта дзцарныс муралта йчпалт. Аун йгхьыыз ахлан-чыпккв зымгльва алаккв зьидхьыз аджкнах йаицилан, гламатросьчывагы йнцта мльва дьккыгьлт. Амльва барьын: аиша чьгы градус пцжваба йнадзуэ акьта мчи йыгала, ацхлывшв кьван-шльва дуккв йырхьысуамца шара атахьхатл.

Мшигладзацихьызатгы Седов йызгльва рахла-рахла йачывахун, ауаса аун барьята йапхьыла дьмгльвайсуан. 1914 акьш март мыз аины Седов дпсылт. Аматросккв аун дьцларцлалт йгы глассера ду рхьтшумцара арлыга ахьыыхьл йазглайхьлт. Седов йхьыыхьл 1914 акьш адын арлан акьвл арлыла Архангельск йангладзах.

Зынтын йапшыкккв, советска власть акьшыккв рины хлара хлсоветска правительствва аСевер Гльына ардырра ахьызла экспедиция кьомк анадыргал амггтахъ Север адырра швабыжта тшауацйнахьлт. Ауат зымгльвагьны йрапшыкккв *И. Д. Панин* дьызхьылаз акьспедиция рыцла йгладьмагьтын.

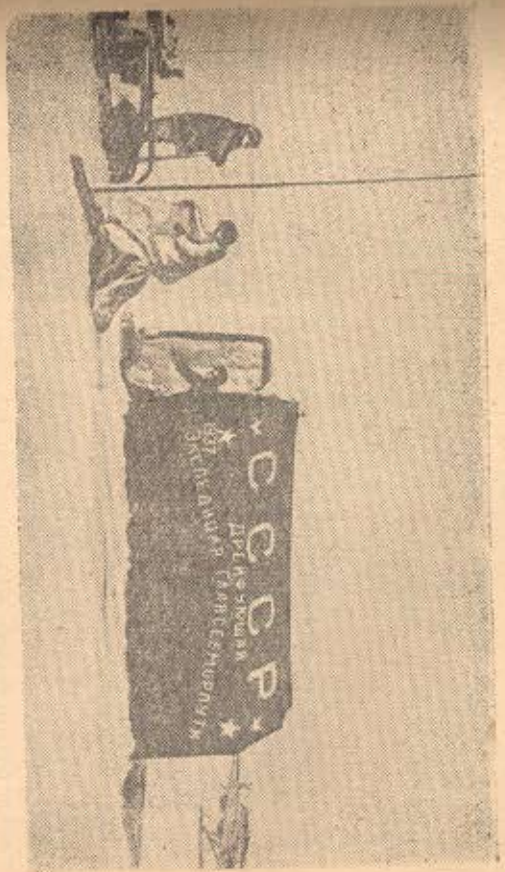

18 асур. Папанин йәксепидиня северна полюс амгва.

1937 асқыш арланын арлан хіатла шарда знырпиз асамо-
 лётка Москва апын тшцігырхын, асевер ахыда йнсеріаті
 (18 асур). Амгва апын йрланиасквун: зны асамолет ачархка
 лыжата йхвалджбра атахьхун, зынглы амш чыцы гымма йтам-
 рынсеріаті. Рахлі йсевердзу адыгльбжя Земля Франца-Иоси-
 фа апын йилыхьвахуата йрланиасл. Йазпшумаца амш анбзиха
 амгвайсчаква араьа тшцігырхлі йнсеріан, бзидізата севера
 полюс ацхлшы апын йнквчваті. Асамолетквэ эквчываз ацхлі-
 шы жывпан йгы йдуун. Аун аура 21¹/₂ километркі, аган
 11¹/₂ километркі йгы ажвплара 3 метркі йнадыун.

Йара аун асахлат поларна станция чнара йагатаглі. (19 асур).
 Анхлшы ахвахь апын аналатка пха хьандыргыглі. Арadio-
 станция шақвдыргыглі. Анхлшы йапшым ашыплаквэ рпны
 йырфуш афачлыкн афатаганквы рыхьаз аскалдквэ дыргыглі.
 Амш атыца рухьыхра ахьазга априборквэ шақвдыргыглі.

Ласыгта асамолетквэ глайхті, швара зымдыруз апшыгь
 советска анхихыча аначуна нхара акьдыршарныс йланхаті.
 Ауат зокан аңлолара ршвун, апшакв йахьыгласуа дьдыр-
 руан, ахлава йгы атенгыыз дзы ртемпература, ацхлшы ажвпла-
 ра ршвун, ацхлшыквэ рныкьваша йгы атенгыыз дзы
 амгвайсра йапшун. Анхлшы йгы ады йту апсауышыхлаквэ
 дьдырдуан.

19 асур. Северна полюс аполарна станция.

Ауаьа йбзааквэз эквчываз, ацхлшы тшыт, апын атенгыыз
 аңсра-амгвайсри йрларылгыта, йашлемсуата Атлантическа океан
 ахыда йнаскіон.

Алхын амшквэ зымгва пстхива хьымцара йыртіаті, ква гла-
 квун йгы сы бгладза гласун, ацхлшы апын агвалквэ тагы-
 лан. Ады аскалдкын апалатакн хьнатлуун. Агынлысчыва сыла
 йхьырыкыглыра йгы андакь ржра атахьхаті.

Август ацлыхьквэ апын ахьтаквэ гланшдуа йагатаглі. Октябрь
 апын амшквэ глагалатлауа йагатаглі: заман-заманда абуран,
 асрычывхива аун аьарага йчывгта йрланиахуанта, эджара йгла-
 нымхауата йбаргвын, уцаны уцлнамьриуата угылырныс.
 Зынглы апалатка аун апшта асы йхьнаглвунта, угладжывлыцфра
 ахьазга асы бжыжглыра атахьхун. Октябрь 5 апын амара мьз
 кьомкыла йташваті. Аполарна уахь аудзаквэ глататі. Ахьги
 апшакн рышлары йымчхаті.

Агьын кьта абуран чьгызаквэ гладжыкьыглі. Анхлшы
 тшыгквэ ашыпакшун, азакы азакы йахьыгалун: аудын чьгя
 йрланиуанта хметркі зыжыглараз ацхлшы тшыт-тшыт йхьва-
 шун.

Агынлысчыва эквчываз ацхлшы тшыт ду тшыт-тшыгта
 йаргышын, йдуывам пхлшы тшыгкі йрлыкьхаті. Агынлысчыва

планетка ахлах агышчарта планеттi, датша цхлашв тшыктi аины йагымахра атахъхатl.

Агыныцсыва глaпсара шарда, швара-гlвара агны мтынчраква рхыштун агны йырчхун, ауаса ауат хцацлара рыдлата агны дара йтамамта дара рхачывка дырхьон. Хlара хlправительства агыныцсыва гватра ду рызначатl. Ацхлашвы абуран йанары-хываша аглан, ласыта рахlа йымчхъяз аледоколка (ацхлашвы пызlшумаца йымгlвайсуа ахъвыхlкыва) агны рахlа йбзиддзаз асамолетква агыныцсыва гlараута ауат эквчlваз ацхлашв тшыт агныквыртахра ахъвада йырштитl.

Аун азаман аглан агыныцсыва аполос йачвыхъарахахян. Ауат 9 мьзакы руацлала ацхлашв тшыт йыквчlвата йылцумца 2500 килограмм йымгlвайстl агны Гренландия йачвыхъарахым-кlва йнадазатl (18 асур.). Хlара хlледокол тларыхl дуква ацхлашкыва йрыгсын алагерь йазынадазатl агны агыныцсыва дара агыныцсыва хlродина йгладырдахтl. Ауат рынхараква хlара хlправительства швабыжта хьду рызнабатl.

Азыгlлари атшарыццаракан.

1. Агыныцсыва „Северна полюс“ поларна станция агны йырчлуз ачlвъяз?

2. Агыныцсыва ацхлашкыва йылцумца йызламгlвайсыз амгlва акарта агны йгlшавыраба.

3. Амасштаб гlшавышмьрхьрыгlата, швара швлшыла бая-зарта уагlатага Северна полюс агнылда зъара килограмм 6жю гlажьдыр.

Северна теньгыз мlва ду.

Северна Ледовита океан атенгъызкывада хъвыхl ныкьвар-ныс швабыжта йыгъкьвдлгым. Ауат агны ауыра ду йшабгу цхлашвы жьла гlтъвара дуквада йхъглванl. Йара апхынлагры ауат рины цхлашв шарда хъыдзачауа йхъынl. Ацхлашкыва ахъвыхl алацара швабыж йдрьбаргвитl. Ахъвыхl ацхлашкыва йкlвдыршарыквын, аун швабыжта йачвыбаргвитl ауат йларьгцl-хьрыныс.

Мурмански Архангелски рины утыцlта Давьна Восток ахъвыхl ашлсыртаква ринылда, рахlа йаышысу амгlва Северна Ледовита океанда йцгlанl. Аун акlвымкlвагы аун амгlва хlара хlдаытшкывадамцара йымгlвайсытl. Хlара хlзападна хъвыхl ашлсыртаква уыртьыцlта, Европн Азин углархъыкlвшашауата,

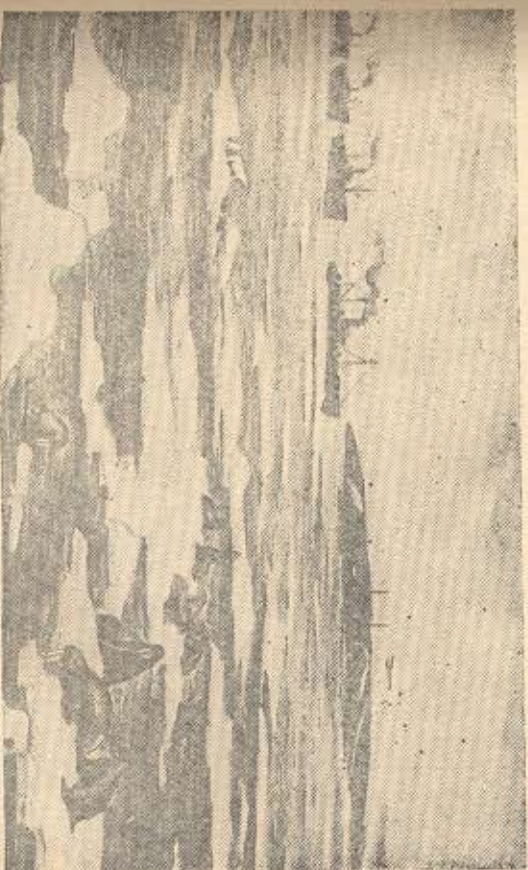
Давьна Восток агны амгlва агадлгын рыцlа йхъваранl агны ахамь даытшкыва йрыдзхъарьгlамцара йитl.

Хlара хlсевер агны йапышым априродна баяраква шарданl. Атенгъызкыва пслачыва, теньгыз швыр шарданl, атышкыва рины хlахъварачыва, нефть, джыкlа шардата йыныцlу ашlшылакыва гlараулl. Аюгlта рыцlа угlаскlята аона кьыса дуддзакыва ачанl. Ауат абаяракыва зымгlва гlарьсабацпра ахъвазда ауат зымгlва Северна Ледовита океанламцара ауава йгlатгара атахъынl.

Ареволюция ацхлала залжв-маджв шыхьыгlв-рхъвыхкыгlв-кван Северна теньгыз мlвала йбжысырыныс йагlагуз. Ауат йанакlвыдзакlгын агны тыцlнанцкlа дlжара йашласуанта агны-дан. Ахъвыхl ацхлашкыва йчлдыркlларьгlта я ацхлашкыва йырбжъ-дырлlцlуата аныншлузгын шардакван.

Северна Ледовита океан азыгlвбжыква уагlа гьрыквымбоза-зутl. Асевер априродна баяраква гьгlадлмьрысабауазатl. Сату зчпакгуз хlара хlхъвыхlкыва Баренцова агны Балтийска теньгызкыва йыртьыцlта Владивосток йцара ахъвазда Европн Азин йлархъыкlвшлунта, йкlвшашауа амгlвала йлун.

Советска власть аскышкыва рины гlваца акlвл йашламсуата ацхыннда, Северна теньгыз мlвала ахъвыхlкыва ныкьвауа йанца.

20 асур. Северна Ледовита океан агны ахъвыхl караван. Ацхлашв тшыткыва рины агlьмаза—аморжкыва, аржада амше ачыр агта йубонтl.

Апогода йғы аңлашы айтыпашкава дүрхъвыхра ахъазда ашпкава йғы адыгълѳбжыкка рины полирна станция шарда рухъват; аңлашы шардата йъакъхъвахъаз ашыпкъава рины ахъыхъкка бжыыздауа рахъла йдуудзэу йғы адуней аины рахъла йымчхъу ахъыхъл—ледоколкка рупат.

Аледокол анкъ аджыр политаквала йхъглвант: аун швабыж-та йхъыхъл багъын. Аледокол аун ашпта йуухъванпта, аңлаш-кка йангладырпцылгуа арлан, аугат аун ахъахъы йглахъарц-лит, ауаса йырырарпцлгуам. Аун йара амгла аины цхлашы англашлшавара арлан, аңлашы ахъахъ йхъылит, йара ахлатга-рада аун йакъхитга йнгалшит. Аледокол аңлыхъвала ахъыхъ-кка мглайсит (20 асур.). Аңлашккава рында матчта йъакъхъл-хаз гландрра ахъазда, асамолет пыхъвра йырштгит.

1932 аскыш арлан академик *О. Ю. Шидит* дахъадата, хъара хлэкспедиция аледокол „Сибиряков“ йакъчлвата, Северна тенгыыз мгла зымгла пхыккда йамнадалт.

1935 аскыш йрлашларышвта, хъара хлхъыхъл тларыхъл дукка пхнгилдзапкъызатгы, аңлашккава пыртгуа, рцлхъыва хъыхъл аңлырхъва шарда татгыдата йдырцит. Ахъыхъкка Северна Ледовита океан йагачлвауа адыгълккава рагачлвартта йазцит, я авостокда унаскитга, хъара хлхъыхъл аңласмрта Владивосток йазцит. Аугат аугатга бозазачва йгы север аины хъара хлхозый-ства тшавуацнарыхъра ахъазда йыртахъу-йызъыбжу зымгла ргит: йашым амашинакка, асельскохозыйственина нхага-мачва-кка, арызкы фачккава. Аун йапцлдатта шварцга ьама-псыма, асхъа, цанлхъаца, адыхъага пкъыгълакка (тыдкыца кьан-джал, чываца), кннга, хъышы ргаквит. Йангладанахра пса-уатда лыц мшл, пушнина, шыврчава, псгачва гларгит.

Азыгъларакка ашшарыццаракка.

1. Акарта аины Архангелск утыцпта Северна Ледовита океандамца Владивостокда амгла пашыврба.

Запш тенгыызккава йгы дзыгължыгаккава аун зылгуа, запш дзыгължыккава йгы дзыгължыгаккава йызлэхъысуа?

2. Архангелск утыцпта Владивостокда Европн Азин йгла-рыкышавата амгла пашыврба. Аугат арлымглавк ашлшыврпшн. Запшы рында йашысу?

3. Северна тенгыыз амгла хъара хлкрардыгъла ахъазда аун аьара хьлу замаа?

4. Северна Ледовита океан аины ахъыхъкка рымглайсра аун аьара йырызбаргуа ачлыва?

5. Советска власть аскыкка руацлага аугат абаргвыракка йшшарайгай?

6. Аледокол ахъаз ахъыхъкка йызларашыма?

7. Архангелск утыцпта Владивосток йауа Северна тен-гыыз амгла аконтурна карта аины кьарандаш зигълага йгла-пшыврба.

Анслачавара промыселкка.

Северна Ледовита океан атенгыызкка швабыж псгачвала йбжквант. Аугат эджираты йашхымыкка Барениова тенгыыз аины йшардант. Аун атенгыыз адз пхакка рины, пхызара зман арак чкымыкка йгы датта апсауышвхъла хыпцкка злабозауа, дзы хъра шардант. Аугат апсауышвхъла хыпцккава анслачва хыпцкка рыхъаз йфачывит, анслачва хыпцккавагы рында йдукву йрфахит. Зымгла раикыс рында йшардета Кольска дзыгъ-бжыбжа асевер тшы псгачва гларкит. Аун атшы Мур-манск—хъва йапхынт. Арава аины йхыцну (йшывру) *треска* йгы *сельдь* хлычча дукка плайит.

Зыкь пхызарада анслачва кчыва-поморкка скышнгилдзапхъ-дзатгы йара арлан шглатадуга бырг ашпта, Веда тенгыыз ашпкава йыртынгитга Мурманск тшыкка рины псгачва кира йцалит. Аугат аугаа становица—хъва йызпхъуа анслачва кчыва псёлккава рины йбозаит.

Апаштахыгъла заман арлан анслачва кира твымхата йакъ-дыршун. Анслачва кчыва йдуывам агьтан жыла зму аклянджя-квала атенгыыз йхъылдуганта, ярусла треска гларкдан. Ярус—аун 5—8 километр зуру аркьанцант. Аун аины анслачва кыгта жакълдзкка амата аркьан чкымыкка амант. Яруспхъдза жа-кыдзта зыкь кьомк амант. Агреска йгы антахъгыт ахыпна псгачвакка пазжяуа анслачва хыпцкка ажакидз йхъарцит-та йаглайшнит. Аярус адзы йгладрышывитга йгы аун 5—6 сахлат адзы йхъылдзедуга амш тшытквала ирымант, аун амштахъ аклянджя йглахъархъвалхитга, ажакидзкка йыршу анслачва-кка гларшлйрххит.

Аун аш анслачва плакыша заман йгы глпсара шарда аквардыдзун йгы псгачвала йырызлакуаз мачын. Хъара хытентгыызкка псгачвала рбавара йпатахъу ашпта йыгъгламрыса-бапхузат.

Ахыгачва апоморкка рины анслачва пудта йлархългун

йғы аун йатабадхун; аноморква швабыж рыцхлата йбаззун йғы йанакывызлакльы ахвлагча йрыдхлалахун.

Аноморква ргтан асхъа клянджи гымхаква ймачымыкльа абуранкьва рыган йхъвашунга, апслагча кичагы талзуан.

Друсла пслагча кйра ужвыгы йгладрысабапигт, ауаса аун анхъала ацкыс агалагы рыцла бзига йалгалап: апслагча кичва артегыта йагалкватт йғы мотор зму клянджыла атенгыыз йхъылгитт.

Ужвы сквипгладзапхъызатгы рыцла-рыцла йагалауа атлакьы-ща гламалъ шыцкьва гладрысабапигт—траг клата дуквала йглар-китт. Апслагча кыга хъвыхт-траулер атенгыыз йхъылгитт. Аун анны хлатга штыхга машина—побѣдка гладрысабапуам-цара аджыр аркьанга йбегъю йғы йаду аклата—траг атен-гыыз йгладрышвитт. Ахъвыхт аклатагы апсгахъла йарххлауа йымгвайситт; аун атраулер километр бжакьла йачвыхъарата ацгьва йыдга йарххлуамцара апслагчакьва гланакитт (21 асур.). Аклата амашакв йапшитт йғы аун йташваз апслагчакьва йгланпата йызглатымцхуашта йчпашт.

Аун апшта сахлатк-гйсахлатк цитт. Атраг клата пслагча шарда азнагитт, тонн кьомкй зында йаназнагауагы гланшитт. Атраг клата хлатга штыхга машинага ападуба йглахъаргы-

21 асур. Траг клатага пслагча кйра.

литт. Аклата машакв ацгьва апсахварга дьрглиттга, аклыньха-рага апслагчакьва, рызанашва йагалкклатгауа, ападуба анны йа-палыгуу аипцкьва йглартанлитт.

Аун ампсгахъ атраг клата атенгыыз йататадрышвхиттга, атраулергы мглайсуга йатадджыкькьылгитт. Аклата шыц-шыц апслагчала йчванцпкькьлар, йгларкыыз апслагчакьва руацлакьва гладрыцкькьитт, атреска ахъа хъмырчынитт йгы ачва глатырхитт. Аун ампсгахъ апслагча рилгитт я йдыршыниттга ахъвыхт ауацла атрам анны йнаргылитт. Атреска ачыва дьырчыниттга пслагча пша глатьрхитт; аун швабыжга йфацв кьуатт йгы хъвышв бзиддзан. Апслагча хъакьва рахъ фацвы йгы ацгылт зладьрбзанауа пслагча шыла гларьдырхитт.

Атраулер атрамкьва зымгьва пслагчала йанчывра, аун Мурманск йиптга йгы арада аун йану апслагчакьва гланьрхитт. Мурманск анны атенгыыз тпнкьва рамшыва йгладцгьла арада атраулеркьва аскьш шабуу йашламсуга йынхитт.

Октябрьска революция анхъала хлара хкьрарь анны гйтрау-лер зылжыкьын йаваз, ужвы ауат шарлап. Ауат хлара хъаводкьва рины йырчпашт. Ужвы атраулер гладрысабапуамцара, анхъала ацкыс, агалагы рыцла пслагча шарда гларкитт.

Азцгларакьви атшарыццари.

1. Акарта анны Мурманск тшпкьви Мурманск хъвыхт апслагчарты глшыврба.
2. Баренцова тенгыыз анны пслагча шарда зван?
3. Анхъала апслагча кйра шпакькьдыршусъ йгы ужвы аун шпакькьдыршывауа?

Шъыр глшарага апромыселкьва.

Апслагча акьвымыкькьыгьын, Северна Ледовита океан атенгыыз-кьва рины тенгыыз шъыр шардагы аькьвант: *аглоленкьва*, *аморжкьва*. Арава адуней анны рахла йшъыр дудлакьку—*азьейкькагьви* глатшпашивакькьитт. Ауат апшывркьва зымгьла рывакьва йгы ршпшакьва швабыж хъду рымант: апша сабын глатьрхитт, ачывакьва шпхъалца, шамкьва-мъа, сумка гларьдырхитт.

Атголенкьва миллион пхьдзаварага скьшпгладзапхъызатгы асе-нер хъара йглатынциттга артын кьва арган Беда тенгыыз анны йглайитт. Ауат арада йхьыт-йипитт, анхын апхлашвы ратыхуа йаналагара, ауат йатаркькьвах северда йыдзакьхитт.

Алхъада агромышленникка йгыш дуччакъла аклянджя-квала шварцара йджыкыкыгуан, зынгы йырхъазыккъта цъагъата ацхашыдылмцара йгуан. Аун ашш промьсел швабыжта уач-швушта йаган. Ашварачва ацхашь тшыт йшакъчываз ашша юкеан хьтыра йхьнацагуата шардага йагуан.

Ауат зынгы сы збжанакъыз ацхашь агыцрта йбжишву-та ады йахъватшун я аклянджя ацхашыкка йырбжыдырп-цун. Скыпигъазацхыдзагы агюген промьсел шварачыгъа шарда аладзуан.

Ужвы ашвыр гъацра промьсел ахъада аледоколкка, аса-молеткка, радио гъарысабаныт.

Агюгенкка рчъарта гъаура ахъаз, йшыхъырныс самолет-рынгит.

Алетчик асамолет атлакынгшыгуамца ацхашы йыкву агю-ген хьыча ласкъа йгъайугит йгы агюгенкка гъану ашыгыла рыца бзыга ацхашыкка йахъбарбжыгуаш, аралюга аледокол-аны ахабар дйырдырнт.

Агюгенкка йанакъызакъты хьыча дута амара тшандыр-шуа, йчвасысуа ацхашы йыккит (22 асур.). Аледокол ашва-рачва гынгы шакъчу агюгенкка рчъарта йазгъайнгитъ, ашвыркка гъалымрыкълара ахъада 1—2 километркда йышхъа-раркву йгъашадырсит. Ахалат шквоккъакка рышвага ашва-

22 асур. Агюгенкка райшварцара.

рачва, шквоккъагата йшву аклянджыкка йрыкъчъагата йъашты-рыца йаргваныга йаггъынгит.

Ауат, ацхашь тшыткка тшырцларкгуамца, агюгенкка рар-гван йнакынгит йгы ласы йхьсуа ашвоккъагала пчарыгитъа йхьсуамца ауат ласкъа йгъарцит.

Ахьсчва рцъыхъада ахъагата царакка рымгата ачва ахъахъ-квала надзит. Ауат йгъарцыз агюгенкка ачвалъахь шпарты шаву рывакка гъархъырхит. Аледокол гъарыгъынгит, ачвакка аун йаньрцитгъа йгы мгъа йагъакыкынгит. Аун ашымцара заман ашшыгъа йгъаршвараккъазла аледокол агромыкка дьырцит.

Азыгъларакка.

1. Северна Ледовита океан агенгъызкка рины заши пслачва нгй швыр промьселккан йавакву?
2. Баренцова тенгыз апы аслачва кйра шпакъдыршавуа?
3. Йабаккау рыца шардага агюгенкка йъарайшваравуа?
4. Агюгенкка райшварцара шпакъдыршавуа?

ТУНДРА ЗОНА.

Тундра априрода.

Северна Ледовита океан агшы зымгъа аурада километр-зыкъ пхыдзара зуру йхъывашву йгы она гъанькъ ашыгыла тундра—хьа йзыпхъуа цгъан.

Тундра аны агшы швабыжта йымчынгит йгы 8—9 мьдза-тшараугит. Ахъта чыгъа 50 градусъагара йнадзит.

Ауада агъыгъа амара агоризонт ахъахъла гъадагата йгъана-кынгит. Агъын кьта агъан аун тшыкъаначывахъахит йгы апо-дарна уахъ вуырадага гъагит. Асеверта рыца унаскыпхыдза-гын агъыгъа уахъ рыца-рыца йауырахит. АСевер Гъына аны аун хмызкыгъагъара йнананит. Ауат азаманкка рагъан тундра амьз, аачвакка йгъадырккит, зына-мызатгы северна сыныи йгъанарылашарит.

Акерт аны йубит, тундра аицхара шттарву, аун Север-на Ледовита океан ахъыда тшыннаркынгит. Докан йгъахъ-цитгъа ашша хышавшакка хыгъта тундра йасит.

Ауада аггъваракка рины ашпакка швабыж мчыта йгъасит; шардага хьта чыгъа, срычхъа гъаншакынгит. Зынгы асылгъа буран—пурта гъашгъахит. Ауат абуранкка рыгъан, ашша аун аварада акъару швабыжкыта, агъычгъыгъыгъын арахъкка-

ғы ршанікәва рыцһнарцинт. Алурга мчыбжыкы аьара йаннана-гуагы ншнт.

Тундра аины сыта йґласуа ғышардам йґы аун йґлапцпта аьаьа аьгыьт йґолата йшвнт.

Тундра аины аґыныга апсауышвхлакәва шьабыжта ймачдза-хнт, йауа ухлвзутын ашьыркәва йґы апссләчләкәва аґыныга тундра йґләтцшнт. Зьына-мыза *асеверна шьарах* шьыр хлы-чакна аґлвснт; аут шәмзага дара йырфауа лшайник асы ацләх йґлццлрхнт. Йдучьам аполярна бага, асы йапшта зхъьыпшкә шкнәквү—*ансесей* (23 асур.) зьына-мыза йаґл-кьынт. Зьына-мызадзарты дьушырада зхъы баба пшкә пшдзу *анолярна тлк* аґлвсслнт. Аун *анолярна рхәа кләтүкәа* йґы аполярна хлмынәпкәва-*пеструшкәкәа* йґрайшварацинт. Апсст-рушкәкәва аьгыьт шьы аины ґлвара рцпнт йґы аґлйыра шай-дзакәва рфауамца йбазант.

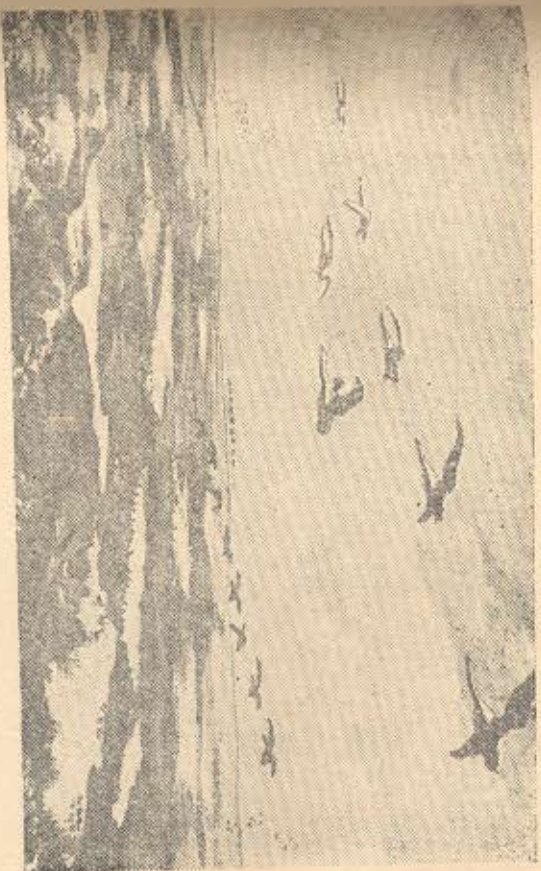
Аут апсауышвхлакәва зьыгтәва ахьта тшызлачьырхчүш хьы жыла рыкьвл. Тундра апсауышвхлакәва райхлара аґыныга йшкнәквәхнт. Аут аун ачваншара аґьачьакәва тшырчьыр-хчарныс я йырфуш афачыы йымбахауата йґларкырыныс цхъры-ларлвта йьрзалант.

Аґын мчы ацләхъьа, аґын уахъ аучыра амштахъ, амара йагарквәх агоризонт йґлцлшнт. Аун апхъда заман айшыс-дзага йґлцлшнтга, йагарквәх агоризонт аины тшыцланакхнт; аьаса амшкәва ласы-лас йґрләхнт, ауахъкәва ласы-лас йґрл-дзлнт. Амара мшнґләдзәпцхъдзарты рыңа-рыңа тшләцпцна-

23 асур. Песей.

хнт, йґләхъәлнт йсы рыңа бзита йарихнт. Псайспамца асы ра-нтл, ацләшвы рәнтл, аьгытләкәва тшґләхъыр-тлхнтга йґы йґла-тырларнт — ґьаььата тшамшлрхнт, аьвал-кәва рины ацләшвы ра-нтл. Шолата йшвыз аьгыьт ахъахъ ґлвәца ґларатыхуа йагалнт. Аси ацләшкьви ррарга йґләлцлнтга

24 асур. Анхынта тундра аины.

аьы шарлахнт, аьаса аун ацлрәдәлгы йшву, ахләхъ апшта йбәгъьо, аьгыьт йґолата ауахъ йґьәләнәжъуам. Аькәва аґтагвара-кәва рины тшазьырккнтга йґы араьа пхъдзара змам аьвалкьви аґстәмдзкьн ґләншнт (24 асур.). Аьвалкәва йсгтү амара ануьр-кьага, амш аьбәзно аґлән, аґлвгыта пкә апшта йкәлүкәлүнт.

Амшкә рыңа-рыңа йґьәләхләуамцара, йґләхъьахъуата, амара антәм шьахуа ацхын мшы ауьыракәва ґләтәлнт. Амара йанәквәьзләкьтгы агоризонт ахъахъга йәкьшнт йґы йанымшвтуата йґларкькнт; шлпнләкьвәкә рины сутка кьомкә, дәтша тшлпнләкьвәкә рины йаньнкьыдәга 3 мьәкьыдәга. Асевеьр ахьыга унасклпнхъдзарты аполярна мшы рыңа-рыңа йада-хлүмцара йнтл.

Аун аьаса йшавьуґы амара мачлнт аьгыьт ьадзәлґанархә-уа. Аун Северне Ледовнта океан аины ацкьмс араьа рыңа хларакьтга тшцтлнәхъьәтлхәва, аьаса уацләхъьантгы йсґлачванл, амш аькта апантгы амара хларага тшыґьштлнәхъуам, йґы аун ануьр наґләкәва псыдәдзәга йґләлцлрхнт.

Тундра бнадәнт. Аьаьа ачлвгыта (апчәва) шьабыж йхьывва-шванл, псымдзәнт йґы аьгыьт хъахъ йарґванта ацлрәдәлгы йшву аьгыьт кьәбат ґләншнт, она зґләмдүа аун аькьвл. Аун аькьвмкьвалгы тундра аины ацхын айшысдзәпнт йґы пхъшва-шванл, Северне Ледовнта океан йґләхъьыцлнтга апша хьшва-

шва бахкыа гласитт иҥыи аун иҥлаңда тундра анны цда гьыҥлауам.

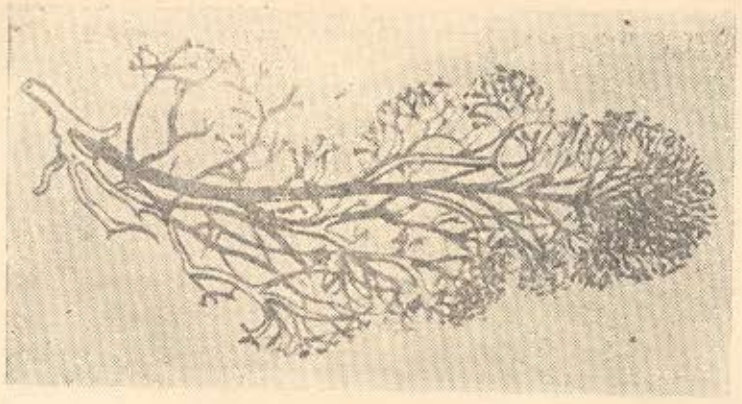
Иара асы шыкыцуа бьрт, тундра зында глайыра ячыва шдага тшхыҥаҥитт. Аңда глайыракыа йрыугата ауаыа йлау-иҥашыҥитт иҥтү, збыггыкыа хыцу *карлик цыкх*. Аун иҥкы хьва-хьва цдагь адыга йыдигта алишайныккыа тшрыдакыаначыва-хитт, акьвадама цкывын гьвацкыа акьвахьыда тшглатцтырхитт.

Ауаыа *аполярка пькыг* хыц-гын глайитт; аун ахилгарага аңкыкы аңкыкысты иҥслагхитт. Аҥыны аҥглатадра арлан, ауат аңда хьыцкыа асы йхьнагьва-хитта йҥы асеверна пша бах хьшывашыа кыа йырчывахычитт. Аңхында, ахлауа аңкыкы, адыгьыт рында йиҥаңитт иҥы адыгы йыдыку аҥлайыра кыа аун йҥланархитт.

Тундра анны жьумп гьла-шдага аҥлайыра кыа шарданит: *аморошикава, агодуубикава, ачерникава, абрусникава*. Ауат аун аьарата жьумп шарда гларшлагитта, тундра абьазачыва закы-закитта йыг-глархьышшум, ауат аун йазы-ччу аххьлавагата ахлара йҥла-тырхьлавагтауамца йҥлазыр-ххьитт.

Ауаса тундра анны *амох* ячывакыи *алишайнык* срыхькыи зымыгьва рацкыкы рында йшарданит. Аун иҥлаңда тундра зым-гьва аңхында срыхь-ячыва чва аманит. Алишайныккыа тундра акьваз-шнырта бахьыра кыа рины йҥлайитт. Ауат йрыугата рахла йшардага йхьыш шкывокыу алишайнык-ягьгь гьлаушпашыаҥитт (25 асур.).

Аисауышыва кыа тундра анны аҥ-ныда аңкыкы, аңхында рында йшарданит. Тундра анны йанакыызыа кыкыгын йьазазыа асе-верна шварак, пеструшка, позирна гы йҥы архыа кыдгукыа ракыымыкыаҥы, араыа йхьыру ют йҥлатыцыҥитта дзы йҥы дзы-

25 асур. Алишайнык-ягьгь.

таха пестлачы шарда глайитт: абабышкыа, акьвакыа, акьыргыо-кыа, акулыккыа. Араыа ауат, иара амох анны рыгьларакыа кыа, аҥыгьта рычкыа гыдырдитт. Аҥсгьлачкыа аун аьарата йшар-данитта, абабышкыа, акьвакыа йҥы акьыргыо кыа аҥвалкыи адыгьыкыи, зны кыайчыгата, зынгы шкывокыагата йхьдрысыитт.

Ауат азаманкыа рыглан йракыызыа кыкыгын аҥсгьлачкыа ршпнт бьжи ргьыр-гьыр бьжи уаҥлагитт. Адыгьыкыа, арвалкыа, ады-таха кыа рины аҥсгьлачкыа фачы бзи раунитт: псымдз хьара, пслачыа сса, псауышыва хьыц шардага; аун иашпбыртта ауат жьумкыаҥы рфитт.

Тундра анны аңхын иҥлаңдауа акьыдыжыма кыа йҥы аҥсгьлачкыа йрайшываҥитт.

Аңхында тундра адыгьа хьажкыа рины арывыдакыи аргьвайкыи пхьадаара рымамыкыа йшарданит. Ауат уахьындигыи тшынлагыи йдыртычыуа, ауагьла кыа йҥы аҥсауышыва кыа йыргыкысуа, ахлауа анны псхьызышыва йхьыитт. Асеверна швараккыа аргьвай-кыа кыа пшырчырхьчара акьвазла, аҥсгьлачкыа гласитт. Ауагьла кыа, гьла-гьла кыа джыкыкызыацауа, аҥсгьлачкыа гласитт. Ауагьла кыа, гьла-гьла кыа аргьвайкыи ачыныитт сса кыи аҥсгьлачкыа акьвазла, мда адыр-да аргьвайкыи ачыныитт сса кыи аҥсгьлачкыа акьвазла, мда адыр-хьыра аҥахьыитт, я рахьва-кыа рхьарцитт, рнапкыа — напгара.

Адыгьларакыи ашарыццаракыи.

1. Акарта анны тундра пашырба.
2. Тундра анны арҥы зымыдаа?
3. Тундра анны арҥында адыгыт цлогата йышывуа?
4. Тундра анны аңхын зхьышыва хьыа?
5. Тундра анны гьагн дьта хьажыи зшардаа?
6. Тундра анны бна затьама?
7. Запш глайыра кыа тундра йҥлайкыауа?
8. Запш псауышыва кыа йанакыызыа кыкыгын тундра кыдым-рышывуата йьазакыауа?
9. Аңхында тундра анны псауышыва шарда зҥлаңдауа?

Аненикыа-шваракхьларгьычыва кыа.

Тундра анны ауагта швабыж йҥлаҥыата йьазазитт. Печора дьыгь аҥлаҥара аҥгьтшыкы йҥы западносибирска тундра анны аненикыа бьазитт. Ауат рында швабыжта йыдынхалауа — шваракхьларанит. Асевер шварак аненикыа рыхьызла хьаду-дза аманит. Аун тундра анны аҥшы, аҥы йҥы ауаса аҥсакыитт.

Ашварах эжыи ахши йфа ауиті, ачва йгладырхитга чрыкья рдзахиті йгы аненикка агъныла рщанлы уадагата рхьадаза йхьыгларьауагча, ахьылышка чва чгъыча пхака рчипті. Аненикка ачывакьа дара зпгабзазауа—ачумкка хьырглівті. Ашварахкка йгы йапархлівтіга йрыданыкьывті.

Ашварах ачхлара швабыж йдулі йгы ангахьгыт арахвакка зымггва раккыс тундра анны абазаара рышга йазычпані. Аун анхында йапшдзата агънылаггы хлара аклуауамцара йбзазиті.

Апхында аун хлара, акыб быгъькка, аун йапшбыргта, жьумп йгы хьварн афкьвті. Агъныла аун лишайник агель афиті: аун ашамза кьякья дуквага асы глгнабыгглывтіга йгы ауага лишайник глыцнахиті. Аун ахьы жьылага ахьта тшачь-нахчиті. Аун ашамза кьякьякка швабыжга йгавьыцуа йглад-цитіга, агъныла асы цлолата йгъгкылыштуам, апхындагы апслымдзкка рины йгъгкылыштуам йгы аун йгладцитіга агъычглывтыгы атшгы ьазнымкьывш апшыла анны йара бэйддзата йныкьывті.

Аненикка-шварахгларьавакка йаргваныга ашварахкка йыр-фуш гадзану, йара шлылакі анны йбзазиті. Рбзазарга адзхьа анны ашварахкка лишайники ахлври йандьагара аглан, аненикка ахлывча фачыы ьану датша шлылакі йдырцахиті. Арлына псауышхлакка йрыуата аненикка члпачглы дары дырхиті. Алакка ашварахкка кьыджьма гларьыдыргыдуата йырхчиті, ашварахкка рбзазарга йагларьихиті йгы ауат шлылакі йтыр-цата шлылакі йандьаркьауа аглан йырххьырглівті.

Апхын аглан арахвахчакка, ашварахкка швабыж джыбгга дьырбауа аггвайкка, аглыдакка йгы асленикка апша йьагга-джыкьынацауа, аокен атшы йдырциті. Агъныла ашварахкка ушльыршггауа апша чгъякка тшырчывхьча тауаш йгы абьыг-чвы шардата йьану аонакка йрагванга аюгга йгларьихиті.

Аун акымыккываргы аненикка псгача гларкиті, апсггачывкка йрайшварциті, асабыкка апсггачь бзааркка рины клвлагглы азьыркиті. Агъныла ахьылышка (пушиной) шьыркка—абагакка, агорностайкка йрайшварачра маргана ду амані.

Аненикка, агъныла йапшдзата, апхындагы аджынах цларь дасквала—нартквала йныкьывті. Мггва ьаныж тундра апслым-дзкка рины уандьарга улгьыгсуашым, ауаса аджынах, асы йапшбыргта, амохгы йахьыггьызиті.

Аненикка рбзазарга псауатакка—чумкка (26 асур.) дасыга йампльхта, анартквала (аджынахквала) йатрыла йгы шлыц-

26 асур. Аненикка рбзазарга.

Апхь бырдазкк асабычва алака псгачывага йдырциті. Аненик ахьылышка шьырчыва ргггвалан йгы аун ахьаз йапшыж товар шарда глайьаргга—анарт йакьку. Асабычва асураткка энг акыжаккка йыршиті. Зымггвалы хьылыш-ка чва чгъыча—„малпыц“ рышвані. Ачумкка рыштгахьа ахьыы пшка мьыр чккыныкка рьяккэ дьыршиті. Йхьарата ачхалы дьрхьылыауата ашварах хлывча увакьышиті.

Шлы дасыга йампльцлах шьауаш йакьыргланста йыруыххиті. Аненикка апаштахі заман аглан хлгата—кьыггьысызга йбзазун. Аненикка рины хьылышка шьыр чва рхьгларныс йглай-кгуз, ахлгачва, ауат дьрра-ьарымамьыз йгы рьыцларгларга гларьсабауанга, жьыхь рызрыммаккка йыржон.

Тундра анны врачкгы чьмазаргглараккгы гьыамьзгті. Аненикка зымггвалы гьрамотнамызті.

Апаштахі правительствга ашварах рхлара айгьыггьвара гьзнам-чпузглі. Ашварахкка зыкь пхлгзарала скьингггдзгпхьдзггыт сьобирска яза йгы датша зггвакка йгларьыцлуанга йисуан. Тундра анны рахь врач дггьамьзгті.

Совггска власть анны аненикка, хлара хлродина ду ауагга-кка зымггва йраншга, хьитгыгга зму уаглахиті. Тундра анны асабыкка рыхьаз бзаарта фатаркка амага, апхирта, ачьма-залгьатаракка, асооперативкка, арадностанцьякка унхьвахиті. Аненикка рсбгчыва дара рдри бьазшвага апхьртакка рины

йәнхытл. Аненцкә гычыва (писатель) йгы научна нхачыва рыдла-квант. Анец-шваряцываква ахышышка шыр чываква агосударствена тван йартитл йгы ахчата йларятуага члахыва, фа-чылр, джыкля йгы датша фачывак; шанхывант, чрывыча, фатагян, шварянтга швок йгы датша товараква глархыглитл.

Тундра аны аколхозквин асөлхозквин гландыршат, ашварах-кыва рхышыща дырбозинтл, ахывртакыва рыца бзнта йгларывсабаинтл. Анегериаварна врачкыва ашварахкыва йрайчазинтл, ауат йашлашкитлару азгла глардымскыдга ахчазда хышывы рыларидитл. Ашварахкыва сквинитладанхчаздагы рихызара йалахитл.

Аненцкә йымквачухута йара шышлкл йбазазуа йалегитл, арывакывшлакыва тыдзкыва дыргылитл йгы адырххарджкыра джыккырыцитл. Тундра аны йаду йквачуа аколхоз рахөккә йрыцу арахв хча гланаккыва рактлвл.

Анцлараквин антшарыщаря.

1. Акарта аны аненцкә рбазазарта глшывыра.
2. Тундра абазазача рыхчазда асөверна шварах маганата йаман?
3. Апаштахл заман арган аненцкә рбазазаша шпалчаз?
4. Советска власть аны аненцкә рбазазаша шпансахха?

Хибинска шхыаква рины сабап злу арлыцхракыва рыдынхадра.

Полярна гычра йхысуата, Колгска дзыглвбжябжа акывта аны, Хибин шхыаква авант. Ауат гыларлам, ауат рхыккыва кышывра гажы рымант. Ашхыаква рштанлы йгы ргяба сгаква рины мзатл, цыхл йгы жачывада йаду абнакыва глйинтл. Тундра шхыаква рында хларгата йпцлант; ауача акыбкыва алишайниккыва йгы амохкыва глйинтл, рыцлагын йхларгата ахлахыгяшва дуккыва шгллант.

Апхчага араг ашхыаква рины баирата йыцлакываз заджыгын йглымдыруазтл. Советска апххыккыва, вбөргывра дуккыва йрым-пшута, ауат ашхыаква гларпшыхвл. Ауат, шварах мглвант глванцкыва, мглвантгы ванымыз, уаглатамбазазуз ашлынтла даткыва йрылсуамцара йду. Апххыаква ауача сабап злу тыцлхара шарда гларуатл. Ауат йрыухитл—адуней аны рахта йбавдзү удзышва чва зму ахлахыа—*апатит*—хлв йкыпхыуа.

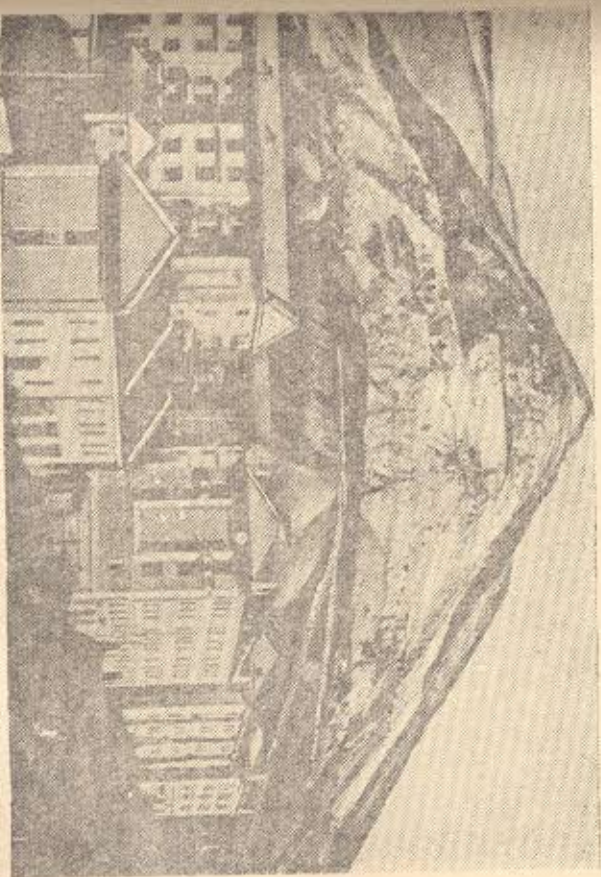
Апатит—хвалу зму хлахывынтл. Аун аны, арлайыраккыва фачыв-

та йыртахыуа, фосфор шарда алатл. Апатит йглархитл, архыаккыва рыхчаз адырхбозинтга бзн дрыхлазынтл. Хибин аны апатит швабыж йшардант. Ашхыаква шабгу, датша йгларашва-уа мачта, апатит глванцага йалаквант.

Хибин тундра аны апатит глыцлрхыныс арабочаккыва, атех-никкыва, глйазатл. Адыгтажыквин ашхыаквин йырхыртан, аывам-исымаккыва йгы анхага псауатлаккыва рлатл. Заман айшыста айхам-гива рлатл, рудник, фабрика, электростанция румххатл. Аполярна уахыккыва, абуранккыва йгы ахыта чыгызаккыва рыхчаз анхара-кыва гышлармысхатл.

Апхчала йуаглараз тундра аны даслзавта апромышленна город пхатша ду Кировск (27 асур.) гланшатл. Киров аун агород йгы акрай зымгива аны апромышленность гланыршара швабыжкта дьадынхалыз ахчазда аклвант, аун С. М. Киров ймхыыз захырыцяз.

Апатит взрывает рчинтл, пшката йдырхывашитл, йачывм-кыва йаду гларырхуамцара йдырхынтл, адырхбозинтга гларырхара ахчазда Ленинград йгы хлСоюз антахыгынт ашлынтла-кыва рины йдырхитл.

27 асур. Кировск.

Апхчыва гяба аны апатит глыцлрхитл.

Тундра анны адгыл адынхалра.

Амаштахылыга Россия анны тундра сельска хозыстыга ахъыз науа шылгата йырпхыдаун. Тундра абзазача члахъви уат-рэмилди тьрымфуэти, жылци фачь гнацага йбзазун. Ауат аун йгладиди шарда цынга рыхьлун.

Советска правительства хлара хларономика хачлыга йрхъваквацианти—тундра апочви аклиматидырдырныс йгыл пайыракката ауава анны йларий йауаш запшкку цакдыргылырыс. Хлара хларономика рырхъвыхъра йгларобати: апс-ламдз адгыл адгылдубэига адугауа йгыл бэига уадынхалда нуырхарджырыкын, тундра анны ауатралыцкава, чхъа зхъу аглайыраква йгыл ажумп пайыраква рагга йнадауата йшц-пайуашыз. Адатахажыкьва тырытын, иппшаз адгыл рыва-гъват, адгыл минеральна адгылдубэига адыргат. Тундра аннын айшыс ауацлага йглайыга йгыл йауухуашыз чхъа зхъу аглайыракви ауатралыцквин рсоркьва палдырхт.

Ужыи тундра асовхозкьва рырхъаква рины йглайыт йгыл рагга йнадагит: ячмень, овёс, клевер, клебьста, цыца, сандрыя, шохы, джымыцы. Агеллипкава (йварпххакавауа) рины наши плагржани пладырхит.

Апхын аглан арат ашыпаква рины амара мьзкы айхиди йтамшвауата йвану марлана ду аман, аун йгладиди аглайыракьва зымгва швабыж дасы йглайыт.

Мурманск.

Кольска дзыгльбжыбжа асевер тланыкьвада. Баренцова тенгыыз ашпы анны, йамшпуа хлара хлхъвыхл ашлсырта Мурманск аван. Ахъвыхл ашлсырта аскыш шобугты хъвыхл пладгыл аунит. Мара агъынгы апогарна уахъ ауыраква рпланты анхара гышлсауам. Ахъвыхл гыларгаква рины йанакьмызаклыбви хлара хлчывкаа йгыл ахама кьраль хъвыхкьва гьман. Ауат ахлатга цглыхга кранкьвада йаншым ахлатьмакьва рнырциит йгыл йларнырхит.

Мурманск—псгача промыселкьва йриентрит. Арава йгылдыргитга СССР йапшым ашыпаква рины апсгача ддыргит. Апсгача заводкьва рины апсгача дыршвит, йырпцит, йдырцит, псгача консервы дрыкьлазырит.

Мурманск айхамгьвада Ленинград йадхъвалхит. Апогарна гьгьра ухъмыста йавакку йрыгата Мурманск адуней анны зымгва рацкьс рыца йгород дупт.

Амшарыщцаракьва.

1. Акарта анны агородкьва Кировски Мурмански плавьрба.
2. Ауат агородкьва аконтурна карта анны йакъжыгьл.
3. Амаштабда Кировска айхамгьва аура шыва (Мурманск улгатыцга Ленинградда).
4. Кировск йглыцга апатит вацакьвауа, акарта анны йглавьрба.

Тундра абзоп.

Тундра Норвегия анныла хлкраль аграница йгланларшывта Северна Ледовита океан ашпы аурага кьвсгата Берингова йгыл Охотска тенгызкьва риньда тшаруит. Европа агундыра хъвы анклара тларвант. Запада Сибири агундыргыи тларвант, ауаса авосточна—хларларант. Тундра аклимат хьтант, агъны ауырант йгыл йамчылт, апхын айшылт йгыл йхъшва-швант. Авостокда унаскипхьдазатги агъны рыца йхътахит. Сибирска тундра, Атлангическа океан пха йвачыгьвару йглад-пда европейска ацкьс рыца йхъшвашвант. Тундра адзыгьл пхатша дукьва агсит: СССР аЕвропейска хъвы анны—Печора Сибирь анны—Обь, Енисей йгыл Лена.

Тундра анны йапшым ауагга тланыкьгьвакьва бзазит. Печора дзыгьл агъытланыкьвакьва йгыл сибирска тундра азапад-на хъвы анны аеншкьва бзазит. Чукотска дзыгльбжыбжа анны ачукьча бзазит. Ауат рьва азджакьл ашваракьхрхларе йапшмант, азджакьлы агенгыыз шывкьва йрайшварациит йгыл псгача гларкит.

Тундра анны сабап згу шарда гьшцырхит: Печора дзыгьл йгладачьвакьвауа рины—хлхъвьрвача, Кольска дзыгльбжыбжа анны—апатит.

Советска власть аскышкьва руацлага тундра анны ахъвыхл ашлсыртакьва, арудникьва, заводкьва, агород шлыцкьва ухъвакьхат.

Тундра йглыгьритга хлСоюз йапшым ашыпакьва рины йыргит: ахъвыпшкьва шывр чьакьва, ашварах чьакьва, псгача, хлхъвьрвача, апатит.

31 асур. Соболь.

Аңла бжяркыада хIатлааа абна кIөлү псрIитI; арыачи абжы уагIитI йгы аглухарь иразымкIа йгIыд-мы- дитI (32 асур).

Ауат апсрIачIыкIа йа- накIыызIакIгы тайга ап- ны йбазитI. Ауат жьла- ла, маракIаа йгы аңла бьнджыкIаа йбазитI.

Тайга ашыркыагы апсрIачIыкIагы ахьта бэита йазычIапI. Аръныла ашыркыа хьвы пшка пха жьна рыквпI, апс- рIачIыкIаагы рьажькыа псрIачIь хьвы жьпIааа йхьIвашI.

АзыIларакви апшарьыцIаракви.

1. Акарта анны Евро- па атайга Iашьырба.

2. Тайга аклиматI тундара аклиматI элап- шыма?

3. Шьара шькыт (го- род) йаргванта бна аьу- ма? Аун шьара йIашь- хьшьыркыа запш Iла- ныкыаа йахьIану йгы эьара шьызбжыа?

4. Шьара шьшыIакIаа рпны хьойната, бръы эшIу цIлата йгы кьота йIайкIауаа?
5. Абна цIла жьлакIаа разкIIракIаа акIьшьырша. Алхьрта апны древесна пIтомник Iаншьырша, аун апны йапшым аңла тIапIкькIаа IашьырIы.

6. Алхьрта, шьпны, ауракIаа рпны аңла таңIаракIаа акIь- шьырша.

32 асур. Глухарь.

И. В. Сталин зыхьзу Беломорска-Балтийска канал.

СССР аЕвропейска хьвы асеверо-запад апны йапшым апри- родна баяракIаа шьабыж йшарданI: псIачьа йгы тенгьыз шьыр, псауатIа дьцI бна IIаIамат, айха руда, псауатIа дьцI хIахьвы псауатIа йгы мрамор). Кольска дьцIгьбжыкIаа агундара апны апатит IьцIцIхьрта баякIаа шарданI.

Аун акрай апны апаштахI заман арIан йахькь шьыр- тан, уагIарьы гьымбазузатI. Априродна баяракIаа пIгIадрысабап- уаз гьмуазтI, ауат рьуа айхIара гьрымдырдуэзатI. ШIьпIа шарда рпны мIвайсга мIва гьмадэамызтI.

АхьвыхIкIа Архангельск йгыцIта Ленинград ишара йгы йагарIаапакIа ахьзааа Атлантическа океанIа северна Европа йIахьыкIашьауамцара йныкьIавун. Аун амIва ауьран йгы аха- ма тшкIааа йьагIьсуаз ахьзааа йыгьтынчьмызтI.

Ауаса Бела йгы Балтийска тенгьызкIаа рбжяра дьцIгьв йгы гьал шарда рбжяпI. АуатIа атенгьызкI угыцIта атенгьызкI узацауамцара урытамIвайсра ахьзааа, каналIа йадрьсыIдIра агахьын. Советска ьасть апны акIьпI, Бела йгы Балтийска тенгьызкIаа адрьсыIдIра ахьзааа, аправительсва арешенаIа араьа канал аныкIаа.

Аканал Онежска гьвал асеверна тшпы апны акIьпI йьагIа- дьыкьIаIахауа (33 асур). Аун Онежска гьвали Бела тенгьызи дьцIгьIа йгы гьвалта йьрбжю зьмIгIа дьымIгIа заджькьIаа йаднарьсыIитI, йгы Бела тенгьыз агIшы йазыахитI. Ауаьа Беломорска хьвыхI ашIасырта аьанI.

Сталин зыхьзу Беломорска-Балтийска канал километр 200 зуру мьз гьажьви закI гьацааа йьрхьIахитI.

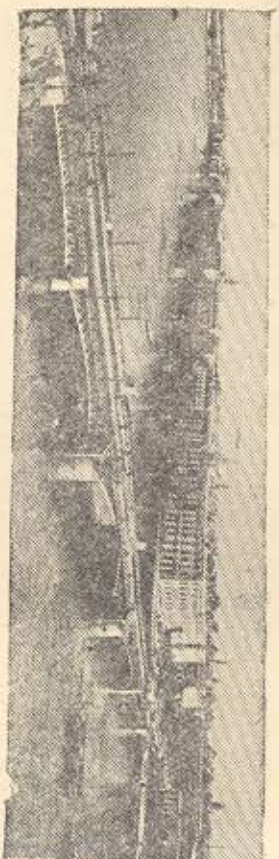
АлхьIаа Ленинград йгыцIта Бела тенгьыз йцуз адьм- гIвала 17 мьшкI йьмIгIвайсун. Ужьвы аун арIагьвана, Беломор- ска-Балтийска канатIа, ахьвыхIкIаа 5—6 мьшыла йамьрдитI. Балтийска тенгьыз йгыцIта аканалIа Бела йазькуа амIва, се- верна Европа йIахьыкIашьауа амIва ацIкIьс, зькь километ- рIа йайшыспI.

АканалIа север йгьртитIта аюгIа СССР йапшкIам ашIь- пIакIаа рпны бна (мшIь), псIачьа, апатиткIаа, псауатIа дьцI хIахьвы рпнтI. Юг йгьртитIта псIачьа аIарцIIарныс джькIа, тшьгIьвара, нефть йгы йапшкIам апромышIленна товаркIаа се- вер йьртитI.

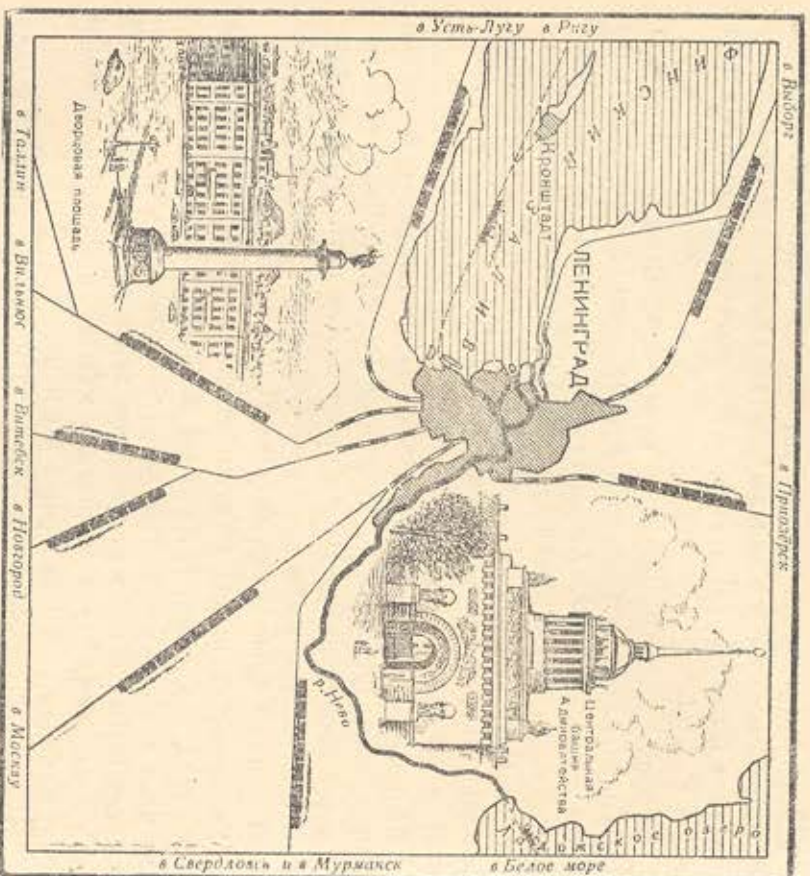

Нева дэбжыга адсорбуе цяа.

34 асур. Ленинград айхамляга к'лядк'ваза

агарчы-ршы тшытк'ва г'лазак'ла йгы йаг'лаз'чауа амашина дудзак'ва—б'ломинитк'ва р'чп'ит'. Ленинград х'к'р'аль зымг'ва амашина а'лачпак'ва г'ланат'ит'.

Ах'вых'л чпарт'а заводк'ва р'гны т'енгыз х'вых'л йгы траудер дудзак'ва г'ляц'ырш'ит'ит'.

Ленинград аины амудзейк'ва, абыб'лиотека б'адзак'ва, вышша

апх'рта заведеник'ва йгы апх'ртак'ва шард'ан'. Ленинград Москва амштах'—СССР аины йкул'г'урна центр дуп'. Финска дэбж'га адыг'л'вбж' аины ак'яла йгы йвоенна х'вых'л аш'асырту Кронштадт а'ан'. Ауди Ленинград атенгыз г'ланк'вак'вак'ва йг'ланак'ит'. Ара'ва р'тшх'ывара зму х'лара х'Балт'йска военно-морской флот йагыларган'.

Отечественна айсра Ду ар'ан афашистска рк'ва Ленинград йыз'лак'му ч'валг'ва а'вахымк'ва а'тланк'вак'ва г'лак'вдыршан. Афашистк'ва самол'г'та агород бомбит' р'чпун, атоп х'лт'г'ла дук'вага йг'ласан. Х'лара х'ыр йах'ыз'ат'ланк'вак'ваз'лак'г'ны наступлени'я йпата Ленин йгород йг'ур'п'ата афашистк'ва ам'риданан'ц'к'лара, Ленинградска фронт авойски Ленинград аб'азавач'ви з'д'ж'ара йг'ланым'х'ауа йварг'ывта, г'лац'сера ду рык'ва, 900 мшы аг'я а'г'ладым'р'ск'к'лиуа йпш'аг'ывг'лата дрыман.

Ленинград—город-геройн'.

Аз'ц'г'ларак'и атшар'ывиц'арак'ви.

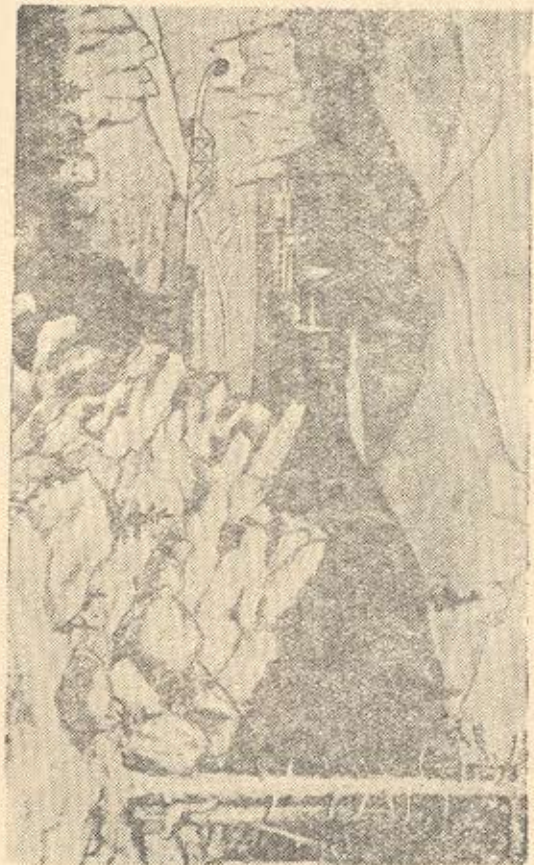
1. Ленинград абашт'г'у? Ак'арта аины Ленинград, Финска дэбж'га, Нева дызг'лв г'лаш'ывр'ба.
2. Ленинград йг'лах'ых'гта Москва зашп г'ланк'вак'ва йах'р'ану.
3. Ленинградска х'вых'л аш'асырта х'лара х'к'р'альг'ывг'ла ах'ва-з'га мар'аната йама'я?
4. Ленинград йг'ыц'г'та Бела т'енгыз йпауа адыг'м'г'ла ак'арта аины йг'лаш'ывр'ба. Запш дызг'л'к'вак'ва, г'валк'вак'ва, канал'а уыз'лац'уш'?
5. Ленинград'и Москва г'лаг'ваната йр'ызб'жо амаштаб р'аш'вр'исаб'апуам'ца йшш'ав.
6. Ленинград афабрикак'ви азаводк'ви х'лара х'к'р'альг'ывг'ла йг'лартк'вауа'я?

УРАЛ ШХ'Р'АК'ВА.

Урал шх'р'ак'ва (35 асур.) север уг'лагарата юг'ла 2000 кило-метр айх'ла тш'драуйт'. Ауат, б'лын ауыр'азш'ва СССР аЕвропейска х'вын Сибири ар'г'ыврш'ит'.

Урал шх'р'ак'ва йг'л'х'л'г'лач'ам: Северна Урал аины рах'ла йх'ывк' х'лар'г'адз'ур'гны г'л'вк'илометрк' г'надз'ум. Урал шх'р'ак'ва йр'у'ата рах'ла йс'г'ладз'у йгы йн'лар'г'л'дз'у, дара рк'ывта йтан'. Ара-ва ауат йвр'х'ывсу'ата СССР аЕвропейска х'вын йг'ыц'г'та Си-бирь йпауа амг'ла аг'сит'. Урал шх'р'ак'ва уыр'х'ывсу'ата ари аш'л'п'лак'вага уаным'г'вайсу'а ар'ган, апос'ед аг'оба х'лар'лак'вага

35 асур. Урал шхъаква.

Асурат аины Урал аСевер шхъаква рины асыкыва тыбта гларбани Агунель илгидирга наубиги; азавада айхамгива пинт. Урал шхъаква швабыжта йышхъашаз шнагларбу? Ашхъада аглангы шара йыжбобуа адыгы арка йгы агъьма тшыкка йазыкыта йатан. Запш ктаруа аклатш ду архъашаз йгы ауи глвбате йагъьашаз?

Йкльыршу шлында гльваракла уымгльваксуазшва аклви йшубауа. Урал шхъаква аюгта йатаркывах тшыгльырххигта йгы жы-хвызшва йамлыцинт; аугат арава 200 километр гларыцаркыуата тшамлырхигт.

Урал шхъаква—швабыжта йажвыл. Аугат амара, ахыта чыгта, ады йгы апша скышы миглион пхызара рьаратльшара дрыхъвашат, аугат рхыккыва дырзахвахигт йгы йбжвьрдджва-глат, аугат хлахъь бжаштшыта йырчпат.

Урал шхъаква север йгьлагата югла швабыжта тшыады-уыз йгьлыга, йашшым ашлыпаква рины аугат рпиродатгы гыпшкывам.

Урал аСевер аины аклимат швабыжта йхыта мчыл; агъ-ныда ахытаква 50 градус йнанагдигт, ашын айшысп. Урал аСевер нашхыа йгы мьарата кышпыра аман. Ауава, ады-ра-гьымзджыра мох йгы лпшайникла йхьгьлата ахлахъь срыхъ хыкыкы атш задакыи тшылаптырхигт. Ашхъаква радахъва-шара йгьлыгын, ашхъа глацикка йгы гьбаква рины йада-

хъвашаз ахлахъь ссакагла йхьгьлвант. Северна Урал шхъаква аскеш айхьлара сыла йхьгьлвант. Северна Урал аины Печора дзыгь ахъа гьаджыкыкынацинт.

Аклимат аюгта рышла йпххигт. Ашын пхалып йгы йшурарадаахигт, ауса агъны хыта мчыл. Ауава мзатгь цыга, ель, кедр йгы пхытага йагу аона жепла дуква тшамлырхигт; аугат, хывы пхатша квайчывазшва, ашхъаква рхыккывала йнада-уата йхьыривигт. Аюгта рыцлагы уатагласкыхыркын, бгыы гьлашлагла ашхъаквагы аугат йрыгьлхигт. Ячыва хыш акытша-ракамцара ашхъаква рины ашлыкь бнаква гьайигт.

Урал агьытгланкыкывакылагы шкыы пхызарада дауыш ду таргьлауа адыгы чкывынкыва гьабгьажжигт. Азапад гьба гьа-ныкывага Кама йадачывакауа гьабгьажжигт, авосток гьба гланкыкывага—Иртыш йадачывакауа гьабгьажжигт.

Урал аЮг аины джечывы йгы липова бна шардип. Аугат бна таным, фгьы пшдза хьара хьла гьла дуква гьалайуа, аггъва-раквы дари тшырхываджыуамца кыга-кыга йалапсант.

Урал аюжна хывы аины Урал дзыгь гьаджыкыкылахигт.

Урал агьыцхычыв баяраква гьадыаматгт. Урал йапшта, сабап злу агьыцхычыв энгьаква шардата йгы йыцлу шардата, адуней аины шлыпаклыгы гьыам. Арава айха руда ауи аьарада йшар-данга, шлыпаккыкь рны ашхъаква шобгу йара аугатга йагант (йгьлаухъыркын, Благодарь шхъа, Маргитна шхъа).

Урал рудата йыцлу зымгьва аватонкыа йрында йауашта йаьазаркыныз, ауи энгьларыз апоезд адыгь агьагьа авкатор чьасуа аины, цын йгьлакышауата ура амазларын.

Урал аины *гла руда шарда мьса, хьыш, хлахъьрава, нефть, ацетнойка* йгы *хворудза зму ахлахъькыа* аьаквант.

Южна Урал аины адыгьт ашлахъь йыцапт *хлахъь дьсеыкыла* кьабат дуква. Соликамск город йартванта, адуней аины йгьыц-хырта дуддау, адыгьгьбзынга *калийна дьжыкыла* гьыцхырта гьа-хьыргьыгт.

Азыгьларакыи атшарыццаракыи.

1. Акарта аины Урал шхъаква гьашвырба. Аугат запш гланкыкывадап тшыхъанцлырхъауа?
2. Запш дуней хыкыкыа йгы запш гльваракыа Урал шхъа-кыда йагьшакыахаз?
3. Север йгьлашларышывта югла Урал аклимат йгы агьайы-ракыа шпашсахъауа?

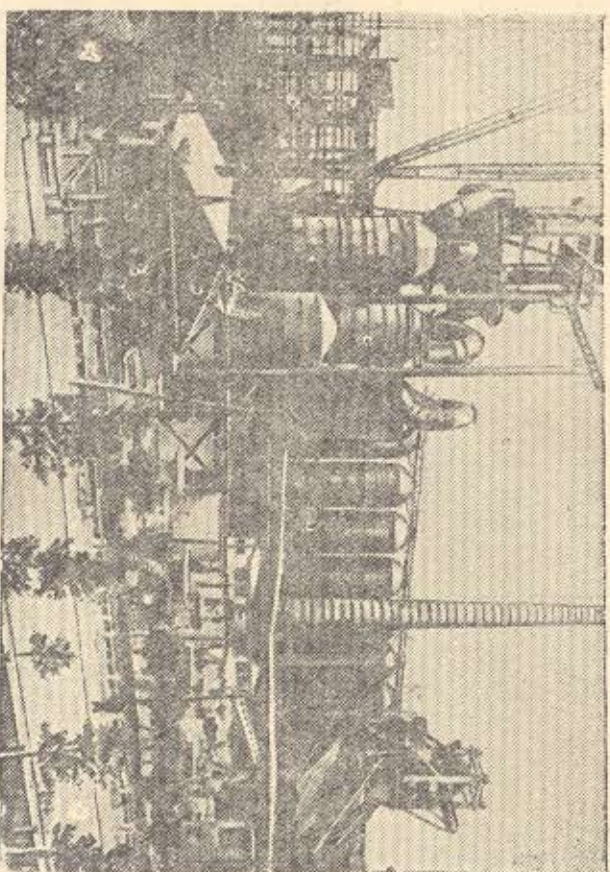

4. Урал шұхьаква ани аьара швабыжта йнэхьываша?
5. Северна йгы Южна Урал рины заш дзыгькван йгьгьквануа?
6. Иашш Урал шұхьа гьбав Азия йацпауа адыгькван гьзбгьжаква йгы зашшы—Европа йацаквануа?
7. Урал аны сабан аду гьщгьраквант йаьакван?
8. Урал сабан аду агьщгьракван аконтурна карта аны знакла йгьашвырба.

Урал апромышленность.

Швабыж шарда цинт Урал шұхьаква рины айха руда гьщгьраквануа ани йдырчуьшара чгын, айха йгы джыр гьщгьраквануа. Урал аны аметаллургияческа заводкван апаштахі заман агьан райхьлара швабыж йхьщкванта акьын йшарьаз. Аут аруда мшы рачвала йдырчуьн. Ани йашшу анхаша она шардача арьдзун, ауаса металгта йгьарнатуз маьын.

Хара хькьрарьыгьва станок, машина чара, хьлара хьлр боевой аьджьрла йаьгалра ахьазла швабыжта метал шарда атахьш. Аметалл рчвара йалархьлара—Советска правительсва хачьывта йаргьлт. Ани ахьазла аметаллургияческа завод

36 асур. Аломenna хьакван.

шьщ дудзакван руьхьват. Ужы шьщгта йнруьхьвез ааводкван йрыгата рыщла йавод дудзу Магнитогорск аметаллургияческа завод акьан. Ани Южна Урал аны, Магнитна шұхьа аьхьа, Урал дзыгьв ашшы аны аправительсва арешенала йуьхьвахьт. Магнитогорск аавод аломenna хьакван жьабата йакьгьгу агьы аьара хьгьлара рыман. Аут адуьней аны рашла йдудзаквану йрыуан. Аломenna хьакван шьс рымаккван йбгьлт йгы аруда дырчывт (36 асур.).

Магнитогорск завод—Европа аны рыщла йдудзакант йгы адуьней аны рашла йдудзаквану йрыуа закьын. Ани, апаштахі заман агьан Урал аны йавоз 120 завод зьмгьва рацкьыгьы, рыщла чгын шарда арчывт.

Магнитогорск аавод аьхьа, анхьала уагьла чамбазазуз ашльла аны, заман айшысдзала агород ду Магнитогорск руьхьват.

Урал аны айха руда швабыж йшардант, ауаса ахьахьварчава маьлт. Алтай агьанакван рины ахьахьварчава шардадзакант, ауаса айха руда гьнахьчум. СССР ауащла ани ашльла аны Кузнецка басейн я Кузбасс—хьва йьщхьчуа ахьахьварчава гьщгькьрла дудза аьант.

Урал ааводкван хьахьварчавала йаьгалра ахьазла, Уралы Кузбасс йаларжьырныс йшакьдыргьлт. Кузбасс йгьлатгата Урал аны хьахьварчава гьлргуа, йанацапахьра йара аут апосадкван Кузбасс ааводкван айха руда рьчрпауа йаьгалт.

Кузбасс аны, Сталинск город аны, ани йашшыртгта металлургияческа завод ду уьхьвант. Чгын, айха йгы джыр ракьымкькьвагы Урал аны гьва, алюминия йгы датша метал шардагы гьщгьрхьлт; ани йашшдзата хьщ, платина гьщгьрхьлт. Нефть, новаренна (йырфауа) джькьла, каьшйна джькьла гьщгьракван швабыжта магьана ду рымант.

Урал йгьщгьлтгта адыгькькьвала йгы айхамгьвала чгын, айха, джыр йгы датша металкван Москва, Ленинград йгы, аут йгьларьдырхьта машина чарчпауа апромышленна городкван рины йцнт. Урал амашина уьхьварта заводквангта метал шарда рьщгьлт. Рашла йдудзу амашина уьхьварта завод Свердловск город аны йаьант; ани ащхьа промышленность ахьазла тамапмань, маьча гьщгьнатгьлт.

Отечественна айсра Ду анакьшшуз агьан Урал ааводкван топ, топх йгы датша аьджьрчавала хьара хьлр адыргалуан.

Азиялараква атшарыццаракви.

1. Сабап пазыццугата йашиш пльццхракван Урал анны йавакву?
2. Акарта анны Магнитогорск, Свердловск пашыврба.
3. Магнитогорски Сталински рбжюра йбжю айхамгва пашыврба. Аун амгвада йынккывмртура ачывья?
4. Амасштаб пашывыврхьрмглата Магнитогорски Сталински (Кузбасс анны) рбжюра йбжю амгва шыва.
5. Амасштаб пашывыврхьрмглата Москва утыццга Урал цхьаква рндыда пваганата йбжю шыва.

Сибирска тайга.

Урал цхьаква уырхьыста, Сибирь зымгва аурата, хлара хлвосточна тенгьыз тшыкка рндыда, сибирска тайга тшамццнахитл (37 асур.).

Тайга аона чывцла дуква рурада йгы ргандла километр зыкь крчомкцла кывса дудзата тшамццлрхитл. Тайга аздыглькни агвалкни, агородкни акыткни яну ашлыла пвацаквалла аквлл йызлакьвагауа. Аун аона жывла дашцара ду уанашцара аглан, хьатыл цыхьвагы амамызшва аквлл йшубауа.

Сибирска тайга европейска тайга алата адуней анны швабыж-та йбна дудзатл.

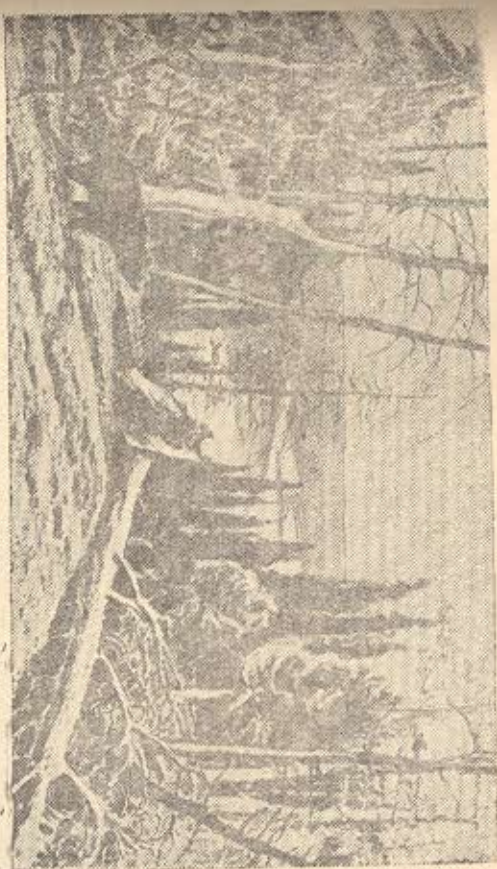
Сибирска тайга дауышва жывлада уылырныс эджара йгланыхауата йбаргьылл. Ауаьа шлыла шарда рны я мглвата, я мглваста эджараты закльгы гьамм. Абуран йаланарыхццата я зыцццра йаггаз, ажвра йглыццга йклахццхыз, аццлакьва шарда йглаушлывитл.

Ауат йбглауа йгы йагахццаз аццлакьва, уызкццццмсуата жывларе ду пландыршауата йвадуагы шардаквалл.

Западносибирска тайга анны пслымда шарда пашывитл, ауат рьуа аздыкцл шкьлы километр пхьдзарала тшдрауитл. Тайга аун йашу ашыла анны уылырныс швабыжта йбаргьылл. Западно-Сибирска тларва кькькь ду асевереда матчта йнакьывитл, аун йглыццга ауата азды тагьылитл.

Апхьн аглан араьагы, европейска тайга йапшта, йпханл ауаса рьцла йашыццл. Адзын паса йглаталитл. Йара сентябрь анны аглственница абыгькьва пкццпццлхитл йгы хпшц дьры-быгьгата йара абыгькьвала азгьыл хьнагьылитл.

Европа атайга анны ацкьлс, Сибирь атайга анны агьны

37 асур. Сибирска тайга.

рныла йхьшывашвалл йгы йауьранл. Октябрь шплаталла йхьшывитл йгы сы пьеситл.

Сибирь дудза Атлантическа океан пачывьхарата йшталл; аун шлылакьвакцл рныгы сатыр крчомкцга, ахтланькьвакцлгары цхьала йкьвыршанл, север тланькьваздыкькькцга йхьтлыл. Северна Ледовита океан хьшывашва йглахьныццгата аун аожна идзакцкьва рндыда, ашца хьшывашва мякьва хьвитта йгласитл.

Енисей дзыгль авостокцга, восточносибирска тайга анны агьны швабыжта йамьццатл. Аун пццваба градус йндзауа ахьлакьва мччбжкькь йгы мзы пхьдзарала йаннартура ншакьвитл.

Северда акьвамкьва ахьатакьва зымгвалгьгы цхьала йглыкьвыршу тайга ашылакьва рны эджараты йапшхьмкьва йхьгладанл. Аун йашу ашылакьва рны ахьлауа хьшывашва тшазнакькькцгата йтагьмалл.

Ауаьа агьныда северна полгос ацкьлс йхьванл.—ахьга 70 градус аьара йндзатл.

Аун апшта йанхьта чьгыхара аглан, аздыглькни агвалкни рны пькьметркцл ажывларата йкццлшывитл, аздыгль чкьлывнкьва, рьццлпвада йшывитга, рьццлвра ацциситл (йтабитл). Аун азаман аглан, аздыглькни агвалкни рны аццлшывкьва йгы азгьыл, хьарата атоп анхьсра аьжькькь йашырпшывга, бьжь ду рхьыццгуа йавьццитл. Дауыш ду рхьыццгуа аццла дудзакьва агьыжкькьвитл.

Ахьта мчы йтлалгала айха ткиййчахитга ушасуа йхьвашитл. Анла айдаз айха аккыс рыла йбаргяхитга, закытатан йры- загьырхуам—акьвагьала уанасра аьвецкьва глананитл.

Асы аун аьарата йхьвашвахитга, уанкьва гланабитл. Ансрлачкьва йнпсслумца ахьта йашыта йтлакшвахуага, ймачымкьва йншитл. Ахьта тшачырхчара ахьзада ахьышкьва рины храмакд ладьргьлара атахьхитл. Аун апшта йанхьта чьгяхара аглан, амш дауышвага, пшаклгы аьамкьва йгьлани. Я кьвадамакд гьдлсуам, я аун йакьу сы тшыткьлгы гьтлакшшум. Ахьлауа тьбаху йгы йымплатлауата йьану аклвл аун апш ахьта чьгяха арывчьгьлывс йназычхьлауа.

Сибирска тайга ашылла шарда рины, эджьрагы йапш- хьмкьва Восточна Сибирь агны, апхьнда адгьыл ахьахь метр кьомкд аьдолоара аклвл йратуа. Рында йдолоата, зынгы йым- ратуа, анышв шви аьхлганви цгтани. Анцралагы йшву адгьыл тшытлакьвакд рины 100 метр аккыс рында йдолоит. Аун анц- ралагы йшву адгьыл агны шарда цлуата йпсхвахьыз ашвыр дулдзакьва—амамонткьва йымдзуата—йымбгьлауата рхьвадикьва йншлани. Аунт скьшы зыкь шарда руанда адгьыл тшышу агны йнцпзатгьлава, ахьшвашваара бьнта йахьчарл.

Йьанслымдзу западносибирска тайга абнакьва айхлара *анскава, спиктакьва* йгьн *акедрукьвала* йалакьванл.

Восточносибирска тайга бах агны ель, кедр, мзартл гланитл, зьмгьла рацкькьс йайкьлата зыпкь лшдзу—*алиственникьца*. Алиственникьца, апочьва аьлахь анцралагы йшву адгьыл кьзабат тьнцлу, ашыллакьва риньлгы йтлайра алшитл, йауа ухьларькькьвн аун ашайдзакьва хьарата адгьыл йрыцлалауам, ахьахь йазар- гьванта амдзакькьвала тшамцлгьрхитл.

Восточна Сибирь алиственна тайга швабыжга йпшдзани. Алиственница дукьва хларата тшцлгьрхитл йгы ркьвадамакьва тьаргата тшамцлгьрхитл. Араьа абнакьва, Западна Сибирь апшта, йрыьжышлам, аун ахьларьлра йаргы рыла йтлашранл. Адзында аьгыгьт цларакьва гьвахитл. Амара аунур кьладзакьва анакьварыш- ра, тайга хьпцызашва йцлувитл. Агьны англатадара аьгьы цларакьва гьлакшшвахитл, арланьн шглатадуа алиственница шьлп-шьлц бгьы цлара шла агарлашлахитл.

Алиственна цлакьва Европа атайга агны аккысгьы, Сибирь атайга агны, рыцларгы ймачлпл. Тайга аунтланькькьвакьва рины

йтлаушлшвахькьвитл: цьхл, агчьв, жачьв, рьбина йгы акьб- кьва йрыуата—маракьва, черемуха.

Сибирска тайга апсауышвхьла тькьвым швабыж йашарданл. Ауаьагы, Европа атайга агны йапшдзата, лось, мшы йгьн зьвакьва тланлу ашвыр чьгяхка: соболь, кунница, рысь, горно- стай, бага аьакьванл.

Анлакьва рины тен шарда баазитл. Ансрлачкьва: агдухарь- кьва, абнакьвлткьва, арьбчикька, ауакькьвнчакьва шарданл.

Тайга йьанслымдзу ашыллакьва рины агхьнда пхьдзара рымакькьва ачьынцл сси аргьвайкьви аьанл. Аунт пстхьлата ауа- гькьви апсауышвхьлакьви йьргькькьвситл.

Йанакькьызлакьлгы тайга агьнцла йдауышванл; анла хьмкькь пьвацакьва рины акьвадамакьва йьрбжьысуа, дагькьза, йкьхьым- кьва, апшта гланарышшентл. Мачьдзата аьлатлаура бжы хьара- дзата йуаргитл. Зьнза-мыза ашварыцгьт йцанлы аьлахь асы йхьвачьаз, аген аьанлы аьлахь акьвадама чкькьвн я ахьта йагьнажьвага йагьвхьлауа анла бьжкька гитл. Зьнза-мыза, акьва- дамакьва шьначчьвауа, акьвджьмакьва, тшырчьнахьчауа, абначч ду арлешьгитл.

Ауаса апхьнда тайга агны буран агыншара арлан, аун акьпшыра датпшакитл. Апша, бьжь ду ахьыцлуа йгы йшшвуа анла жьвлара йьласитга, аунт швабыжга йаланарькацитл. Тайга цлрит йгы йгьгьзгит, йагьта йгы чьгьта йхьвачьвитл. Анлакьва цьситл, йагьгьзгит, акьвадамакьва хьвачьумцара йала- хьвашитл. Анла дуулзакьва, скьшы шькьла йгьлгата згьлашц бгьлахьыз, чьгьта йхьвачьвауа йгы бьжь чьнхьдза рхьыцуа, дара раргьван йгьмькькугьт рынцрлауата йкьлахитл. Ауаса абуран хькькьвахьркькьвн, йатаркькьвах тайга дауышвахьхитл; рыцкькькьдза- кьва шрыцу йтладжьвага йттуу анла ду пьвацакьва шарда зхьымцлуата йагьльсьыз абуран гьлаудьрвьвалашвахитл.

Аьцгьларакьви ашварыццаракьви.

1. Акьрта агны сибирска тайга гьлшвырба.
2. Западносибирска тайга рында пьслымдз зашардан, восточносибирска тайга аккысгь?
3. Восточна Сибирь агны агьны рында йнахьшвашва, За- падна агны аккысгь?
4. Амасштаб гьлшцшвырхьрхьлгумцара сибирска тайга запад йтлашларьшвага восток агьндза йгы север йтлашларьш- та ног агьндза йшшва.

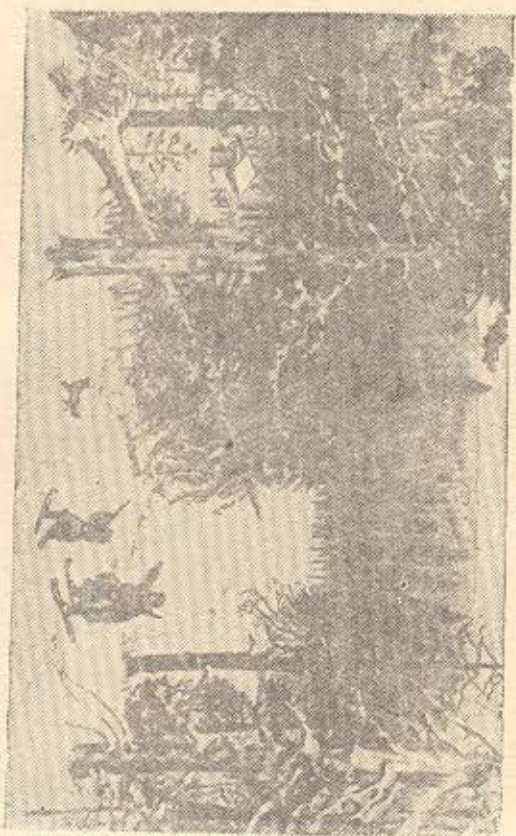

Хъвыпшка чва промысел.

Тайга хъвыпшка беба пха пшда экву чва зму ашвырквалда йбзыл. Агъныла ашвырква рываква рыцлагы йбабахып йгы йпшдазыхыл.

Тайга абаззачва шарда пугата ашварацира йапшылан. Агъны анлагачыра йара адзыпквал, аывалквал йгы апслымлквал йпшвуа апшбыртга, ашварацичва хыгы йызлашварациуаш рыва-ма-псымаквалы нарахыпты, гыпквалга—артелыга—тшадыркылынгыта, тайга аны шварацира йылагыпты. Аутат 100—200 кило-метрда рунарлываква йырчыпхъарата йымглайынгыта, йархавуа аывакыла, йынгыныкты ауаза йазыпты.

Йпшларккылауа йагагынгыта йылабыджанцкыра ашварацичва аыважаквалга драквалы рыцта йгы ршварацича швокквалы рымага ашвыркы апслацикы йрайшвараципты (38 асур.). Аутат зымлывагы—швабыжта йпчарыккылан, йанакыызлагыкы хыкыла атен, ача хлаляк йрымчара ахъазда, ала йакыдыршвыпты. Ашварацичва аба аны ашвыркы апслацикы гларкыра ахъазда клага, квалгыан йгы антахъгыт акыгаквал дырмыпты.

38 асур. Тайга аны ашварацира.

Асурат арма гымылара аны анлаквал йлармыпшуа апромыслыва тазы чкымын наубыпты. Аун адзхъла пегъывакшылаквал, афачыкы ачыакын ваты-нарпылауа, гыанц. Аутат астооб хлаляквал йзыркынгыдауа?

Аутат хъвыпшны арлан йларшварацикыгы рымага агъны йыцла-баззауа ргылквал йрмзглайыпты.

Ашвырквал йрмуата рыцла йшардазата ажыквал йгы абага-квал гларшцыпты, закты йапшыккыла—атенквал. Аравъ скыши-рлазаныцызаргы млынон кыомкы тен чыата йазырккылынгыта. Асо-болыквал, акучыцкака йгы агорностыкыквал рываквал рахъла хы дуд-даз рзырчыпты. Апслациквал йрмуата рыцла шардага арыбчык-кы аба квалкыкы ракылы йларшуа.

Ашварацингычва ашвыр чыаквал агосударства тыванквал йыр-пыпты йгы аутат рыхъаз шварацига швок, хыхъыш, чанх, рыв-кы, апромыслыванна товар зыгываквал гларыртыпты.

Апаштахъ заман арлан ахъвыпшка швырквал хабызакыгы ры-макыла — йкызырчыквалкыуата акыын йшарашварациуаз. Аун йлагыла швыр гыанд, шарда йлагыахыркыын, соболь, бага квалчыва, швабыжта ймачхат, йгы аутат йрмуата йларшуаз швабыжта йалдыларты.

Советска власть аны ахъвыпшка швыр гыанлаквал йрмылар-хыра ахъазда арламалквал акывыршыхыпты. Анлаквал андуха-ра азаманквал рыглан акылы ашварацира андырхынгыуа; йшвараци-ныс йлахынгыт ашыпкыла—азановедникквал гландыршаты. Аун акывыпкылагы, рахъла йгланлауу ахъвыпшка швырквал—соболь, горностай, кунца, абага квалчываквал—рыхъазда ашвыр фер-макы апномынкыкы руыххыат.

Ахъвыпшка чва—хыра хкъърадыгыла йабагаранц.

Енисей дзыпты авосток гыанкыгвалда йгларшаршыпты Гыхий океан апылдыа, тайга пространства дудда гларыцларкыуата *азвенкка* баззыпты. Аутат апхында адзыпквал йгы агвал тыпквал рыны пслачыва ркыпты, агъныла—йшвараципты. Аун акывыпкылагы, аутат шварацигы дырхыпты.

Апаштахъ заман арлан азвенкквал ахыгачыва рывласть йацлан. Ахыгачыва азвенкквал кыхъ дырдууанга хыбыжаала йгланшу ахъвыпшка чыаквал рыкызырхуан, аутат дара гыанлага хыхъыш, шварацига швок йгы шыгырва дырдырхынгыуа. Ужы азвенкквал ахъвыпшка швыр чыаквал агосударства агыванквал рыны йыр-тыпты, аутат рыхъаз чгычыва, шанпхыала, тшыгырва, джыкыла, хыхъыш гларыртыпты. Тайга аны апхыртаквал руыххыат. Азвен-квал ресыкквал аутат апхыртаквал рыны рцы бышывала йапхы-хыпты. Азвенкквал йымкыачхыуата йара аджыра йбаззауа йадалагы.

Азгылараква.

1. Запш хъвыпшика швыр тланилакваа тайга йаълакву?
2. Ашвыркви анесрлачквн йшварайшвараквауа?
3. Рыцла йтланлу ашвырка йрылархлара йгы йхчахара ахъазла учста йакльдыршакваа?
4. СССР ахозайства ахъазла ахъвыпшика чва промысел ма-планата йамай?

Абна рыхлазырра йгы дзыла йлганарыгга.

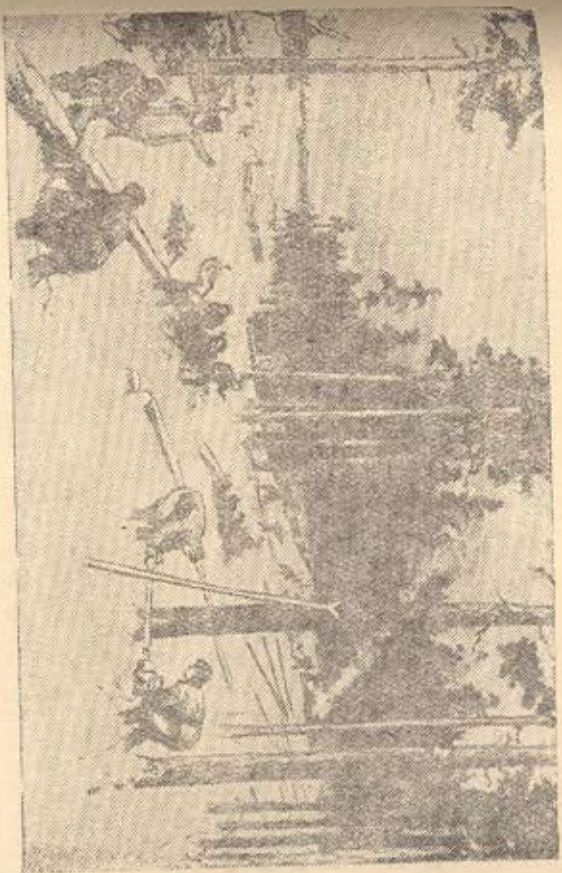
Советска Союз—бна баварада адуней аины йапхъахауа къралъылгвалл. Хлара хыбна абзирада адуней аины ртшхъавара амага акыл йшаву, аун адресина швабыж йбагылт. Тайга ахлау мчы аины абна псайсната йглайитл, ауаса йбагылта йгы йглайута йглайитл. Аун псауатла глаяматквта глайитл. Хлара хлвосточносбирска ливениница адресина аун аъларала йбагылтла, аун йгладырхуа ансауатлаквта скыпшыквл пхадзарала йгылалл.

Хлара аун аъларала бна хлцардангта, абна псауатла дывккв рызбжа акъралъ пльмаквта йдхлрхъвларныс йхлылшитл.

Октябрьска революция анхъала абна ахвгачва-промышленник найпсыяквта йкквырчывакъута йгладрысабапуан. Ауат абна бзыйдртквта, уадглыныс йъабано, айхамгываквн адзыгльквн рыдзхъаквта рины йглархлгун. Рухахлара рыцла дасыта йаглахара ахъазла, ауат арава абна, закльи планымжквта цкыта, зымгльва пыркъуан. Адзыгльквта рыцла йырчыхътараз ашылпаквта рины абна йахъымсуата йнагъаз йгланхунгта, ацаны йшыквтылаз ажвара йгладцлунгта йдлзхуан.

Ахвгачва-бна промышленникквта дара йырызыххуз анхачва-бнапкъчва йрыммайгывглыгуазгт. Абнапкъчва абна, пкъра-ихараквта зымгльва напыла йдырхъон. Ауат анхара хлгта амцгтахъ асы машаква, амца адзхъа я ашлунаква рины йывчвара агахъхун.

Ужвы абнаквта планламца йпъркытл. Абна участка-деланквта 60—70-та йыршитла йгн скыпиглазлапхлызарты закль-закл деланкамца йпъркытл. Йъапъркъыз аучасткаквта рины йатаркывах бна агарлайыхитл. Ауасампара, йлыхъывадазахауа аучастка анпъркъра амцгтахъ йапхъахауа аины псауатла глазыхъ ауаш шыц-шыц бна йагарлайыхитл.

39 асур. Абна рыхлазырраква.

Англаквта ужвы механическа хангта йгланпъркытл (39 асур.). Аун анхара планарыласитл йгы дасы-дас йахъывадынацкитл. Агшквта автомобильквта йгы агрктюрквта глдрысабапуамцара абна пкъхъ адзыгль типквта рины йазгларгитл.

Адзыгль типквта рины йгларгыз абрусквта, арлапшында, адзынглетгьорра арлан, адзы йлгануахынгта йгы анлахъыда йахъарльвауала йлабгльннгитл. Аун азаман арлан адзыгльквта да аун аъара брус шарда глмгльвайсигтла, адзыгльквта гльажъ аквыршывызшва йубитл. Анхъа-пхъта абрус йхъылапсата йгладцнгитл. Арабочаквта ауат эджара йнашцланамкьлуаш йахъпшитл. Абрусквта адзыгль чкльынквтагамца адзыгль дуква рины йангладара арлан, ауат глашаркьнгта, плотта йадышлархлвалитл. Аплотквта абрус арлыххырта заводквта йглардыдртлагитл. Азаклы ацльхъава азаклы тавылата абрус артыпагата абрус дуква адзыгль йглатынгитла ахъахы йглахъалитл. Ауат дасы-дас йнкъвауа, бжжъ ду зхъыцлуа амшлы йагашшуа, аханквта йрыдгылитл. Амшлхъса дуква гъзы я брус чьвыры гларылцхитл.

Ангарыт афабрикквта йгы ааводквта рины амшлы швчабгъты, фанера, сарныкь гларылдрхитл.

Тайга йглатырнгитла абна Волгата йгы аун йагачнауа адзыгльквтада, бна тамачлу, юг аины шарда гларитл. Адзыгль-

кыда, атвалкыдагы йгы Беломорска-Балтийска каналда абна Ленинград йазыпты.

Северна Двина, Печора, Енисей йгы датша дзыглыкыда, абна чылдакка асевер хьвыкы ашласыртакыа йырзыргыпты, акыралы пьымакыа рпны йхьыргара ахьызды.

Арабонча-бнанкьчывакы советска власть апны рбазаша пнабыж тшапсахты. Ауат рыхьыз атылз дашара пхакыа, аткванкыа, ачартакыа рухьвалы. Йланхауа абна шлылакыа рпны кино рызыпты, кына йгы газета рылдыргыпты. Йырхыпшуа аврачкывалгы рыманты.

Архангельск йгы Игарка.

Джараты йапшхымыкыа Архангельск апны рыца мшы агьыхырта завод шарда тагыланты. Архангельск Северна Двина агьыма тшы апны, ады алачыварта йачыкыарамкыа, йгыланты. Северна Двинада арача мшы азланандрыпты. Арача йттыптыгыта гьынгы брусны йагыкыу амш чпакы аграрныда йхьыргыпты йарыпты. Арача, уахьыапшлагьы, йахьыакыыздыкыгы амш псауатлакыа акыпты. Адыгты ахьыкыла аялгы сатыр ауыра дуддакыа наубаныпты. Амш агьыкырта заводкыа рыдыкыа амшкыа хьладжыта йакыпты. Ахьыкы ашласырта апны йазнагыта агьы абрус штабель дуккыата йакыпты. Ахьыкы ашласырта апны, амшы ахьыз йгьыкы хьыкы шарда гыланты.

Сибирь апны амш агьыкырта заводкыа-райхыара Игарка йтагыланты. Аун, уагыла чаным йгы йлауыпшуу тайга агьыварта хьытырта апны, ужы шарда мпугата йырукыкыыз городпты. Агород аполарны гыгара ухьыста, Енисей дзыгты агьыгы тшы апны йгыланты. Агьыкыыз хьыкыкыа Енисей дзыгтыла Игарка апныдыа йазыпты.

Азыгьларакы апшарыщыцаракы.

1. Абна рыхьызырды дзыла йгьанарыгыри шпархьыахауа?
2. Акырта апны тайга йттыгыта север апны дзыла мшы аладдыргыта адыглыкыа, йгы аун аюгыта йагьланандрыккыауа Машырыба.
3. Абна баяракыа хыара хькьралдыгыла ахьыз марьанаты йрымкы?
4. Аконгурына карта апны Архангельски Игарки пашырыба.

СССР АЕВРОПЕЙСКА ХЪВЫ АБНА АЛАПСАКЫА РЗОНА.

Абна алапсакыа рипирода.

Европа атайга аюга-запалда псайспамчара йалансу абнакыа, хвойны бгыкы зшлуи гыгьлауа ашлылакыа йрыгьалыпты. Ауа-га збгыкы кыкыкыо ашлылакыагы пьайпты. Абна алапсакыа рсеверна мдзакы финска дзбжыга апны угьалагыта Казань йазсеверта йгы йаннаскыара Урал йазпахуата йалсыпты. Аюжна мдзакы Киев—Кама дзыгтыла йалсыпты.

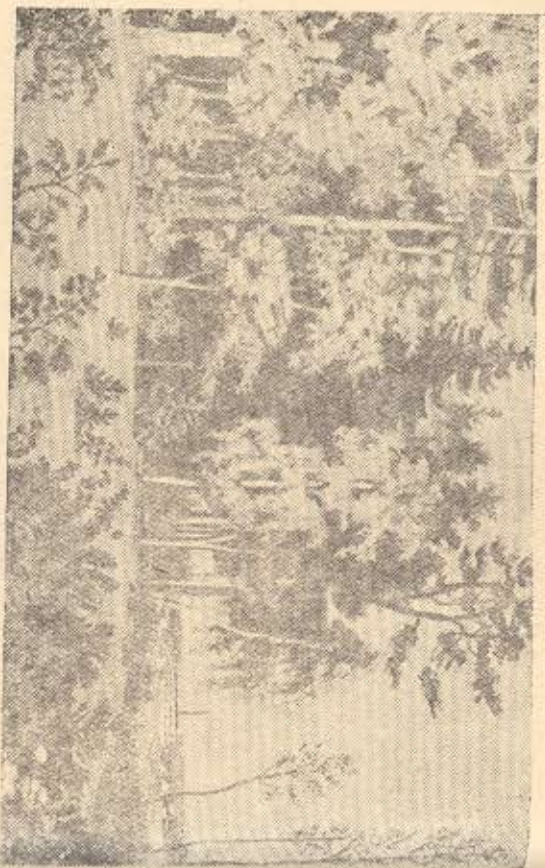
Арача ахьыкы тьагырапты, ауаса хьларакыакыгы аьанты—**Валдайска, Средне-Русска.**

Абна алапса шлылакыа рпны акыпмакы, тайга акыкыс, рыца йпханты йгы рыца йпсыгькыанты, ауаса йазы ауи ашлыла рыца аюгыта йштыланты йгы Атлантйеска океан рыца йазаргьантыла акыпты. Аун аюкеан апша пхакыа йгы апша псыгькыакыа пьахьыагыпты. Арача агьыны гьымычым йгы, тайга апны акыкыс, рыца йапшыспты: йанпихахауатын пшакыпты. Кыа шарда пьакыпты йгы сы шарда пьасыпты. Алхыны, тайга апны акыкыс, рыца йа-уьрапты йгы йпханты.

Абна алапса, тайга апшты, йкыкыым кыпшыра гьамам. Аун рыца йгьлашаранты, йкыкыпты йгы йзыгьыкыанты (40 асур.). Аун рахьлагы агьанында, быгты пьазылауа ашлылакыа быгты ячыва пьана йанхьыгьлахаара агьан, йпшдыахыпты. Абна ячыва баба пшдыга йгыланты, аун абыгыкы ячыва пьакыа амара ануь анрыкыкынарышара агьан, йкыкыпты йгы йагьалдыргыпты. *Анжыкы* шкывокыа, *аддэмычыва* сыла алачына ду, *ажыкы* быгты кызыз, *чамкыла* хьла пшдыга, *алында* джыдыкыа фьлы пшдыга пьархьыкылауа ахвойна пьлакыа йрыгьансыга йгьайпты. Ауага тшампкыызхуа арасагы, апапоротныкы хьлагы ячыва дашаракыа, пшдыгага йкыгагылауа йгы фьлы пшдыга пьазыкыауа абна хьыракыагы пьайпты. Алхында абна тшпкыа йгы абна уацла цьла гьалакыам рпны маракыа шарда пьайпты: ажыумкыа, ачедрыкыкыа, аюгьдубыкыа, амыгы-райкыакыа. Абна уацла хьывары фьгы хьыпты, ауат йапшым рхьы чькыкыкыа ахьыра йгьылыпшыпты.

Абна алапсы бгыкы зшлуи агьаным гьлаца акыкымыкыа апхындагы йозыпты. Аун адыны бахьыа агьангы йпшдыанты, аун абыгыкы гьыажыкыа амара ануь ангьларкыкышывара хьыкыызшыва йгы-уныпты. Абна арабнына кыапш дашара пашы аьарамакыагы шыва-

40 асур. Обна алапса.

Обыгта йдыршдзынт. Абыгъы кыашы, гыажъ, кыашц [акыр-шыкыа нсайспадза ацлакыа йгларшдлынт йгы тгаладза ацаны ацлахъ йыцлахыачынт.

Обна алапсакыа рины йачакыу ашыркыа тайга аины йадыкыу йраншдзынт, ауаса ауат ауады рында ймачнт. Обна алапсакыа рины ауат ракымыкываты датта псауышпхлатгы пгау-шлшывакынт. Апслымды йгы йыдарарту ашлыпакыа рины *абыоркыа* йгы *ахыламкыа* шыркыа ачакыанд. Обна алапсакыа рзапад тланыкыадыла, апхыачыны бна—Беловежска пуша аины—йцардыачымыкыа обначъ—*зубркыа* ужынгандыаратын йачаркыант.

Апхында обна уады цис шарды робыы уагнт. Ахымыхы шыркыа гыыр-гыырт, аыволтакыа алацрт, акымыкыакыа шгнт, ауакывысча гыракыа йасуамца ацды дрыххынт. Обна жыларкыа рины ажындукыны обна ты дымкыа дукыны тшыкыаркыант.

Обна алапса зона аины шардыдыа цлуата адыгты типкыа рины ауагыла бозарныс йчыауа йадыагыт. Ауат обна пыркыуан йгы аун йыдырцыкыз ашлыпакыа хымыгата, чыагыварыгата,

цдыа йымыгата йгы уагыгата йырыпакыун. Обна жыпды дукыа нсайспамыцара йгларгыахун, агородкыны асело пхыдыаракыны тасдыга йыдылахун.

Октыбрьска революцыны амцгыахъ арады ауымыхара гыагыгата тшауацнхат. Агородкыа, азавод дукыа, афабыркакыа, адыекты-ростанцыякыа руныхыат йгы йыруныхынт; аколхозкыны асовхозкыны гыанрыпхат. Ужыны арады пышыт зман бна кыыса дугыахым. Обна шлыпакыа архыакыа, ахымыгатакыа, акыгкыа йгы агородкыа йыдылапсага йцглант. Арады бнатыа йачу рында ймачнт, ахымыгатакыны ачыагыварыгакыны рацкыныс.

Адыдыларакыны ашырышыцаракыны.

1. Акырта аины обна алапса зонакыа гыашырыба.
2. Обна алапса зонакыа рины агыны рында йызыпхыа, тайга аины аккыыс йгы кыа, сы шарды згалабгылауан?
3. Запш цдыакыан тайга йадыамкыа ауады йглыкыауа?
4. Обна алапса зонакыа агынычлыгыныс йнапыдыа йшыпсаххат?
5. Амацыгтаб гыашырысабапудамыцара обна алапса кыыса радыла гыакыгыкыадыды ашлыпды аины аган шыа.

Обна алапса зонакыа рпыромышленность.

Обна алапса шлыпакыа рины абыазартычыа шарды цлуата жыларгата йазкыкыхат. Арады *аурышыкыа*, *абыелорускыа*, *адыамышыкыа*, *адыстонцыкыа*, *адылпыовцыкыа* бозынт. Зымгыа рацкыныс-гыны йахылыга арады аурышыкыа бозынт.

Обна алапса зонакыа рины шарды цлуата афабыркакыны азыаодкыны руныхыагыта йачан. Ауаса Октыбрьска революцыны ашыдыага апромышленность гыахышыун. Рында йахылыга абыамбылыц, ален лыцт йгы адыаса лыцт асхыакыа тагыныцпыртыгуаз, атекстылына фабрыкакыа ачан. Машынаучыхыарта азыаодкыа амычдыан, амашына адыадыпакыа, адыелектырысеска цпынборкыа, адыаомбылдыкыа акырады гыымыакыа рины йглатыргыныта хылары акырады йглатаргун.

Акырады зынгты йагыдыхытыхышым йгыны йагыбаахышым, азыаады абыорудованыны хыдыадыа—амашынакыа—акырады гыымыакыа рины йглавыглыахытыгын. Аун йглатыдыла Советска Союз аины амы-

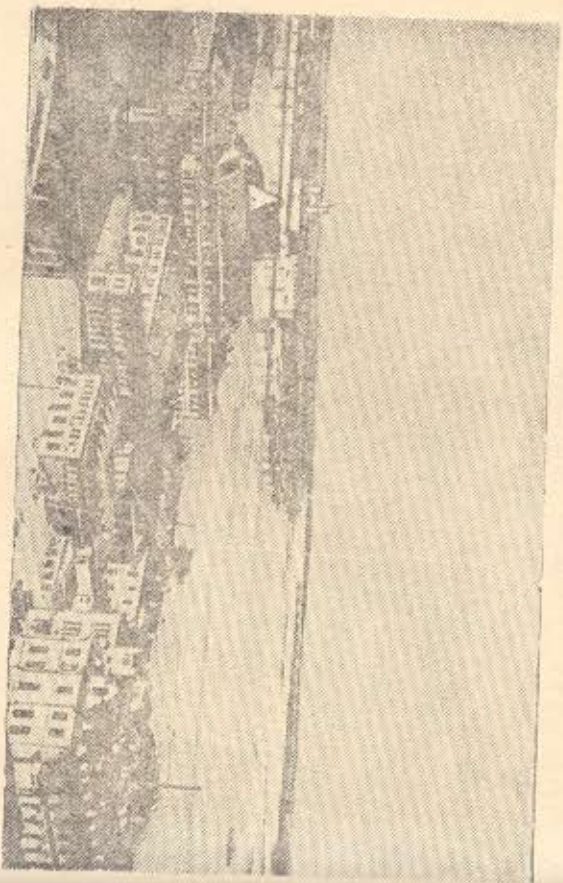
талт глархарджьара (металлургия) йғы машина уыххара йхьа-
ду марлана рьыбыхитл. Амералдурги машина уыххари акъ-
ралыгыла хчара ахъызда марлана дуддза рыманл.

Ахъыкыша скыпка руацала аона алакса шлылаква рины
текстильна фабрика шлыц шарда уыхвахатл, ауса рылагы
найхыла машина гылылэцтуа азаволква уыхвахатл. СССР

азавод йғы афабрика дуква зьмгыла рьаравлшара арача йаьанл.
Аона алакса шлылаква рины торф шарданл. Аун йара
йнакылагуа апыта советска власть акашкыва руаца аины аклвл
агларысаьара анджыкыцлаха. Аторф ужы машинала йлыц-
ххитл. Ужы советска власть аины йуыхвахаз азлектростан-
ция дуква торфта йыхитл. Аут рины йтылгытла апроводкы-
ла азлектрическа ток афабрикакы азаволкы рины йылывл
йғы ауаьа астаноккы амашынакы ннархитл (карыахьыхитл).

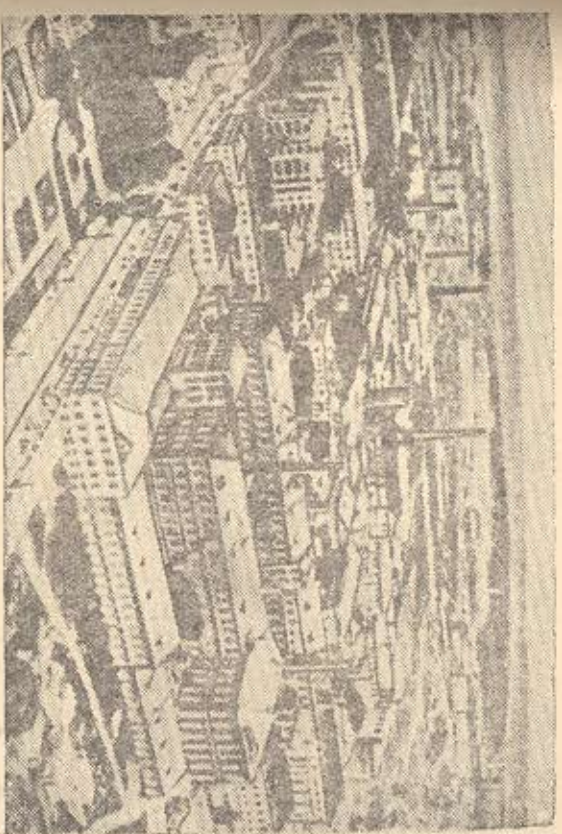
Аона алакса шлылаква рины СССР астолиця Москва йғы
дагша промышленна город шарда аьакванл. Аут йрыуата
Горький йғы Иваново рыцла йдуддзакванл.

Горький шьаьыж йшылазата, Волга агьыма тшы, аун Ока
ьалачывахуа аины, йгыданл (41 асур.). Горький аины Европа

41 асур. Горький.

Кремль аины угьылазта уапышра Оки Волги ьалачываьа шыаьаьа. Арылаа—
агород ажычыв хьы аьзы угьыста аьы акълылэцтуа—Ока. Агьымаа—Волга.

42 асур. Иваново.

ауацала рыхла йавтомобильна завод дуддзу тагыданл. Горький
йтагылу Сормовска завод дуддза аины апаровозкы, ахьыхл-
кы, ацтылхыкыва йғы амашына энглеакыва рчипитл.

Горький город, аун агород йтадрийыз йғы йтабазаз,
аурлыш писатель ду Алексей Максимович Горький йыхьыз-
ла йапыхитл.

Иваново (42 асур.)—СССР аины абамби лыцл промышлен-
ность йапентр пхатшаданл. Агород аины текстильна фабри-
кы шарданл; аун йаш бьртга афабрика шлыц дуквалы
уыхвахатл, аут йрыуата адуней аины рыцла йдуддзу текс-
тильна комбинат. Аут афабрикакыва рины абамби асхьа зи-
рвакыва гылылэцгытл—репс, кьтегьра, гатан асхьа, батист
аьыкыва.

Аноселкыва Иваново аины шьаьыжта бамби шарда азыргитл,
йғы Иваново йлытыргытла хлара хлкаралыгыла йьакылына-
тылазакгы рины асхьа тей акышлакыла дуква ргытл.

Красна Армия аполководец дуддзакыва йрыуаз Фрунзе,
Иваново аины дьабазарт йғы дтанхатл. Аун апыштакы йғы
акапиталистка йыршылаьыла ареволюционина абакыра аклызыр-
луз Ивановска работакыва унашва рхьыцун.

Азыглараква атыарыщары.

1. Аона алапса зонакка риромышленна город дуква: Москва, Горький, Иваново акарта аны йгашывраба.
2. Советска власть аскашкка руацала аона алапса зонакка рины апромышленность шпатанасах?
3. Швара швгород аны фабрикага йгы заводга йтагылаквя йгы аут рины йдрыхлазырквауауа?

Аона алапса зонакка рины сельска хозыяства.

Аона алапса зонакка рины гвадз, рожь, овёс, ячмень, гречиха, лен, ныча, нартыхь, рахь фачив хьвра кларпсакентл, клартоф йгы аутарыщл энгёккка дарцитл. Жвы йгы хьва шарда дьрхитл.

Алхьага араьа аслымдз шьшля шарда аклуан. Шьшляквяк рины аут жваба пхьдзара километрга тидрауан. Аслымдз алычягёккыс йгьгьадага гьмхата йазарархитл: йьанслымдзу ашпёлакка рины аутла шарда техьагьада йчмазатёхун. Акрестьан хозыяства хьшкка аслымдз йабакырныс гьрыгьымшуэгл.

Акрестьянкка колхозга йдалгын, аслымдз рипшарага анхара дукка акьадыршитл. Шьшля шарда рины аслымдзкка йгьгьитла алаз азыгьакка йьгьагьагьагьиттува рбахта андакь шарда жытл.

Пёлымдз тектар экьышкьл шарда дьрбаххьатл йгы анхьа улзымьмсуаз аслымдз шьшлякка—ужьы чьагьвартакьанл, уатракьанл, чьахьыртакьанл йгы ндла рьыртакьанл. Йдырбаххьыз аслымдзкка рины адгьыл тшыгьвра бажь гьанатитл. Араьа араьх фачив хьвра, дзы эцларжбуа архьакка рины йглайуа ахьиракка рацкьк, рьшля йхьагьата йгы кьдзыра ацлага йглайтл. Аныча аун аьарата хьагьата йглайтл, ашшгьлв тшыкрайчьахьырыныс йгьлшитл.

Аслымдз гьарбаххьыз йгы йкларьшхьхьыз адгьыккка тракторда йгьачьагьвахаьз йгьарьшцла адгьыл чьагьварта агагалын йагьа хьатл.

Адгьыл машинада адгьнхьагьа йгы аминеральна адгьыл рёзигьакка гьарьсабацра архьа йгьыкьнцла ашшгьгьвра абажьвра йагьадырхитл.

Хьара хьучьенакка йгы хьспециальгьска сельска хозыяства

область аны ашшгьгьвра рбахьшца гьамаль шарда гьархьыцитл йгы аут гьарьсабацла аколхозныккка рёжытл.

Ужьы архьа йгьакьыртауа арызкьккка, йара ашшшля бьачьа йрызхькьара гьваца акьымкьла, агород абьазачьа эцлагьагьа, чьылагьы гьархьшьвалитл

Хьара хьапхьхьа ду *Иван Владьимирович Мичурин* йара йнцйра ду ауралагьы, ашвьрква (плодка) йгы жьумп гьайыракка ресорт шьлц бьнкка гьаньшара дьдынхьатл. Аун сорг хьшш райхьла, юг швьр нгьакка йгьаршлягькьауа йраншбьртга, йхьагьлакьагьа, йбьнкьата йгы агьын мьч рьычхьауагьа, йгьаньыршитл.

Мичурин юг ашвьрква север аны йгьайырыныс йазьдцнагьтл. Ужьы мичуринска сорт бьнкка чьа, хьла, вишна йгы хьваса гьагьлакка центральна йгы северна облагьска Архангьельскьагьагьы йнагьзауага йгьадырйитл.

Мичурин аона алапса шьшлякка рины йглайуа йгы эьгьла йнагьзауа виноград сорт гьаньыршитл.

Хьара хьапхьхькьа, хьапрономкьа, хьколхозныккка, аун йаншбьртга анхьчьакьагьы—амичуринец шьакка—Мичурин дьыздыгьагьауаз йуьс йагьадырхьауага йалынхьагьитл.

Азыгларакка.

1. Аона алапса шьшлякка рины зашш сельскохозыяственна гьайыракьая йкларпсауа?

2. Ужьы рьыкьыгьта архьа йгьакьыртауа рьшля йаьйхьагь, анхьада ацкькьс?

3. Хьара хьшшшля асовхоз йгы аколхоз рхьакка рины йкларпсауа?

4. Хьара хьколхозкьы хьсовхозкьы ашшгьгьвра абажьвра тшшгьнарьхьра ахьагьла йгьчпауа ачьыня?

Москва зьхььзу аканал.

Москва дьыгьл ажьчьл заман агьан хьду эму дьыгьл мгьван. Пьайспамца аун алаз хьыцхьатл. Ауньа Москва йгьагьыгьныс зьахььадыкьышцлаз йдучьам ахьыкьл гьвацакка рькьын. Ауньы шьара заманкка рьгьан Москва-дьыгьл аун аьарата йхьыгьхунгьта, аун шьшля шарда рины йбаргьыкькьла уьырыныс узьакьшвун.

Москва лась-лас йагьахьун, йгы аун абазаачьы апромыш-

ленности ады рымхыахуа йаглатл. Атород дзыла йагларга атахын йгы Москва-дзыгьл йолога, ахъыхл дуква заганы-кывауата йшара атахын. Аун ахъазла рыла йлуу латша дзыгьлк аны йглатышга, Москва дзыгьл дзы азгыйуата йчара атахын. Аправительства Москва-дзыгьлн Волги каналда йадрьсылта йгы аун волжска дзыла йырчара ахъазла решена нанаухатл.

Аканал ухъвара йаглатл. Аммоналда алыгьл тдыршуа йаглатл. Айка кзышкыкывала, йрыхъвашахаз алыгьл, ахлагла шгыгьга эскеаватор дуква йглызрыктуанта йгы аун апоезд платформаква йырырсыдаун. Ауыхвара тьакышуз аны шлас амакыва апаровоз бжыкьва, ахлагла шгыгьга пыгьгь бжыкь, арлагъжвара дауыш дуква уагалаун. Пшыскышн аглымыкьлн гьынгьл пынгьлн йашламсуата анхара акывшатл.

Волга йгы Москва дзыгьлкьва рбжара хларгара рызбжыкьл. Аун Волга йглатышга Москва-дзыгьл аны ады гьланаштууам, Волга йглатыта ады Москва-дзыгьл йаглыгра ахъазла, Волга плотинада йхъвыркыгьл. Волга аны ады хларгата тшыгьнахын, арванкьва зыгьтыва хъывыгьл. Волжска дзы азкырта дудда гланшатл, аун Московска теньгьзахьла йапхытл. Аун йгладнакьла анлошадь аун аьарада йауыгьта, аун ашыла аны Москва шабуу йташварын.

Адуней аны йдуддуу анаоскьва волжска дзы аканал йаглыаьаргьыгьл, аун амшгахъ аун йара-йара Москва-дзыгьл йаглыгьл.

Ахъыхьлска аканалда ахъахьыла тшыгьгьрхыгьта йгы ады чывыла дукьвала—ашлюзакьвала—йгладбгьлахыгьл.

Хьбата йаьыгьдуу ады аьара зхларгара ашлюза анха гьваш хлатакьва электрйеска ток кьварула тшыгьгьл йгы тшадьркыгьл.

Москва—Волга канал (43 асур.), *Москва зхьырулаз аканал*, аныруьхьва амшгахъ Москва-дзыгьл ады, ашхьла ацкыс, хьында рыцла йаглыгьл. Москва-дзыгьл аны ады хларгата тшыгьлпнахтл. Москва абозазачьва, афабрикакьва йгы азаьодкьва Волга ады цкь йауата йрыхъгара дзы раутл. Ужы москьовска водопровод аьрубаькьвала, ашхьа Москва-дзыгьл шабгьазларгь дзынта йыгьлауз ацкыс рыцла дзы шарда мгьывейнтл.

Москва-дзыгьл гьыгьахьатл, цлоахьатл йгы дзы ашардахьатл. Ужы Москва ахъыхьл дукьвагьн згьлгьыгьл.

В. И. Ленин йыхъыз зхъзу Волга-Донской хъвыгьлныкьвара

43 асур. Москва зхъзу аканал.

канал ануьхьваха амшгахъ Москва хьтеньгьлкь йыруьхьл ашысырта духьатл; Балтйкьска, Каспйкьска, Бега, Азовска йгы Черна.

Ауат агеньгьлкьва йларгьыгьлгьта адыгьлкьвала йгы ака-

налкыда ахьвнхл дуква Москва йазгйнгтл йгн йхьвнхлвхнчл. Дзыгль мльвакыда ахьвнхлкыда йгн абаржа¹ дукыда металл, нефть, бамби, мшы, псауатла днчл хлахьв, тшыгль-ра, пслачва Москва йазгйргтл, йанхьвнхлвхьуа—апромщ-денна товар згльвакы. Апассажир хьвхл дуква атшы ячыва-кы йрыгльсуа аканалда тынчдызата йымгльвайснтл.

Алхьыда Москва утыцта Ленинград хьвххлда йглахькы-шауа мльвакыда угьымцугтл, анхьыда Москва-дзыгльга, аун амшгахь Окада, йацтагйлуата Волгада йгн датша дзыгль, йгн гьалкылампца. Ужы ахьвнхлва рыцла йаишысу мльвага йымгльвайснтл—Москва зхьзу аканалда. Москва йтыцта Ленинград йшауа ады мльва агалары рыцла йаишысхатл.

Москва зхьзу аканал—адуней анны рахл йауырады адыгль каналка йрыуа зыкльн. Аун 128 километр ауранл. Аканал аулхьваракыа зымгльва—аухлакыа, ашлюзкыа, авокзал-кыа—швабьж пшдызата йуьхьванл.

Азыгларакы амшарыццары.

1. Акарта анны Москва зхьзу аканал гьашьвырба.
2. Хлара хлкралдыгльва ахьыда Москва зхьзу аканал ма-планата йамаа?
3. Москва утыцта хьвххлда запш тентьызкыа уызыца ауаш? Москва йтыцта ауат атентьызкыа йрызцауа ады мльва-кыа гьашьвырба.

Абна зонакыа робзор.

Абна зонакыа тундра аюгта йштланл йгн СССР аплотшадь зымгльва гьлаухьвыркын, аьараргьшара айхл плананакынтл. Аун хлара хлзападна границакыа рпны йгладалгытла кыыса кьакыа дуга Тихий океан атшкыадыа тшаравнтл. Абна кыыса аура—9 зыкь километр йайхланл. Аун апшта она пьлошадь дуддыа адуней анны кьрельгьлвакльры йгамам.

Европейска она зона хьвы Восточно-Европейска гьрваара анны йацанл. Ауаьа йаьанл ахларакыа: **Средне-Русска, Валдайска.** Урал ухьыста тайга **Западно-Сибирска тларва** анны йштланл. Восточносибирска тайга шхьаргьлацанл. Ауаьа **Средне-Сибирска хларгара** йгн датша шхьа шарда аьанл.

Абна зонакыа тундра аюгта йштланл. Ауаьа амара рыцла йхларакыгта тшгьлнхытл йгн рыцла бзыта йгланарпхытл. Абна

¹ *Баржа*—моторгы парусьн эман хьвххлшларьшанл.

зонакыа рпны алхьн, тундра анны ацкыс, шардада рыцла йпханл йгн йауыранл. Ауаса агьны хьывашьванл, эджараргы йапшхькыла сибирска тайга анны. Аюго-запад тланькыа, абна алапса зонакыа рпны, аклимат гьатла-тларганл йгн йпсыт-кьтанл. Атлантическа океан уадыцта авостокыда унаскьлпхьадыа-гьн, агьны рыцла-рыцла йымчхытл йгн акы аси рыцла ймач-хытл.

Абна зонакыа рпны дзыгль шарданл. Европейска тайга анны йалснтл адыглькыа: **Печора, Северна Двина, Нева, Свирь.** Сибирска тайга йалснтл дзыла йчу адыглькыа: **Обь, Енисей, Лена.** Абна алапса зона йалснтл **Западна Двина** дзыгль; ауаьа йгладжыкыацлвакыахытл **Днепри Волги.**

Абнакыа рпны гьал шарда аьакыанл. Ауат йрыуата рахл йдукыу **Онежска, Ладожска, Байкал** ракльн.

Абна зонакыа рпны сабап зту гьнцлхьчыв шарда гьнцлрхынтл: Урал анны айха йгн агьва рудакыа, нефть, хлахьврачыва, пьла-тыва, хьлщ, хьвду зму йгн аьветной хлахькыа; Кузбасс анны—хлахьврачыва.

Абна зонакыа рпны зымгльва йранхлгата *аурышкыа* бзызнтл. Западна граница йатшпнчывалата аурада *акарелкыа, афинкыа, алтмыкыа, алитовыкыа, аэстонцыкыа, абелорускыа* бзызнтл. Восточносибирска тайга анны *азвенкыа, якутка* йгн анта-гьыт ауарлакыа бзызнтл.

Абна шыплакыа рпны промышьленна город шарда аьанл: **Москва, Иваново, Горький, Ленинград, Архангельск, Свердловск, Новосибирск, Владивосток.** Йнашхьыа йгн уызыгьым-суата йпслымдыаь тайга анны советска власть аекышкыа руа-цла азавадыа, афабрикыа, аколхозкыа асовхозкыа гьлан-шанл; агород шыцкыа уьхьвахатл: (Кузбасс анны) **Сталинск,** (Енисей анны) **Игарка, Комсомольск-на-Амуре.**

Сибирска тайга зымгльва йалсуата адуней анны рыцла йауы-рады айхамгльва ауацснтл. Аун акыымкылагы тайга анны ай-хамгльва шыц шарда уьхьвахатл. Тайга рахл йхьзаралду ашы-пакыа рпны асамолеткыа псслнтл. Абна шыплакыа дь эшар-ду рдыгль гьагьакыадыа хьвххл шардадыа рыланькыавынтл.

Абна зонакыа рпны а к а н а л дуддыа кыа уьхьванл: **Москва** зхьзу аканал, **Сталин** зхьзу **Беломорско-Балтйиска** канал.

Амшарыццаракыа.

1. Акарта анны европейска тайга, сибирска тайга, СССР аЕвропейска хьвы абна алапса зонакыа гьашьвырба.

2. Акарта апын аона зонакка рпны атлагараква, ахлагара-ква, адыглыкка, агвалкка, сабан элу арлыпчыккава талыпчыр-хуа шпльылакка, агородкка глшвырба.
3. Ленинград утыцта аона зонакка зымгва йрыгсуата Владивосток йазцауа айхамгва йгы аун амгва апын город дута йавакучы акарта апын йглшвырба.
4. Аконтура карта апын аона зонакка зымгва, адыглыкка, сабан элата йглыпчырхуауа арлыпчыккава йгы агородкка глшвырбата йрыкжыкыгльах.
5. СССР аЕвропейска йгы Азиатска хыкка рпны аона зонакка ргакка амаштаб глшвырсебанта йшшва.
6. Амаштаб глшвыпчырхыргата Сибирска айхамгва Свердловск утыцта Владивосток апында аура шшва.

АРХЪА ЗОНАККА.

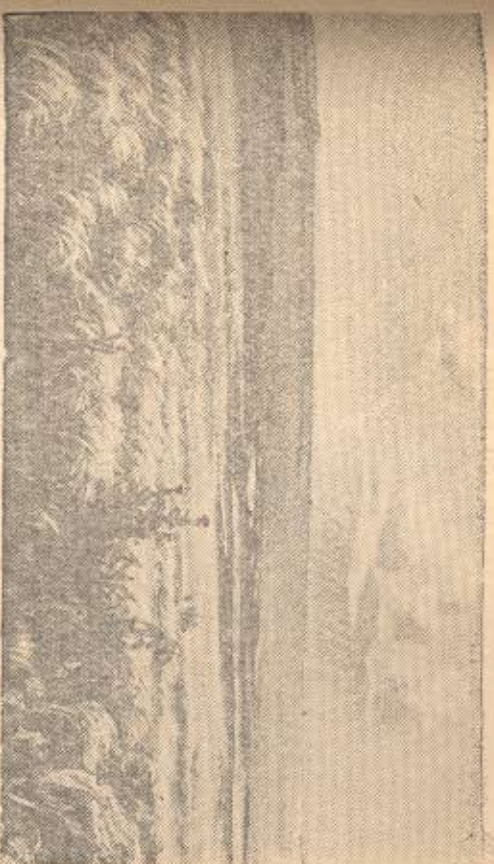
Украина адыгыт квалчыва архыакка рпирода.

СССР аЕвропейска хывы аона алапсакка рюг тланымкыраата аклимат рыца йбахп! аонакка плагъахитг йгы аона рхыакка-хахитг (44 асур.). Араъа джычыв, клён, тшачыкыда йаду аона

44 асур. Внархъа.

Анахь план апын—хларага йхырглеу йчазаръам рхъа шпльып! Адыгыт ухъамс-та чыатъварган! Аонакка адыглыкка рыдхъа йгы рыца йаатагараккы рпны ймэрглайуан? Ари арлайыра кыкка Снархъа-хива йзапхыуан?

45 асур. Адыгыт квалчыва штым рхъа.

Анахь план апын—йахыкыме (шце) штым рхып! уласкйрыккын—йчад-гъахю рхып!—чэатъварган! Йхварата атоба—йажыг амышмыгара акып-сарта наубит! Ари аитым рхъа йгларбу запш скыш замдип йыгту?

Авалкка рыдхъан акваркка рпны акыкка арлайуан?

участка хыккы йырчыгъауа она экым архыаккн тшырпса-хуамца йглайит! Аныкыда ачвалъваргакка хйра глайырта рхъа шпльыаккан.

Рыцларын югда унаскыата, Чёрни Азовски тентыккава йрар-гванга, йахыгатынмыкывазалактгн адыгыт квалчыва рхъа-квал гъагыата йгы хыгта тшдыргъыитг (45 асур.). Аныкы-да аун зымгва хйра хлагга жылага йхыгван. Скыш зыкь шарда руацлага архъа пайыракка роглахра йглыпчын, араъа адуней апын рахла тшыгара бажы глзгъа почва квалчы-чыва глшпат!

Ужы чвалгва дукл тланымхуата архыакка зымгва чвал-гъанп! апынгла араъа атланымкыакка зымгвадлагын тпандыр-хуа аколхоз рхыакка агоризонт тланымкыакк йглшларышгта ана-хъни атланымкыаккыда йнадыуа, уылапш йглыпчынхуата *свадз-фачыгге гласырхуа сандрыя, семичка, нартыкх, ахырбыз-кка йзы ахуанкка* рыкыга йштлан!

Шпльыа шарда рпны абыхыкывали аквар цлолкаккн архъа арляккыит! Акваркка, адыгытв йгы адз чккыкыкка рпшпкка

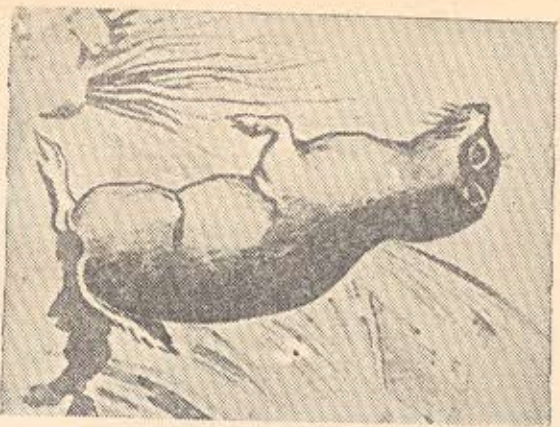

рпны акыткыа ч'ванл. Архъаква рпны апромышленна город дуква, афибрикаква йгы аэволоква арабоча посёлкакватгы рыцта йшарданл.

Архъаква аона зонаква рюгта йшгланл; аун йгланлгта архъа зонаква рпны амара, аона зонаква рпны ацкыс, рыцта хлаглата тшгланхитл, йаргы рыцта швабыж йгланарпхитл. Аона алапса зонаква рпны ацкыс, архъаква рпны арпаны рыцта паса йглатанл, ахын рыцта йханл, агны рыцта йайшысл.

Арпаны архъаква рпны—аквш ауацлага рыцта йзаман бэнтл.

Арпаныла, акыаква йгы асрыдзква йпсылгу агтыл дзыла йаннадырхъара йгы арпаны мара дашара ; нуруквала йанырпахара, архъа кышыра кых йгы пшда гланауахитл. Ашца архъаква ари азаман аны дасла хлвара жыла хъарла яч'ва йгы пшдзата йк'валуа хлвара миллион пхызарала йх'рлвахитл. Хаш-рлважыч'ва зму акъаз джымышы, атоглыпан рлважыква йгы кыапшкыа, фыг'лв пшда глэхъыцлуа афиналка кыапшчадакыа рлкыаритл, аут рф'лвы пшдзаквала ах'лау рывыл.

46 аур. Джомларан.

Арпаны шплатгуа архъа

аны ачвар'варанискыа, ацискыа, алахлакыавайч'вакыа, абжандах'кыа йгы даша йатыпауа псслач'лв шарда глансплахитл. Уахында акыбкыа йгы асадкыа рпны шлас амамкиа абжандах'кыа руарад быжкыа гитл. Агрызункыа рпны глвараква йглартыцитл: *архъа хлвынкакыа*, *аджюмаранкыа* (46 аур.), *ач'велац'лыгкыа*; аут архъаква рпны йшардадзатл. Акларкыа, акыбкыа йгы хлаглата йалайыз абурьынкыа рпны акыджымакыа абагакын тшык'варч'вахитл; аут агрызункыа апсслач'кыа йрайшваранитл. Хлаглата ах'лау

аны *абжакыа*, *ауарбакыа*, *ак'анджакыа* йхварззауа йададл. Аут ауыла йг'лакланшумца рфач'лвы бэнта йгларпшыхитл йгы зында хлвахызшва арпаныкыа, ач'лвылац'лыгкыа йгы ажакыа тшгларкыадрышвил. Арпны срыхкыа йгы ач'лхкыа ахлвара жыла йнылкыыр-гылкыаритл.

Арпаны швара май аны йглатанл. Арпаны хлваракыа аун азаман арпаны йл'кыаритл-та йгы йрвахитл. Архъаква рпны, аногода уар'кыа ашварибэнта йызч'лауа, ахлвара хлаглава г'ланитл: *типак*, *штык*, *абаджакыа*, *аколомкыа*. Аут йрыугата рызна ч'ва зму кырбыджь баба пшка глэхъадугыла йапшу агтым рыцта йшарданл. Архъа ашша анласуа арпаны, аныла-арыла йажысылитл, зынгы тенгыз акытшарэшва унакыпшитл.

Архъа арпаныр'кыа аклимат бах йазырпанысл. Аут рыуа ашарда дзы шарда злымдуа быг'лв шарлв рымакыанл. Аут ауар'лв йачызч'ач'уа хывы пшка рыкыл. Арпаныр'кыа шайдза ауыра ду рыманл, агтыл ауацла цлогата б'лгызара г'лымр'гата йадабзазара ах'ызала.

Акыакыа абжкыа миллион пхызарала йахыакыаызгандгы йагандитл. Ахлвара жыла хлагла аны *акыакыа* азазып'ритл, ададжынакыа тшык'варч'вахитл йгы йныкыанитл архъа псслач'лв дукыа—архъа гварыш (*адробакыа*) (47 аур.). *Ач'варанискыа* рашва дауыш цлараквала ах'лауа дырч'вил. Архъа гвалкыа, псгымдкыа йгы дзыг'лкыа рпны *абабыцкыа ак'азкыа* такыритл, атшпквала *ак'ымрло* йгы *алкыу* шаны ч'выр'кыа тшдр'мбалах'лауа йнаныкыа-г'ланкыанитл.

Арпаны чыла азаман амара йузымч'лаугата углананитл. Амара аунур ршквала архъа хлваракыа рлвахитл йгы аун азаман арпаны архъа рлвабжкыа дашара ч'ва гланауахитл. Ах'ланыцыга арпаны гашланарысуам, йгы *джюг'ла*—хлва йзыпч'уа арпаны-аргы г'ланитл. Йшыхызахаугата, аджюг'ларгы йаутитла, атлашла б'ыр аны ашша йыцлахынач'вил. Аут арпаныр'кыа ашша

47 аур. Дрофа.

інанауахвентіа, ласы-лас ихтанелуа ружакава кіарпсауа йғы гяжъ дута тшаыркїуа, архъа гтьварала нарпнтї.

Зынгы архъа гтьвара анны ушызыбылїауа пша пха бах пласнтї. Аун адгьыл арлївнтї йғы аглайыракава аблнтї. Ашуа-ри ауагїври йгїарыдїнтїа адгьыл гївнтї, ахїахъв апшта йбагъяхнтї, йғы плогата йагвцїнтї; адгьыл ахъахъ сабахнтї. Адзылїакава чкїзынхнтї, адзыглв чкїзынквн акъвнквн таблахнтї.

Адзынн платантї. Ашуара тыпнтї. Адзынла аква гїаквауа йанадалагара арлан архъакава йатаркївах заман айшыслга хївара ячїа йғы хївара пшдагала тшхъырїваххнтї. Ауаса амара мшнїгїадазп-хадзатгы агоризонт ахъыла йнакъвнтї йғы пхората йгїанатїа йагдзгїнтї. Апша хъшвашвакава гїасауа йагдзгїнтї. Анслїагїакава гвын-гвылта аюгта йнслїахнтї, ансауышвїа хъыпкїа йызд-хнтї. Ачывыдїцїлгьквн агїашыцквн рыгїваракава йырталхнтї.

Йдїлїхъвахауата асы гїаснтї, йғы архъакава сыла йхъгїву гтьвара кыакъа духнтї. Архъакава рпны шардадзала йгїанхъ-гїахауа агъны айшыс йанхътадзакъауагынншаквнтї. Сыта йгїас-уа гышардам. Агъныла архъакава рпны йгїлудыпшвїтуа пша хъшвашва гїаснтї йғы ймачїлмкїа асрычвхїа ншптї.

Українна архъакава рюгта йрымчваргьвас участка азаповед-ник Асканїя-Нова агїапї. Ауагъа архъа ажвчїв заман йшарвас апшта йгїагїаркїванї. Азаповедник анны ахївара хїагїа жвлїа-кава гїаїнтї. Ауаг йрыуата йгїаїнтї—рыана чва зму штым шга. Фыгїлв бзи экъыцїуа йғы йпшдїу ахїваракава шарданї.

Асканїя-Нова азаповедник анны, СССР апшїлїакава зым-гїла йғы антагъыт акърагїакава рпны йгїагїыргаз, псауышвхїа шарда агїапї: азсбра кыса гъракава, ачв-як бабакава, азубр-кьа, амахтшаква, абнатшкьа, африканска страускьа.

Азїгїлараква апшарыццараква.

1. Акерта анны украинска рхъакава гїашвнрба.
2. Бвархъа зырхїлауа ачївїа йғы аун абагъу?
3. Архъакава ркїмат абнакава ркїмат йызлапшымїа?
4. Абна шїлїакава рпны апкївс, архъакава рпны акїмат рьцїа йызпххъа?
5. Архъакава рпны акъш заманкьа руацїагала арїайыра шпашансахуа?
6. Архъа гїайыракава акїмат бах йшпакъыргїапсу?
7. Архъакава рпны псауышвхїагала йбзазакавауа?

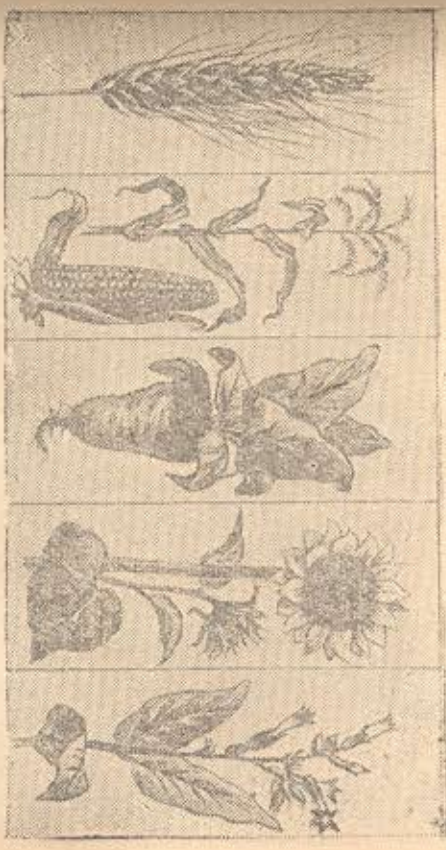
8. Архъакава рпны апочва квайчїва шпартїншг?
9. Адзылїакава йахъьаргїауа йгїархъышвхгта, Украина рхъа-кьа йахъьанакъвїуа запш тїанїкькьву гїаждыр.

Адгьыл квайчїва рхъакава рпны адгьылрхарджьра.

Адгьыл квайчїва рхъакава—СССР анны рахїа тшгїгїара бажв гїазтуа шїлїакаванї, ауаг—хїара хїкъралыгїгїава йажгї-нїанїл. Адгьыл квайчїва апочва талсїдїу йғы апхын пха га-уыру аселїскохозїяственна гїайыра згїгїакава ргїайра йаса-балхнтї. Украина аколхозквн асовхозквн рырхъакава рпны йгїаїнтї йғы йбажвхнтї *агадз, анарїкхе, афїанкїлв гїазлїмр-хуа сандрыя, семьчїкїа* (48 асур.), *ахърбкьз, ахуан*. Ужыв шарда млїуата Украина аюг рхъакава рпны *бамбїа* кіарпсауа йагдзатл. Вишня, хїваса, хїа, чїва гїазшїагала цїла шарданї. Аюг анны *вїноград* гїадырїнтї.

Октябрьска революцїи апхъгала Украина анны адгьыл бзи-ра аїхїара апомешкїкьа йырчївын; акрестъанкьа адгьыл рма-чїн. Аселгьскохозїяственна машинакава апомешкї гївацїакьа ракїанн йызмаз. Анхаракава ршарда ауагїа йабыгїуан, амацїа йакъырчївакьвван.

Советска власть асквшкьа руацїагала акрестъанска хозїяїст-вака колхозгта йагдзатл, асовхозквн амашїнїна-тракторна стан-

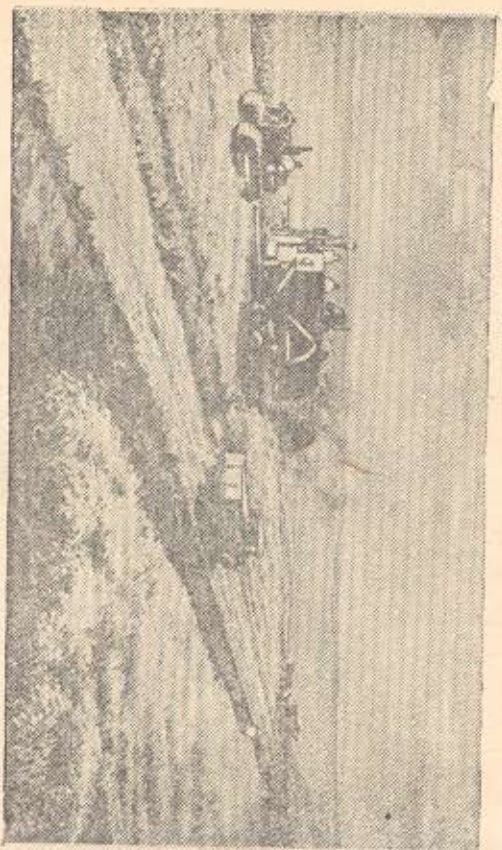
48 асур. Адгьыл квайчїва рхъакава рпны йгїагїа атшгїгїара пкъыгїа-кьа (гаадз, наргїкьа, фачїгїлв гїазлїмрхуа сандрыя, семьчїкїа, тугїн).

циякыа гландыршат. Амашинакыада алгыыт йалынхатытти йлы атыгылвара гландаргыхитт. Анхыага цлахывач аргывазара кыомк акыватан аргылахыва йыаклыргыгушүз адгыыл анын ужыы кыбаба шарда эншү акыватанкыа рцархывата агратор колоннакыа ласы-лас йныкыыитт. Атыгылвара ацлагахра азаман арган, ауат агратор мчхыакыа йызуха йгы йызбыкыауа амашинакыа—аком-байныкыа ршларыштыа йакывыргышитт. Анхара анын тракторк тшыта жываба пхызара кыомк апсахитт.

Апша аргласуа арган, хышц чва зму йауыз агвадз, атепгыыз апшта, акытшара ачпитт. Акомбайн ду архыа гтывара анын гвадз ахуа ласы-лас йакышитт (49 асур.). Аун йланахуа, ачхыакыа гыакыауа йгы агвадз гыарышпахуа, аскыага аппарат йаз-цахитт. Йадзхыатыла йымгывайсуа автомашина акузов агвадз рыз-нац гландыргылитт. Акомбайнкыада, гыдзглар амайдзахауата архыа дукува рпны атыгылвара ласыа йгандаргыхитт. Архыакыа рпны самоходна комбайн шарда нхитт.

Архыакыа рпны йуагылхитт, ауаса аколхозкыа аун йабакиитт. Ауат адгыыл рында псыткыара шарда шгалахуш апшта йалын-халитт. Аргыныла асы акываркыа, ауахракыа рпны апша йтанам-тауата, архыакыа рпны рында йшардага йгланшакыа ахыазла, йагырына йауа аргы забор-харкыа дыргылитт. Наргых гыаккыаз архыакыа рпны кыысата анаргых г джипкы гландыргыитт,

49 асур. Архыа анын тшыгылвара гландаргыхитт.

ауат рыдзхыа асы апшакыахара ахыазла. Арганынга асы ратыхи-гта йгы ады адгыыл Бзига йажыитт.

Хлара хланыхыакыа, абргалазара аманчы арганын йыгылай-уата, арганыракыа гландыршитт. Ауат зымгывагы тшыгылвара бажы гландаргара ахыазла йырчипатт.

Абыхыкыа хланыыла, бацкыада йдырбагыитт, абыхы гыбакыа ады йланыазымрыдджыауа йгы эншайдызакыада йыз-рыбаргыауа, акыб йгы ацла энглеакыа ларцитт.

Аргамаль энглеакыада асельска хозыйтства йазараркыахауа—аджомаранкыи аманлакыи хыыршитт.

Украина фачы энглеа шарда хлара хлкыралыгыла йгланатытт: тшыгылвара, фачыглы, семычыкыа масла.

Азыгларакыа.

1. Украина архыакыа рпны сельскохозыйтственна глайыра-та йгладрыкыауа запшыкыа?

2. Архыа зонакыа рпны атыгылвара бажыахара ахыазла глалагыта йакывдыршакыауауа.

Донбасс.

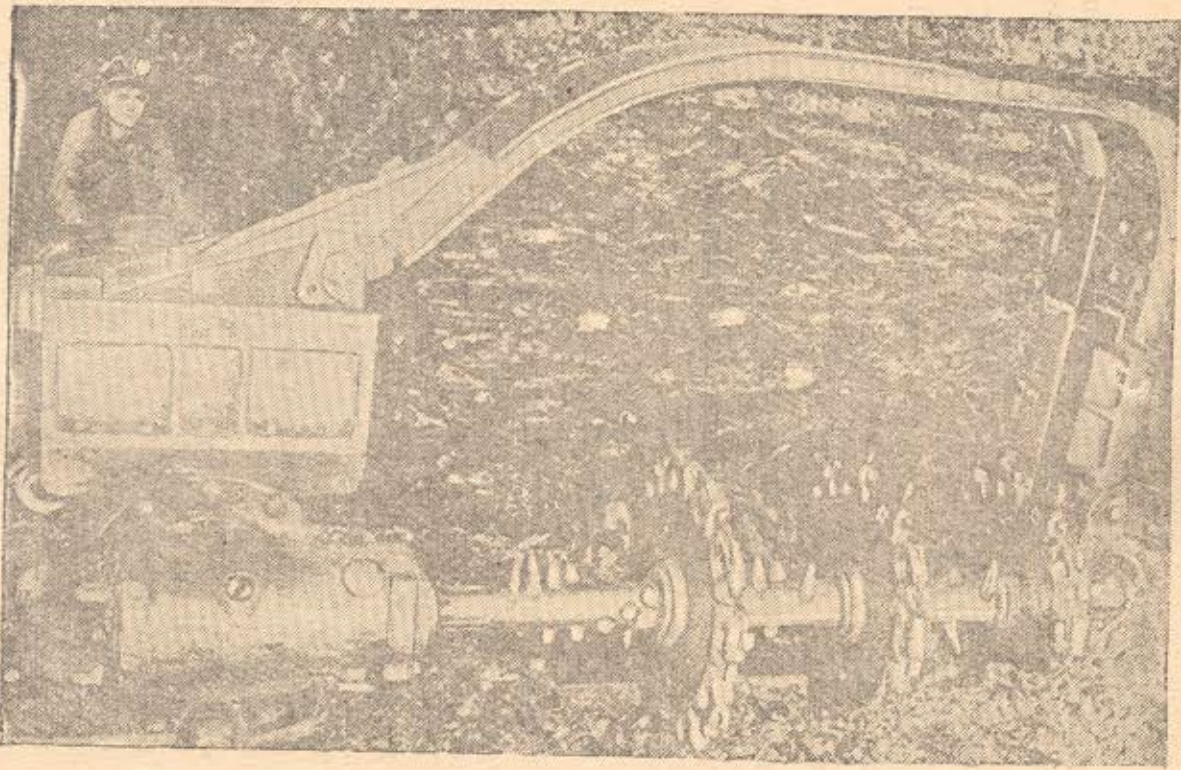
Йхлагачывам ахлаглара—Донецка кряж—апын йбзиддзу хлахываракыа шарда адгыыл йыцлал. Арача Донецка хлахывра-чва гыцшыртта бассейн, я йахчыаркыста—Донбасс ачант.

СССР анын зымгыва йрайхыла Донбасс апын хлахыварача гыцлырхитт. Арача йыакывызлакыи уахыапштылакыи, ашахта йахыачуну ауыхыара хлаглакыа, азавад уарджыкыкыа, адоменна хлакыа башны хлаглакыа убитт.

Апштахл заман арган Донбасс ашахтакыа рпны анхаракыа напыла йдырхыон—киркала. Ашахта тшывакыа йгы псыткыа-кыа, ахлауа рыныамхыауа, амыа дашы чкывынкыа рлашара йа-цлага 12—14 сахлаткы йныхун. Ахлахыварача йыагылырхууаз ашыла—азабой—апын йглатыргунта Джынахыла йгларгун, Арабоча-Джынахыкыагалы аджынах дацлалган тшырыхыуынга, длакывыруамца аун авагонеткыака йрызглайгун.

Акапиталистка арабочакыа рызгыладара хчыара ауасахыла-гы йгыцтамыатт. Ашахтер йныхара хлаглан йгы йшыара-гыва-ран. Ашахтакыа рпны рабоча шарда эладзуаз арганыгылвара, дзы глагачывара, агремуча газ глагыжывара (взрыв) шардада йныншун.

50 асур. Рачва комбайн.

Арабочаква йшарьазлактгьы гьында йадтыркылыз атыдз-баракка рины ахьта йагауа, йкьывлейсэзта йбэазун. Акапнта-дисква арабочаква рынхара хлатга ахьазла, нхашата йрыртуаз маньдан, аун йгланцла ашахтерква амда йагун.

Октябрьска революция Ду амштахь Донбасс анны ахлахь-рачва машинада йглыцлырхуда йагагат. Дзэлектрическа йыцла-пыжкьуа машинака ринц царакавада ласлазата ахлахьрарачва кьрабат гланьрыктгьит. Аун ашш машинак! нхачва забойщикта жвалгь пхьдзаара кьомк! апсахит.

Донбасс ашахтака рины ахлахьрарачва гьандлхра йгьы ан-татгьыг анхара хлатлакава зьмггьла чьвалгьвала йкьымккьла меха-низировать йчпан.

Советска конструкторка машина шьцп—асекребока кон-вейер мчхьаква—анпсалта машинака гланьдыршат!—йапшым ахлахьрарачва гьыцлхьыртакава йрыкьыргланьу. Дзэлектровооз гда-рыкьва ласлаз рачва энудавалонетка поезд хлатлакава ашахта арлатьцлырта йазгларгит! (51 асур.). Ахлатга шгьлыхта машина арачва ахьахьы йгланьаналгьит. Йгьы аун айхамгьла вагон-ква механическага йрыкьыпсахит.

Ашахтака рины авентилаторка шлас рымаккьла йынхит! аугат аугьа ахлауа цьк шьцп таргит! йгьы агаз гьымхакава гл-а-тыргит. Дзэлектрическа мза лашаракава ашахтакава гьадрыла-шарит. Анасос мчхьаква шлас рымаккьла ашахта дзы гьатыр-гит.

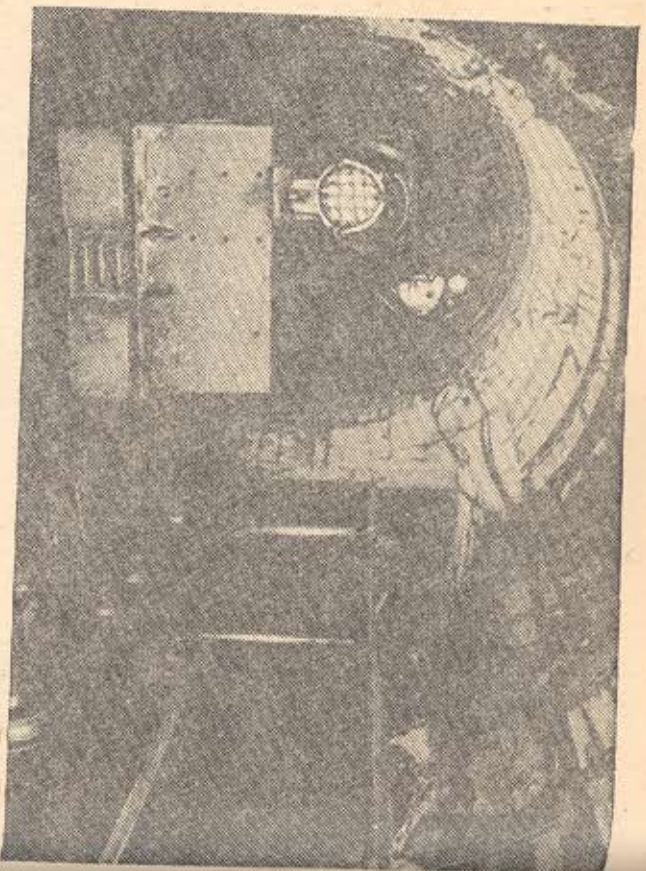
Унххарныс рыцла йласхат!, йгьы хлахьрарачьната йглыцлырх-уа, апхьа апкьыс, рыцла йайхлахат!. Ужьы, йыцлапыжкьуа, йнлашлзырпцуа йгьы атранспортер йаньзпсалхуа, арлыцлхта ма-шина шьцп—хлахьрарачьва комбайн гланьдыршан!

Ахьыскьышаква руандала Донбасс анны шахта шьцп ду шарда уькьвахат!. Ашахтакава рины анхаракава шлас рымаккьла йаклашит!, суттак! анны арабочаква хьы йпсаххит!.

Арабочаква рыхьаз атыдз лашара пхаква, ачартакава уь-хвахат!. Агородкьы арабоча посдлакакьы рины апаркьва, асад-ква, акулытура адворецква уькьвахан!

Хлахьрарачьва энуд поезд хлатлакава, уахьгьы гшынгьы йа-шламсуата, Донбасс йглыцлгьта Москва йгьы антахьлыгт апро-мышленна городкьва йьрызгьит!. Айхамгьлакава рины апаровоз-

51 асур. Донбасс ашахтакы рпны.

кыа йгы Донбасс аэлектростанциякы ырышра хлахъврачы шарда рыквдзигт. Аруда металл глагхыла арчыракакы хлахъврачы шарда рыквдзигт.

Донбасс азападала, Днепр ухъыста, Кривой Рог адзхъа, айха руда гыцпхырта баяда ачыл. Донбасс йглатыргитга араба хлахъврачы гларгит; араба адоменна хлакь дуква рпны чгын дырчыит йгы антагыт ахлакы рпны ачгын йглатыргитга айха йгы джыр дырчыахит.

Йара Донбасс апыны аметаллургиякы заводкы шардап. Кривой Рог йглатыргитга араба руда гларгит.

Ахвыскышакы руцалага Донбасс апы металлургиякы, машинаучыхверта йгы химиякы завод дукыа уыхвахат. Амашина учыхверта заводкы рпны паровоз, ачланкыагы машинакыа, аэлектровозкыа гыцпыршит.

Донбасс ахимиякы заводкы рпны ахлахъврачы йглатыргитга шыга, хъшы, алтылрбзига рупит.

Анемец фашистка Донбасс заман айшыста йыркыныс йаныракышва алан, аут ашахтакы дзы гларчылаит, аза-

вокыа, апосёлкакы йгы агородкы рблгит. Фашист ркыа антаха амцтахъ Донбасс ашахтакы шакыргылахит йгы шып-шыц збзира хларг рачы хлара хлкралъ йгларгит.

Азгларакы атшарыццаракы.

1. Акорта апы Донецка краж глшвырба.
2. Донбасс апы анхъала ахлахъврачы шарыцпырхуаз йгы ужы йшпартыцпырхуа?
3. Советска власть ашахтеркыа рынхашы рбзазашы шарымайраха?
4. Донбасс йгыцпу арачы абапаа?
5. Акорта апы Кривой Рог глшвырба, ауаба йгыцпырхуаты глшхыа.
6. Аконтурна карта апы Донбасс ахлахъврачы гыцпхырта шылла аншыл.
7. Амаштаб глшвыцшырхърыглата Донбасс утыцла Москва апында гларваната йбжю шшва.
8. Амаштаб глшвыцшырхърыглата Донбасс утыцла Кривой Рог апында гларваната йбжю шшва.

Днепровска гидроэлектрическа станция (Днепротэс).

Днепр—СССР аЕвропейска хъвы апы рахла йдуудзу адзыгькыа йрыуан. Аун дзыгь мглада йглахъхаркыны марлана дуаман. Ауаса апхъала кынджыгы хъвыгы Днепр аурала йагымлайсырыс гырымшугит: адз хлахъкыа, а х л а ц л к ы ш в х ь к а к в а п ы р а с т а й г л а р з а г л у а н (52 асур).

Днепротэровск город аюгта Днепр ахлахъ сатыркыа адсил. Араба адзыгь атшп задалкыа йыробжыкыгит йгы аун атанла атшыкит йгыцта атшыкит йазцахуа адз хлцкыа шхъмысакыа шглан. Анхъа заман алан аут рызджыкит адзы анлахъ йцлан, рызджыкыгит адзы йглылхлун. Аут ахъвыхит аныкыара йазарархун. Адзы узырдагуа бжы ахыцпуа, ахлахъ бжыракыа йыробжыкыгит, аштага йбыглыцгун. Аун ахлахъкыа йрысуанга йаглышхун, йглышун, йшвахъырчун.

Ахлахъкыа йдынарыста хыч-мычга йварыхъывашушыз ахълазла, ахъвыхкыа днепровска шхъмысакыа йрызыхъмысуазит. Аут ашыллакыа роны ахлаглакыа айхамгала йхъгара атахъхун.

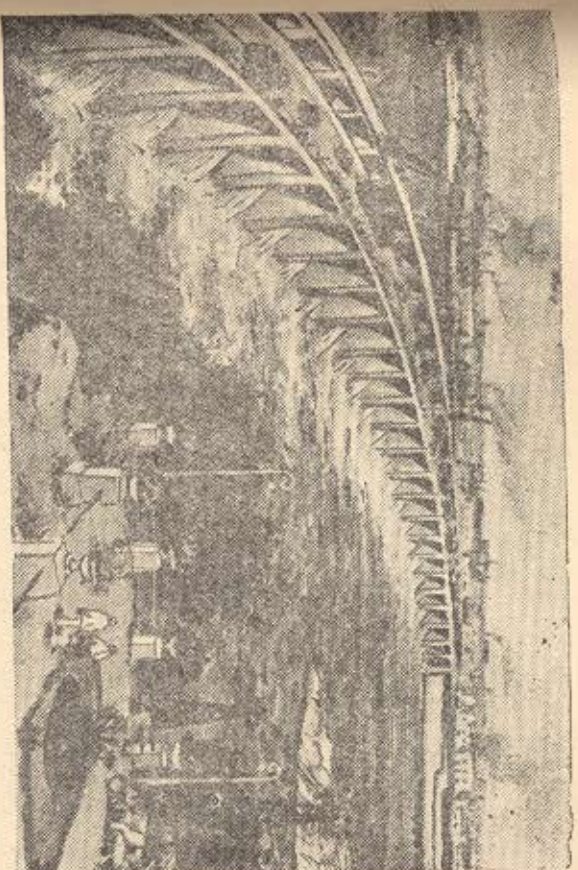

52 асур. ДнепрогЭС плотина анимучхасенз арлан днепровска дэхлэхъ швхъымсаква. Алахъ план епин йкхъашаз аплот убитл.

Ахъыхкъва Днепр аурага йзаганьккъвара йгы ахлэхъккъва рины йглабгъашауа адз къару гларьсабапра ахъазда, ахлэцкъа швхъымсаква ртларьга плотина йгы электростанция рурхъваримс йшакъдыртгылтл.

Днепр хлэхъь бльында—плотинада—йхъьукълдыривис йгы-майрамьзтл. Ласыга йамгльвайсуа Днепр адзы абакйра ду азы-таруцара атахъхатл. Йырухъйахуз аумхъвараква рьаджжикл армхъвашауа йгы йагуа, Днепр ауыхъвара зьмгльва арыхъваша-рныс йьадазалагаз йгьзыным. Ауаса советска уаглакьва багъьята Днепр йабакйуан йгы йагльйтл. Ауаьа, скышы зыкъ пхьада-рада Днепр бахъванчуз йгы йьагльшузас йгы сабапдаьа аум адзква бабжычылуз ахлэхъь швхъымсаква рины, ужьы аплотина дуддаз гьагашл (53 асур.).

Днепр плотинада йанхъькългьтха амщтахъ, аум адзы шва-быжта тшштлнахын йгы ахлэхъь швхъымсаква хънагльватл. Ауат адзкъабат цлодага йхъгльвахатл. Аплотина арван гьагаш цлода ду гланшатл.

53 асур. ДнепрогЭС аплотина.

Аплотина йакъвашауата арма тшы аурага ахъьыхкъва зьабжысуа шлгоз уахъанл: ужьы ахъьыхкъва Днепр зьм-гльва аурага йаланьккъывитл. Днепр аны аплотина адзхъьа Евро-па аны зацкьыс ду аьыхым гндрозелектрическа станция уахъанл. Днепр йгьыцгьтга адзы агурбина дуддаз-ква йрызыцитл йгы ауат инархитл. Ауат рины йгьыцгьтга электрическа ток мчхъьадаз гьазгуа, электрическа машинакьва рины анырхата къару рьацахитл. Ауат рины йгьыцгьтга аироводкьвада аток афабрикакьва, заводкьва, ашахтакьва йрыз-китгьта, астанокхын амшинакьвы ннархитл, аселоква йгы аго-родкьва гланаркькитл. ДнепрогЭС ахъьыкьк, ашагьахл Россия арлан электростанциякьва зьмгльва йглартуаз акьыс, рьыцла аьхла элект-рическа энергия гланатгитл. Хлара хлгны аум апшта ацынхара къару априрода апсахитл йгы йагльйтл. Анемец фашисткава Днепровска плотини электростанцини дрыхъвашатл. Ужьы аплотинады аелектростанциягьы шакьырдылгахатл. Йагларкьвах Днепр дэхлэхъь швхъымсакьва дьыла йхъгльвахатл, Днепровска станция шьыц-шьыц афабрикакьвы азаводкьвы аелектрическа ток рьагута йджьыкьвылхитл. Днепр аны, Каховка город адзхъьа, ужьыгьты электростанция дукл уахъвахуштитл.

дзата йнселгитл. Аут хлагата йъапселгауа ани йнапшы-
гашшумапара рфачыкка—анселачкөн ашвыр хвыпкки йрай-
шварацил. *Аштанчлеки адабыжъмаккөн* царда йгладшца-
швил. Пхызара зам *арчыкка* ушанкка йрыцлахъмарил.

Архъа бахкка рины псауышывха царда йблыз ахъара ача
асифат рыманл. Аун азджык аут рачъачыкка тшадарчырх-
чилт, азджыкыгы—йайшварациа йпланамбауата йадыгытра рыд-
наршил.

Апхын бах шуара чыга ауыра амштахъ, аздын айшыс гла-
талитл йгы аун йаптаглайилт—агъны. Архъа бахкка, Атланги-
ческа океан йъачыкхъару йгладла, ауаъа агъны мчыл йгы
асы мачил. Ахытка 40 градус аъара йнадзилт. Агъъара рай-
макыда араъа асевен пша хъчъачыкка майрадызата йгладзилт
йгы хвигта архъа гъъаракка рины йныкывилт. Къару чыгыда
рымата асрычывхъакка—а б у р а н к в а г л а с и т л . Абуранкка ра-
глан аша хъынхилитл йгы асылтга петхъва нкъвнатилт. Асы
уыла абанаркитл, аша улсын гылаунатуам, йшшвилт йгы
йкъвачвилт. Зынгы асрычывхъа мшы къомкй йапынкылыгата
йынкъвнатилт йгы асы акъххъара дукка акънаххилитл.

Азгеларакан ашварыщаракан.

1. Акарта аины архъа бах зонакка глшвырба.

2. Архъа бахкка ркышыра адыгыл квайчъва рхъакка йыз-
ларашыма?

3. Архъа бахкка рины аклимат рыцла йызбахъ, адыгыл квай-
чъакка рины аккъыс?

4. Архъа бахкка рглайыракка адыгыл квайчъва архъакка
рглайыракка йызларашымы?

5. Архъа бахкка рины аккъш заманкка йрыкыврглапта
аглайыра шпатшасахуа?

6. Архъа бахкка рины ааш рахъ швыркван йаыкку?

7. Амаштаб глшприсбапта архъа бахкка рура йгы рган
рыцла йъадуу шшва.

Архъа бахкка рины арахърхлара.

Архъа бахкка рины рыцла йайхлагата аказахкка бзвзилт. Аут
рыцла йыздынхъауа рахырхларил, аут агтшкка, ажыкка, ауа-
сакка йгы амахтшакка дырхилт.

Ауасакан амахтшакан фачыкыла рыцла йкылаутлам рахкквил.
Ауасакка дара бзнта асогликка, ахлынышыта айша рфитл, амах-

тшакка йара ахъара бнгыгь мгыъкыагы рфитл. Аут дзы бзи
анъам аглан, дара бзидызата азды цглагы рыжвилт.

Ауасакка йрыугата ауаъа йдырхлауа, 16 кг аъара йнадыауа
кына зчынауа, кына ду зшлакку ракланл. Аун йапшыбгырта,
даса пшка глатла бзи глатуга ауасаккагы дырхилт.

Арахъкка аккъш шабугъы архъа йхъуа йыквил.

Агъныла арахъ архъа аюг тланыккывала, адыгыл мачдызата
сыла йъахыгъу йгы арахъ рыцла бзнта рфачы асы ацлахъ
йъарыглыцхуаш, ашылакка рины йдырилт.

Апштахл заман аглан архъа бахкка рины аказахкка рырахи
дари йанаклызлакыгы йквачдун. Рбаззартта азхъъа ахъара
арахъкка йанырхъара йгы йантыргычларгара аглан, аказахкка
йагыца йауа йызцабззаяуа (рлдзы) даскка ауацларцун,
йквачуагата датша шылакл йаздун. Агъын заман ахъазда чва
гълымрыхълазыруазл.

Апхалыма амштахъ йанглахъгахъара аглан, архъакка
рины адыгыл, арахъ хъара рызгылыцымххуа, цхлшш жылаа
йхъгъвахилт. Апхъа заман аглан, цхлшшывда йанхъгъвахарыз
аглан агтшкка, ажыкка йгы ауасакка зыкъ пхызарада йакы-
чунан. Апхъада йанаклызлакыгы арахъ ажыгванд хълыбра
йацларглан. Асрычывхъакка рыглан, тшыхъчарта гырымамыз-
тга йгы аут рыуа царда ахъта йагладзун.

Советска заманкка рины аказахкка колхозта йаглагын йгы
райхлара йымквачухуата йара шылакл аины бзазара джыкыыр-
чилт. Аут арахърхлара аклымкылагы адыгылгын дынхадра
джыкыырчилт. Ахъара аклымкылагын, тшыгъара кларисилт,
уатрелылт дврчилт.

Апхъа апшта, архъакка рины ауагла зымгъла гъквачуам,
рырахъ йрыцта аколхоз рахъхъа гъвацакка раквил йквачуа.

Аказах квачыкка ачатыр-тып гъжыкка йрыцлабзвзилт. Атып-
кка мшы харла йаглан, аркъанда йрыггъвата цглышлага
йхъгъвил. Атып ауацла цглышын джыкыгъын шглан. Аун ашш
цлабззартта сахлатбжакла йамцлыхта йамцлацлах ауитл.

Архъакка рины амашинна-тракторна станциякка нхитл.
Атракторквала ахъара эквырпшш адыгыл царда архъакка рины
йырчывагвилт. Ачвахыга косилкакка ахъара рхитл, агъны рахъ
фачы азырхълазырилт; аун йгладла цхлшшывла йанхъгъвахара
аглан, арахъ фачы гыргъхум. Агъны заман ахъазда арахъ
бора рырчилт йгы аут абуранкка англаншара ахъта йгъ-
шыхуам. Архъа бахкка рины арахъ йрайъазауа йгы йашца-

шіктіңару азғылақва ыхъызда ғыр ыдазцілауа ветеринарна врач шарда нхиті. Дзыхъ шарда руыхвагі.

Архъа бах бозачыккв ыхъыз арахврхлара магіана ду амані. Уаса жы, кіпа, ашы—аказахккв йырфаців хъадані, атпан хшы йғылырхитта йрыжыуа—къвмыз дрыхлызыриті. Ажв хши ауаса хши хыша, ашы йғы чыккыда йаду айран іларылрхиті.

Члвыча, іргышпа, дрыбыгыів ілаздырхуа даса, шаніхъані йғы хъамы ілаздырхуа чва арахв ірганатиті. Ауасчыа йтіла-дырхитта хши къвмннн этарчыауа гыша рчипті. Агазакъ бычлывта іларысабылхиті.

Архъа бахккв рины арахврхлара хіара хікъралдыгыіва зым-гіва ахъызда магіана ду амані. Арача йтыргитта хіара хіСоюз йашым ашылақва рины ашы, жы, іша, даса, чва рга-квіт. Архъа къякъя хвитра дуккв рины хіара хыыр ахъызда зчхлара бзно, атш тларыхі бзккв дырхиті.

Азціілараккв.

1. Октябрьска революция анхъада аказахккв шпабозазуз йғы йыздылхалдуазы?
2. Советска власть аскыккв руаніада аказахккв рхозыяства йғы рбазаша шпатшансах?
3. Архъа бахккв рины зымгіва рацкыс рыца йаихілата уаси махши здырхлауа?

Архъа бахккв рины сабап злу ағылціхраккв рыдынхалгра.

Архъа бах шылақва Октябрьска революция Ду анхъада маңын исседоватъ йъадзачпаз. Аун априродна баяра шарда ыхъызда закльы ғырымдыруазті. Ауаъа апаншахі заман аған маңдзан фабрикати заводти йаъаз.

Хіара хіанххыккв архъа бахккв дзырдырті. Абаргыраккв-гы йрымшыхуата, акъвым пхатшахъва тыгылккв йрылсуа, амахша мгівацквала ймылвайсуа, дзы шрыгхуэгы, нузым-чхлауата йшшуаразгы, ауат архъа бахккв рахіа йхъарыаду ашылақва рины йнадаун. Ауат ргіансара ахъызкы йыымдзті.

Балхаш гват асеверда ауат *гла руда* шарда ымылаз шылапа ілараті. Ауаъа уагіа ыамбозазуз ашылапа апын, адуңей апын йауддзу агіва рчварта завод уыхвахаті.

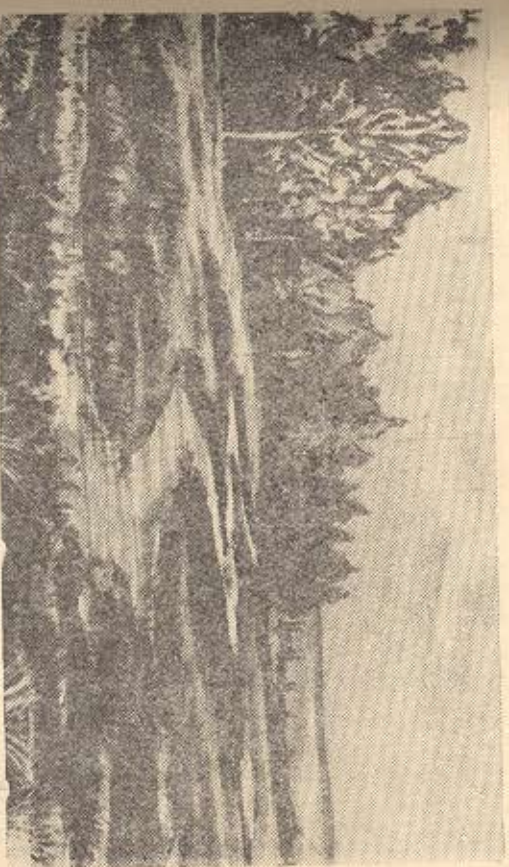
Каспійска тентыз асеверда, Эмба дзыгы аурада нефть, архъа бахккв рывта апын, **Караганда** адзхъа хіахъарачкв ілацдырхиті. Арача йтылцитта шарда мдуа йырчыпаз айхам-ілада аун адоменна хлакква ыхъызда Магнитогорск йыргиті.

Азціілари атшарыщараккв.

1. Архъа бахккв рины сабап злу ағылціхраккв тану йғын запшыккв акарта апын йглашырба.
2. Архъа бахккв рины апромышленность хіара хікъралдыгыіва зымгіва ахъызда магіаната йамаг?
3. Аконтурина карта апын азнак чкывынквала архъа бахккв рины сабап злу ағылціхраккв рлілціхыртаккв іашыырба.
4. Караганда утылціта Магнитогорск ілаваната йбжю ішва. Кузбасс йтылціта Магнитогорск йпауа амгіва ацкыс, аун амгіва зъарала йаишысу ілажыдыр.

Волга.

Ауршы дзыгы ду йғы Европа апын йдзыгы дуу Волга Валдайска хіагілара аспымыджккв рины ағыла йалубагілауа дзыжы-чкывынта йгладжыккымылці (56 асур.). Аун амшгахъ аун йду-чвам гвалкквкі йгларылціт, дзыгы кьомкі агацлывті йғы маці-мацімпара йдзыгы гыагыа цдолахиті.

56 асур. Волга тағаджыккылауа апын.

Волга анхьадза абнакча йнлардысигт. Аун йагачыауа дзыгтл шарда рдзкча северда йгы югла йнлатыцигтлг! йазглайигт. Волга рыцла-рыцла йгъагъахигт! йгы адзы йагачигт.

Рахла йдугта Волга йнлагачыавауа **Ока** йгы **Кама** дзыгтл-кча рактлгт.

Волга Ока англагачыара амцтагъ тшамцнахигт, йдзыгтл дуддзахигт. Псайспада йгы дауышвада аун адзы цыкча гламглайсигт. Арача аун аган километрк йагхлан. Кама уагтл-сыркын Волга ганьта 2 километрк айхл глануахыгт.

Казань аныдаа Волга востокда йнлгит, аун амцтагъ югла—Каспийска теңгыз йацауата—тшаданарпахигт.

Волга агъма тшы аурада Горький утыцта Сталинград аныдаа **Приволжска хларла** тшарауигт. Агшп хларта аны йагасу йгы бгъы шпу абнакчада йхгтлву, атоба гъжъ хларта она таным ашыпакчи йагасата тшпгтырхигт. Арма тшы аглагара адзы гыкчывалада адгылг хлырта ячыва кысакча кыкчъ дугта тшамцырхигт. Аланында, адзы англагтлвр-ра арлан, адзытшп хлырта километр 20 ачара дзыла йхгтлва-хигт. Аун арлан агшпкчл угылта ушпрыкын анахяни агшпкчл гызыбум, ахъыгквачы аун йапшу ашыпакча рпны, аген-гыз аны, апшта йныкыгт.

Ауава, Волга айшыста йрацапауа, Жигулевска шхъакча йварларкышвауа аны, агшпкча рыцлгты йпшдзанл: ахлахъ тшы хларта срыхъкча зададзата ацлахъыла йгдбгит. Аугат рухъакча джъчы йгы тшачы бнакча хъылда ячывакчада йхъырлгит.

Казань углагата Сталинград аныдаа Волга хларта хкчъра-дыгтлва аны рахла йагылг псылдазакчу—абна рхъа йгы адгылг кванчлва рхъакча йрыдсигт.

Сталинград аюгла Волга юго-востокда айшыста йнланпигт. Арача В. И. Ленин захъзу Волго-Донской хъвыхныкчыварта каналда Азовска йгы Черна теңгыз йрыдхлвачахигт.

Сталинград углагата Астрахань аныдаа Волга агтеш-пмыгтл йапшыта глъвара-уахрап. Йрайшу йгы йацапшу **При-каспийска тагъра** йагсуа, архъа бахъкча Волга адзкча псайспата йнлаглвачисигт.

Аун аглагара актимат бахп, квати сыти йнлагбглауа мацл. Аун йнлацда арача Волга дзыгтл гылагачыахуам.

Волга Каспийска теңгыз йлагачыахуа апы, кыамыш

хларта и хлъра ячывада йхгтлву, пхъдзара змам адзыгтлбжич-кча йрыдсигт. Аун арача д з б ж и г а шарда ачигт. Каспийска теңгыз 80 километра йачыгъвару, адзыгтлбжикча рыуа закы аны **Астрахань** город хвынгтылан.

Апслача промыселкча.

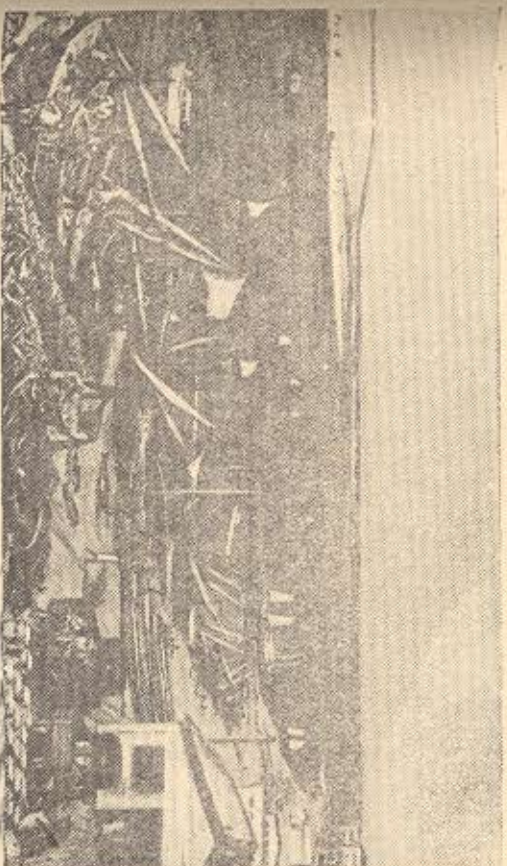
Каспийска теңгыз асевер тланыкчыва йгы Волга гыгачыауа аны пхъдзара рымамкча пслача энгтлва шарда тап.

Арача йтакванл: *водла, лещ, судак, сельдь*. Рыцла йнлапчу апслачыакча йрыуата арача *аосетрква, астердакча* йгы йдуу, зхлатгара тоннкчл ачара йнадзупш, *абедуга* гларкитл.

Зынгы йапшхыкчыва арланын глаталымта рыцла пслачы шарда гларкитл. Аун азаман арлан агенгыз пслачыа кыгтлгъ тарцлара ахъазла, гварта дуддзата адзыгтл алачывартакча рпны йнлайигт.

Аун азаман арлан апслачыакча аун ачарада йшардата йны-квингта, адзы ахъахъ йнлашуазыша йачанл.

Арача гыган жылага йгы моторда йныкчывацахауа акынджк-кчада апслачыакчыва зыкч пхъдзарада йнлайзигт; аугат аклата йгы аневод дукчала пслачыа гларкитл (57 асур.).

57 асур. Волга амачлара аны апслача промыселкча.

Йітәркһиз асласчаква асласчыва заводкыва йрыртиті. Ауаы аут дыршиті, мғвада йдыршититі, йдырғититі йғы аун амцтаы, акрғалығын ашылакыва зылтыва рингын йырзурититі.

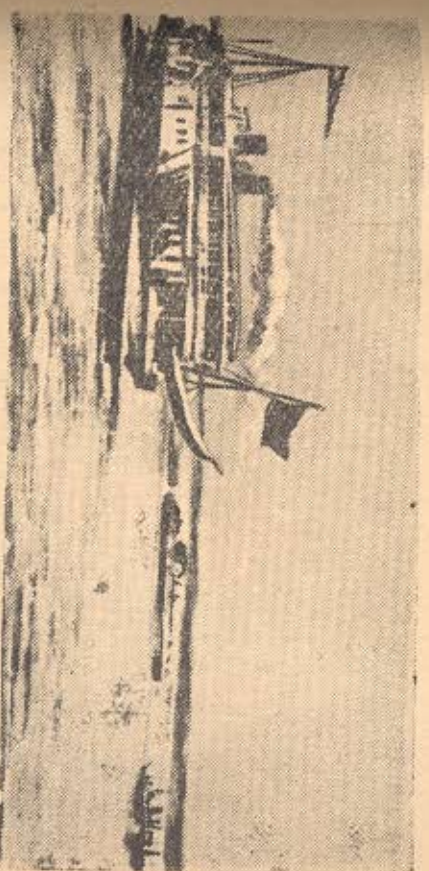
Асласчыва шіғара ахызын швабыкыта джыкыла шарда ата-хыш. Аун асласчыва промыселкыва йгырчыкышарам—Волга авосток танкыкында йауу, Баскунчак гвал апны йлышырхиті. Аун агвал апны ады д ж ы к л а шарда агалі. Апхынга, йаншуара чыгы аглан, ады бах швабык ахышиті, йадлзиті, аджыкыла ауаы кыбат жыла дута агл ва йдычываиті.

Апхыга аджыкыла эларгытыргуз напыла глван. Аун дом-да йтлакыдыршун, аун амцтаы чырғывыла йтатырсуи йгы амахта элхлву ауддыркывага йдыршитарныс йтатыр-тун. Ужы аджыкыла амашинакыва—а э к с к а в а т о р к в а л а йтатыртит. Аэксаватор зында акышыкы (ковш) дута джы-кы тонкы глштлхитыта аглатформа йаннапсалиті. Аджыкыла асласчыва аларгилара ахызын Волгада алахыла асласчыва за-водкыва йгы Волга ахыкыла СССР антагыгыт ашылакыва йрэддыртит.

Волга хыкыла аланыкышара.

Волга гыгты мчыа ду уызглымыкыс дзы мгла бзиті. Аун хлара хлкрғал апны йдымглы хыдадзаш. Аун хлара хлсевер бна зонакы аог рхыкы алнакылыт; аун йгладывакывауа Москва утыгта Уралда мгла гландыриті. СССР адыглыта йныкыгыахауа ахлагакыва зылтыва рваратлшара айла Волгада йатрыпахиті. Дыла хлатла нкышара хынла рыла йпудл, айхамглыда акыс.

Аглпында, апхынга йгы адынга Волга ахыкыкыва йгы абаржакыва шлс рымкыла йагахыгиті йгы йагалабтыг-хиті (58 асур.). Баржыхыда аун аыара хлатла шарда аныл-та, аун айхамглыла йауурышара ахызын поезд кыомкы атахы-харын, абуксирна хыкы зында баржа кыомкы агиті. Псаиспадыа йгы даушывады амш акыркы аука алахыла йгалабтиті. Аунга йтырғиты Волгана тшыгара, нефть, псласчыва, джыкыла ргиті. Алахыта Волга мшы алаглабтырғиті. Глвага йа-кылы ахыкы дука уагла нкышаргиті. Ахыкыкыва йгы абар-жакыва клара рнырлара йгы йырнырхура ахыда Волга ахыкы ашласыртакыва рны йтлшаситі: *Горький, Казань, Ульяновск, Куйбышев, Саратов, Сталинград, Астрахань* рпыкыа.

58 асур. Волга апны уагла эланкышарыга йгы абуксирна хыкыкыва.

Куйбышев Сталинград рыдзхыкыва рны аглрозлектро-станция дулзакыва уыхвахиті. Ауат адуней апны рахла ймыч-хыдазакывахушті.

Ульяновск город апны аоводь ду В. И. Ленин глглиті. Сталинград—город-геройл.

Гражданска айсра аглан Сталинград (аун аглан Царицын) Волга апны советска власть йаоллотын (йабагыаран).

Аун йызыным абелогвардейкыа рглакышара ыдазачхыз. 1942 асвш адын аглан анемел ры кыглычакыва Сталин-град йглыгылі. Агород-герой цымыкы руацла афашистска полчишакыва йкыдыршата йшасуагы йгырызымкыл. Члхл думу хлара хлыр араы анемцкыва глшланарыст, ауат агана-рыхывашан йгы зылтыва йазаакыта хлыр наступать ачпауа йджыкынашан, асвш 1945 аглан Берлин апны Германия йа-глырала йаглаті.

Ауцларакы атшарышаракы.

1. Акарта апны Волга йгы аун йагачывакывауа—Оки Ками глшвырба.
2. Волга аырагышара апны агыма тшы арма тшы йыз-ташымы? Жингулевска шхыкыва глшвырба.

3. Волга талыңыңыа уаалагата Казаньда, Казань йлашла, рыштыа Сталинградда, Сталинград йлашларыштыа Каспийска тенгыызда амглайсера залш тланыкьвакван йызалапауа, ауи ры. ца айшыста йабахьныхлауа?
4. Волга амглайсера аурада ахьахьы, акьта йгы аңлахьы рныкьва залш природна зонакван йглазылскауа?
5. Каспийска пслачва промыселкван йрызларгуа алжыкьла абаглатырлауа?
6. Волга ахьахьыла йхьаргылуа ачьвын йгы ачьвын ацла-хьыла йлабгьарлауа?
7. Волга атшыкьва рины йачу агород дукьва глашвырба йгы ауат аконтурна карта апы йакьжынгьлх.
8. Астрахань йтыштыа Москва, Батийска, Бела, Азовска йгы Черна тенгыызкван йрызцакьвауа аканалкван йгы адзынгь-кван глашвырба.
9. Хара хькьралыгыла ахьазда Волга маганата йамауа?

Архьа зонакван рсбзор.

Черна йгы Азовска тенгыызкван йгы Кавказ шхьакьва рины-да йнадауата, СССР аЕвропейска хьвы аюг зымгла архьа-кван ймырктл йгы кьвыс кььякь дуга авостокиа, СССР Азиатска хьвы апыла тшамцлрхитл.

Архьакьва адгылт кьвайчларата йгы бахрата йшахитл. Адгылт кьвайчва рухьакьва йапымштыуа кьвыс дуга хара хизападна границакьва рины йлашларыштыа Алтай шхьа-кван риныда тшамцлрхитл. Архьа бахкьва Каспийска тенгыыз исверда йглакьлшитыа йгы авостокиа йнаскляуата тшамцлр-хитл, архьа кьвайчакьва рюг тланыкьвада Китайска Народна Республика агранница апылда.

Архьа хьахькван райхара райшанл, тлагрранл, ауаса ауи апы ахларакьва—Донецка кряж, Вольно-Подольска хларара, Приволжска хларара глатхьакьвитл.

Архьа шыдакьва, абна шылакьва рацкьйс рыцла йюргауа-та йьаштыу йлацлгта араьа аклимат рыцла йпханл. Алхын ры-ца йшурани йгы йауьранл, агьны айшысл, ауаса йымчыпл. Авостокиа унаскляпхьызаргы, агьны рыца йхьшвашахитл йгы апын шуарахитл, кьвата йгы сыта йглабгьлауагы рыца ймачл-хитл.

Архьа кьвысакьва рины, адуней апы рахла йозидлу адгылт кьвайчлава почва, плоталь дуддакьваата йалаш. Ауи апы

шарда гьаццакьлауа адгылт кьвайчвара дудда датта кьралы-ше заджьыкьлгы йгьмам. Адгылт руха кьвайчакьва—СССР апын рахла тшыгьлра бажь гьазту рухьаканл. Араьа йтыцлнтл-та хьСоюз антахьыгьлт ашылакьва рины *задз*, *фьаьгьле* шарда-да йгы датта фьаьвы рызцлнтл. Казахстан йгы Сибирь ры-хьа хьвтыртакьва рины, тшыгьлра бажь гьазтуа, адгылт ша-кьва рьватгынгьлт.

Архьа бах гьагьта хьвitra дукьва рины миллион пхьадзарала рухь дьрхитл.

СССР аЕвропейска хьвы архьакьва йрыднтл адзынгькьва: **Днепр, Днепр, Дон, Кубань, Волга йгы Урал**; СССР Азиатска хьвы архьакьва рины йалснтл **Обь** йалачьвахуа **Иртыш**.

Волги Дони рбжьра В. И. Ленин зхьзу хьвыхныкьварта Волго-Донской канал уьхвахитл. Агидроэлектростанциякьва уьхвахитл: Волга апын—Куйбышевска йгы Сталинградска, Днепр апын—Казовска.

Йьауагьлахуа арайонкьва дзы рыцлажьрала анхаракьва акьвыр-шахитл. Дзы энлажьхьауа адгылкьва рины тшыгьлра бажь гьа-кьлахушл.

Архьа гььвара тыбгьлакьва рины аселскохозийственна маши-накьва зыкь пхьадзарала йьныхитл.

Архьакьва рины сабап злу гьаццхрата шарда гьыцлр-хитл: Донбасси Караганди рины хлахььрарачьва, Кривой рог апын айха руда, Балхаш гьвал адхьхьа гьва руда.

Советска власть аскынкьва руацлала архьа зонакван рины акомбайнкьва, апаровозкьва, йацлапмакькьла амашинакьва гьыцлыз-штуа—машина уьмьхварта завод шарда руьхьавитл. Харь-ковн Сталинградн рины трактор гьыцлызштуа а заводкьва уь-хванл.

Ази/ларакьн атшарьышцари.

1. Акорта апын архьа зонакьва: адгылт кьвайчакьви архьа бахкьн; архьа атлагрракьн ахларакьн, адзынгькьва, сабап злу агьлцлхракьва тьагьлцлрхуа ашылакьва глашвырба.

2. Архьа бахкьн адгылд кьвайчва шылакьн ркжиматги ргьайьракьвали йызалапкьвамауа?

3. Залш кьвысн рыца йкььякью: аьнакьва ракьлма момкьва архьакьва ракьлма?

4. Архьакьва йьртгьарта хара хьСоюз антагылт ашылап-кьва рины йьрлауа ачьвын?

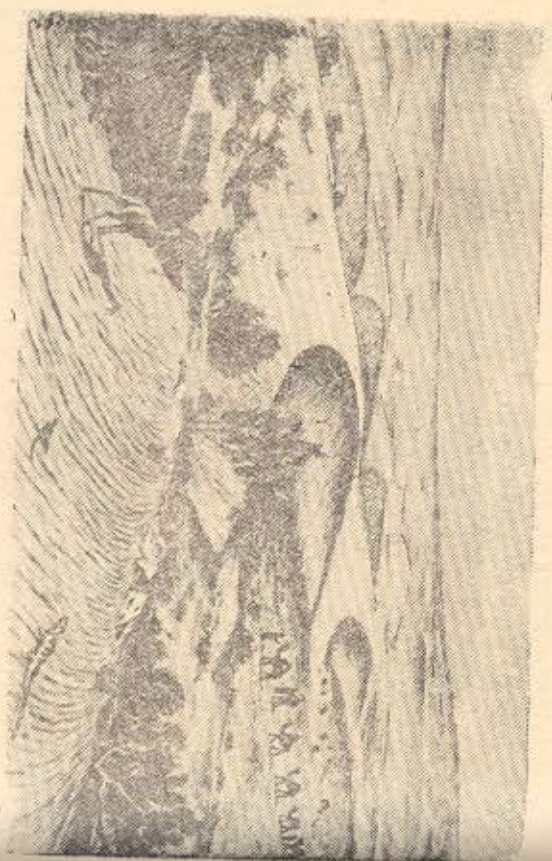
СРЕДНА АЗИЯ АКЪВЫМКВИ АЩХЪАКВИ РЭОНА.

Акъвымквя природа.

Архъа бахквя рюгта маң-маңлышара йкъвымхахиті. Каспийска тенгыыз авостокла акъвым шыпнаккя адгылт царда гларьларкиті. Аму-Дары дзыгты аюго-занад тланыккъывала СССР ашны йпхатшахъва къвым дуддзу **Каракум** аравал (59 асур.).

Акарта ашны йубиті, акъвымквя райларара СССР аюг, **Туранска тлагвра** ашны йшщгү.

Туранска тлагвра аоканккя зымгтыва швабыж йырчыкхъва-

59 асур. Каракум къвым.

Архъа пдан ашны ангтлопа-джейрати арциш-варани наубиті. Анхатшахъвада йагититі апсрлалы—саксаулына сойка. Асурат аръама тлавыккъывады пыше гйажъ андшырты пшоцакиті. Аун ашны, аджыкъ ажхъа, акараган амбасті. Акъвым антагылт йлланхаз ршы абарханкка¹⁾ убиті. Армаза дпхатшахъвакка йрмаса амашинаккя мрлвайситі. Алахъ пдан ашны (абархан аръа ашны) пхатшахъва акацин рйиті. Аканица армаза—саксаул, аръама дарты саксаулт. Абарханкка рожара пхатшахъва къватлана рйиті. Пстхъа шхъымгы ажрлванд ахъвашыа? Абарханкка бзгта шырпышгата йрны йлпашхъва, зыш тланыккъыва ашны ахъваласуа?

¹⁾ Бархан—пхатшахъва акххъавара.

рета йштитл, аун йлгитлгта аун атлагвра аклимат швабыж йоахл йрны ауава акъвымквя шлани.

Агланын англатадра асахлат арлан, февраль ашны, асхва анра-гъхра йрны ква тлакъ англакквара амщгахъ акъвым адгылккя рьнда йисытлкъахиті. Аун азаман арлан акъвым заман айшысгта хъвра ячыва шлага йхъгйахиті: анхатшахъва къватлана рланил, акъвашхъла гйажъккя йрны къапшккя къагиті.

Ауаса агланын айшыс дасдза йтшыкхиті. 2—3 мчыбыжыла акърапшлзаккя ркъарларара йалиті, рыжылаккя аунит, рбгытъ-ккя гйахиті. Алхын шуара чгыя рлаталиті. Углазыршуа амара анурккя уыла рхвугата йккиті йрны йузымчхълаугата урланабытл. Ажворарта ашны ашуара 50 градус аъара надзиті, амара ашны анхатшахъва 80 градус аъара йнадаугата йштит. Аун аъарага йыршынгта, ауаъа йыландгата къватгъь рыдз ауашт. Амрладага анхатшахъва уылагтылырныс руттлакйуам. Ахлахъккы айха мачвакы аун аъарага йаршнгта, уианы мрбониті. Адгылт ршы, ахлакъ ршы апшгта, хлауа ршы слхъыциті.

Акъвым ашны йнанакъызгакйгы ажрлванд пстхъва гъхъым. Амара анташварара амщгахъ, адгылыгы ахлаугагы дасдза йхы-хиті йрны уахъыгта йхъвшашахъвахиті. Акъвым ашны уахъын-да (уанычывуа) уанпхъуа арлан, хъыза пха ухъульварара атахъхиті я тшуырпхарныс мца учнара атахъхиті.

Апхында акъвым ашны мыз пхъдзварала ква гылакквум. Зын-гы апсгхнаккя тшазыркиті, ажрлванд диті йрны йубиті, апсрхъваккя йларьыцгта аква чвакхъваккя шрлагобгала. Ауаса ккя пыракйгы адгылт йкызыгладум. Ахлауа аун аъарага йшынгта, адгылт ашны йрладзарныс йахамдзаугата аква цыра-дзкка ахлауа ашны йрлазыхахиті. Ахлауа аун аъарага йоахиті, йарьдзшыцыз ачлахъва мыш заджынккйла швабыж йрлвнгтйрны ахлахъа апшга йоагъяхиті. Ашвъабытъы аун аъарага йпшынгтга, йхъвашахъвыгта йциті йрны тшыт-тшыт йхъвашиті.

Ашга бах йрны ршы акъвымккя ршыны хъвшашварара гылана-туам, ауаса урланабытл. Ахлакъ ршы йрлахъыцйуа апшга, аун рласиті.

Акъвымккя ршыны ймачымккйла анхатшахъва буранккя рланшнгт. Аун аглан, ашга ршы анхатшахъва йрны асаба пст-хъваккя хлагта йшгйнахиті, йоамплагвахиті, йландцарахиті. Йрланатуа анхатшахъва гйажъ-срыхъ ашны амара ожьыгта хъвашыашва йубиті. Анхатшахъва йунарыхъугата ушлахъа йласиті, уылаккя арлашвытл, ушмынлагыны улымхлакквалыны йрыз-

нахитл, ушцкыва йлларыцлахитл. Акъвым анны ахлыва йанакъымзлагаклгы саба шадра длашга зынгты йцкыта йгълуам.

Алхын шуара ауыра амштахъ йпху, йбаху марала йырчуу адын платалитл, аун амштахъ—агъны. Агъны акъвымкыва рины найшысызгъхъва йхышавшавл. Атлантическа йгы Индийска океанкыва йлархъыцлу аша пхакка араба йгъладзум. Акъвым шыллакыва ресвер тланыккыва йхгътыл, йгы Северна Ледонга океан йгълахъыцлу аша хышавшакыва акъвымкыва дара рюг мдакыкыдза йнадзитл. Ахтыккыва 30 градус аъара йгы йахлыгаты йыншалаитл. Сыта йгъласуа мачил, аун аглыга адгъыт хънагълавлалитл.

Акъвымкыва рины, глайыраклгы глайуата анхатшахъыва татгъыврта гышва дукыва гълаушлашитл. Ауат мачл-мачлымцара, аша йахъварпауала йапламсуата йагылаитл. Ауат йрапшу акъвым шыллакыва рины, уахъыаншлагаклгы анхатшахъыва акъххъваракыва, йгълашаз агенгъыз акыгъшара дийызшва, йнаубитл. Хщрып я наль кышыра зму анхатшахъыва акъххъваракыва гълаушлашитл. Ауат йрапшу акъххъваракыва б а р х а н — хъва йрылхъытл (59 асур.).

Йара аша шгъаджыкыкыгълуа бырг абарханкыва рухъыккыва йагъларчуазшва йцитл: аун аглан аша ауат пхатшахъыва гларкынахитл, абархан атланыккывак йнагитлгта анахыни атланыккыва йакънапситл, йагынарышитл. Псайспамцара абархан шабгу йагышитл, аша зласуа атланыккывага йкйвритл.

Акгимат ъабаху йгъалдыла акъвымкыва рины дзыгъ мачил. Адзыгълкъва ашхъакыва рины йгъыцкывитл, ауат рьуа азджыкй пхлашыгъла йхгълакыу йларыцкывитл. Ашуара чыгы аугагъри йларыцкывитлгта ауат дзкъва ласдза йтабитл. Ауат акъвымкыва йнаскйахы-дзатгы дзкъва йрыгъдгълуамца йымгълавлалитл. Дзыгъ шадрагъны

60 асур. Саксаул.

гъы йтабадзахитл. Ауат зджаргы йгълачлуам, дзы татгълата йазккхитл йгы анхатшахъыва анны йыдзхитл. Рахла йдукыу адыгъ гълацкыва—Сыр-Дарыа йгы Аму-Дарыа—Аралыска тенгъыздза йнадзитл. Ауат, аун акъвым йгъласуа анны, дзыгъ азджыккыгы дара йгъларыдлачлуам.

Акъвымкыва рины, збгъы чкывынкыва чва плагъла йхгъгълуа йгы зышайдзакыва ауырадзу аглайыракыви акыбкыи глайкывитл. Ауат архъва бахкыва рины анкыс, рыцлагты йдлагъата, закыс-закыс йгълайитл. Аглайыракыва рбгъы чкывынкывага дзыта йрыл-цлу мачил, рышайдза аудзакывага адгъыт ацлолара йгълагыр-гитлгта дзы гълачаргыитл. Глайыракывакй рбгъгыкыва ргарага чва хъччла гларыкывитл, йгы ауат йрапшу аглайыракыва йозамыз-шва, йгъвахызшва йубитл. Акыбкыва аглыга йуба йауа рбгъы чкывынкыви дари, йгъвахкыз абаца шлахъва йашиитл.

Анлакыва йруыата акъвым анны саксаул (60 асур.) глайитл. Аун акъвадамакыва гышвал, анкъ гакъвал-шлакывалитл, нахъва-гълачвал. Аун абыгъкыва чва хъыччла багы зхъу быгъы хъыцхатл.

Саксаул бна анны быгъы хъвачара бжы гъуагълум, ауаъа аун жьора бзы гарланамтуа йгъалдыга, угъазбыгълуа амара ану-кыва тшырчууучарныс гъуылшум. Асаксаул ашайдзакыва шва-быжта йауыраитл. Асаксаул амшы аун аъарага йхлатлаитл, адын йдлашкывалитл йгы аун аъарага йбагышитл, йагълухъырыс швабыж йбаргъыитл. Ауаса аун, аун аъарага йахатшанитл, уша-суа тшыг-тшыг йакъывитл. Бна таным акъвым анны саксаул амшы шылла быгъчлв гълаяматта йагитл.

Анхатшахъыва анны пхатшахъыва акыция шайдза ду зму глайитл; аун абыгъкыва хъвы хъыпта жылага йхгълавал. Аун йапшбъыргта ауаъа, зышайдзакыва 30 метр урага йрыму, акыб джъузгъуныи глайитл.

Глайыра тану анны анхатшахъывакыва тшдырбагыритлгта йгы ауат ратынара ашладрысхитл.

Акъвымкыва рины псауышвхъла мачил. Зны ласдзата, аша-рыхъынхъл ашита, пшызата йлыху аммилона-джейран я йду-чван акъдыр куланкыва адыжывьрта йазцауа йагъышвитл. Ауат апсауышвхъла-швыркыва фачыи дзи йазыпшгълауа гълагъвана ду гъларата йамырдарныс рылшитл. Ангилонга-Джейран 40—50 километра йахъару ады гышлыгърта йачъхълагтамкыва дзыжъара йа-зыгъырыс алшитл. Акыланкыва сахлаткй анны 50 километр

амырдиги. Акъвым агны *ашушканчиккөө* ахлыжъ апшта йа-
глыкъы-дыкъыгити.

Арчыш гъважыкка абархан гыба шйагглывраккага йнагъ-
гъагити. Ауат магълакк швара-гъараакк шгланшауа анхатша-
хъва йылашщихити. Арчышкка йрмута хылдзаггы аман, ауа-
са йдулдзатаггы йагъкан. Арчыш—*варан* дудза—метркий
бжакки зуру, арчыш хыцкквн атушкканчиккквн йрайшварациги.
Адабжжымакк уамчыым псайспадазз йныкъыгити. Арак
чккъынкка йрапшу уау зму *базъ скорпионккөө* кйрвиги.

Къвым псауышхъла шара, анхатшахъва апшта гъважъ чва
ъарыму йгъаггита, анхатшахъва йбузатдырглум.

Дзы бану агны априрода датшата йпсаххити. Агвад йгъи
адыггъв тшпкка къамыши къватлана жывлаги йагайыги. Ауаъа
топобъ, псахъва йгъи къбда йалу абна жывлакка гъагити. Ауат
узэнглымсуа абна жывларакка рины, акъвым агны ацкъыс,
ансауышхълакка рыца йшарап. Адыггъаккн агважкн рины аба-
быш, акъваз бжжыкка йгъи датша псеглачъ бжжъ шардагы
уаггити. Акъырлоккн апсклукувн адыз тшпквала йнаныкъва-
гъаныкъваккыгити. Абна жывлакка йгъи акъамыши акъваглана
агайыртаккн рины *акъламаккккн ашваражккн* аман.

Азыгълараккн ашварышщаражкн.

1. Акъвымкка абаъу? Ауат акарта агны йгъашвырба.
2. Акъвым ахъахъ къшыра шпашу?
3. Акъвым агны алхыни агъны шпашакку?
4. Акъвымкка рины квата йгъи сыта йгъагггълауа змачъа?
5. Акъвым аклимат архъа бахъва рклимат йызлашшыма?
6. Акарта агны акъвым йалсуа адыггъв дукка гъашвырба.
7. Сыр-Даръа йгъи Аму-Даръа дзыггъкка алхында йаггъат-
гъауауа?
8. Запш гъайыраккав, акъвым агны йгъайккауа? Ауат акли-
мат бах йшпаккырггъапскау?
9. Запш псауышхълакка акъвымкка рины йбозаккауа?
10. Агважкн адыггъв тшпккн рины агъайыракка йгъи апса-
уышхъла дуней шпашакку?

Туркмения арахърхълара.

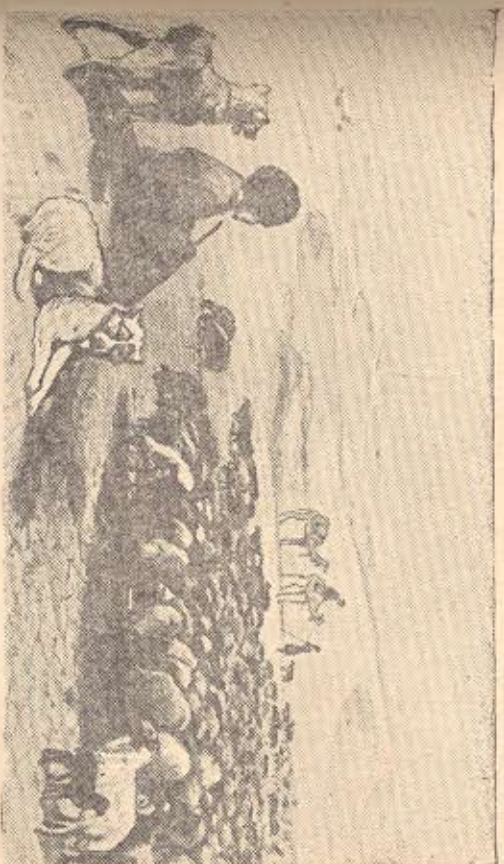
Акъвым зонакка рзапад хъвы агны, Туркменска ССР агны,
Каракум пхатшахъва къвым аман. Аун аюггъла анхълакка йду-
чмаккка дзыггъв гъарбгъажжиги; ауат рыдзхъа абозаггълачъакка
адыггъв йадынххалити. Ауаса акъвым акътага унасккнпххидзаггы.

адыз рыца-рыца ймачхити. Дзы гъаггъармыжъуа адыггъкка
рины атуркменкка арахърхълара йадынххалити.

Туркмения аггъваракка рины, миглон пхъдзарала кыпа
ашлу йгъи акаракуль усакава (61 асур), акышккв пхъдзарала
агкккн амахтшаккн йхълауа йыкквн. Агъна рахъкка йрмута
рахъла чхълара ду зму амахтша аккн. Аун абгъа кыпакка шша
шарда ыарту йгъагггита мчыбжжыкк йымчауата йызбозазити. Аун
амгва ауаца агны шардага дзы ызыкккуа йгъагггита, мчы-
бжжыкк ауаца дзы амыжъуа йызныкъыгити. Йарты уадыргълана
аун зыггита 6—8 дзы пырхъла ажвиги. Амахтша, датша рахъкк
зынггы йазамфуаш, ахъра айшакка йгъи цгълакка, йбгъгъю
йгъи йгъауылахуа акыб къвадамакка афиги. Аун апыкк, абыз
йгъи ашлауаца хъахъ, мгъыккгъы йачымшвауа, чва жывла
рыккн. Амахтша ашаккка ыакъкккю йгъагггила анхатшахъва
пхатша йрыггъывруам, аун агны йыггълахум.

Каракум агны асы маггнл йыздзаггласуа, йгъасуаггы ца-
гъап йгъи дасза йратыхити. Аун ахлатгъри арахъ аггъны шаб-
ггъы сындахъ хърада йызбозазити.

Туркмения арахъ хъвыртакка закргн йапшхымкка ауаса
амахтшаккн рыхълазла йбзиги. Араъа ауат бзи йырбауа ахъра-
кка гъаггити, адыз цгъаггы, ады бзи йапшдзата, дара йырбауа-
хауата йрыжжыгити.

61 асур. Каракум агны ауаса хъмыжкка.

Туркменини апны арахырхлара хлара хікьралъыргіва ахъазда марлана ду амал. Акаракулъ уасакава швабыж йишдау хъыч алачхъыр экву чва гларнатиті. Кіана зшлу ауаса жы, шша йры ласа гларнатиті. Аколхозкава йры хлара хыр акавалернїска часткава рыхъазда Туркменини агтвараква рины тшы бзи шарда рхлахиті.

Туркменини акъвымкка рины арахырхлара тшауацнархыра ахъазда дзыль шарда жхат, хлара клариситі, агны ахъаз чва шарда дрыхъазыриті.

Ақидагаракви апшарыщцари.

1. Акарта апны Каракулм къвым глашвырба.
2. Аун акъвым апны запш гївна рахъквая йдырхлауар?
3. Туркменини арахырхлара хлара хікьралъыргіва ахъазда марланата намай?

Акъвым апны адгьылрхарджьра.

Акъвым апны мара нур кїлари пхари шардані, йры клара таргайгуа адгьыл бзигты гьмачым. Аун тану ашыла апны амара ануур ршкка экыкхуа дзыла йнархъу адгьыл йбажыта прунджь, бамби, виноград гларнатиті. Алда жыларга жьордарткава рины адзынорикосквы, абрикосквы аунт. Дзы эцларжьюа адгьыл шлыла чывырхъа кьомкїла ушлалцїла, ахлара гьаблыз адгьыл ршы къвым мырарата уатарлїкыдыхиті.

Акъвым апны дзи глїйри тану ашылакка о а з н с—хїва йрычхытї. Ашхъакка дзыль шарда гларбгьакжиті, аун йгларцїла аозыскава ашарда тану аугат рагванкава рины аквлї.

Заман шардада ахъыцїлугата акъвым бозаглычыва адзыгькка рдын адгьыл йацларжьюата йглардысабануа йалагатї. Аугат адзыгькка рины йгларыргата архъакка, асадыка йры аугатракка дзы эларызгларгуаз андыккка—а р н к в а р ч у н .

Ады андыккквала аштакї йаггїйитї, ауагьа йгыцїитгїта даша рыцїа йгларву закї йацїитї, ауасамшара адыз табаналыкїира я адгьыл йажванцїкїира йымгїнайситї.

Алхъа адгьылрхарджьчыва аджваджыванта канаг ду рум-хварныс гьрылымшутї: адзыгь дукава адгьыл дзы ацїажьра ахъазда йгьгїдымырсысабауазтї. Аканал чкївынкка-андыккквала архъа дзыта йаццуз мачын. Дзы эцларжьюаз адгьылта йагъаз гьшардамьзтї.

Адгьылрхарджьчыва аджваджыта апхатшахъва тыгьлырва

йабакїра гьыргтамькїлїуазтї. Йатынуз апхатшахъва зынза-мы-гары архъакка, акыткава йры йара агородкквалы хьналгїлауата йауан. Абозаглычыва аун йьабозазуз апны зымгїва кларисата, даша шлылакї йахьра атахъхун.

Акъвым йапшым ашылаккава рины йара ужжыгын йхъавшаз ажычлє горолкка рьаралышарада пхатшахъвала йхгїлвага йуборныс узаккышвущтї.

Советска власть апны адгьылгын адзын аугала зымгїва йапырчлвхатї; ады йацварата архъакка, асадыка йры авиноградкка йыддралдытї. Адгьылрхарджьчыва колхозта йадытї, дзы алажыга канал дукава йры дзхъыкїларта дукава рыхъауа йалагатї. Аколхозныккава апхатшахъва агыггїлра бзиддызата андыкка ларцїумца йабакїитї.

Акъвым оазыскава рины рыцїа йгїйыра хъаду *абамби* аквлї. Аун анхын шуара ауыра тану, мара нур шарда тану йры дзы гьымыкхуа ашылаккава рины аквлї йгларгайгуа. Акъвым апны дзы эцларжьюа адгьыл шлылаккава рины абамби бзиддызата йгїйитї.

Сентгьбрь апны абамби йашлу йаукваз акоробаккава гларцїитгїта, ажыла зшлу ашкївокїва тшыгкка гларшїлїитї. Аугат ас шкївокїва тшыгкка йрашїтї. Йара аун аквлї йабамбию.

Абамби йазааману йацлауымгахьркъын, аун акоробаккава йгларгїлгата, апша нагахуаштї.

Ужвы абамби йыгьнанлїгїла гївацам йызгларгїларгахуа—бамби ацїагьахта машинагаты йгларларгахитї.

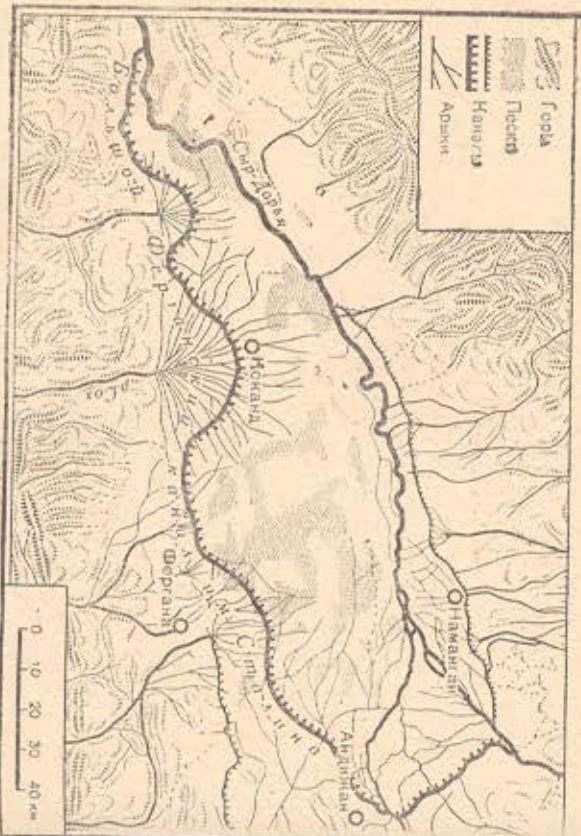
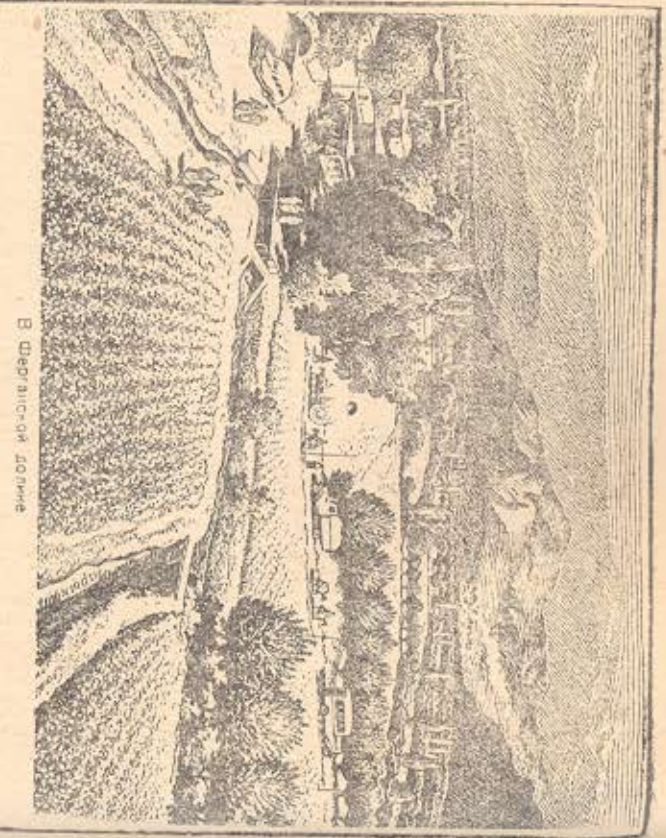
Абамби хъычл чыыр цлгїл шардадада йаганл. Аугат йгларыгьхитгїта рахъва дрышитї, аун йапшыкам бамби лыцї асхъата йырситї: кьгегьра, репс, батыст; йара аун бамби цкїгын гїладырхитї.

Йара хїСоюз йара йачлау абамбига йагахъу аьарата йадылахатл, акьратл гївымаккава рины абамби аглахьгїлара йгъзыб-жакым.

Ферганска псыхїва.

Йара хікъвымкка рины рахїа йоазис дуу Ферганска псыхїва аквлї. Аун Сыр-Дарья ахъахь гларгївайсмырта йатышынлї. Северда, югда йры востокада аун цхъа хларгала йкїлывршанлї (62 асур.). Ашхъакка йынкынагауа апхатшахъва йры апша хьшавшаккава апсхїла рывырхчїтї. Ферганска псыхїва зымгїла аурда дента кыккыа кїларазшва дзыла йырчуу Сыр-Дарья дзыгьл агситї.

62 асур. Ферганска псыхъла аны атамъкъва, аканалкы йгы ады анлакыга анлаккыва.

Апсыхъла аурада абамбн рхъакыа убит. Ауат этпикка рны тополи на-
ракыа цли валу анлаккываа йарлкъкышл. Асурат аны йлауыз бауаа,
апсыхъла йакышауа ашхакыа рхларгара шлуу? Акара аны ферганска
псыхъла, аун йакышауа ашхакыа, аканал йгы аун рныда йхычкыката
йглауыз аканалкы йгы анлаккыва пашауба.

Апаштах! заман арлан Ферганска псыхъла ахълара дзы гя-
ларымжыузат! йаргы шыла шарда кыымкыката йазан.
Адгыл дзы анлаккыра аны, йларкышшауа ашхъа арванкыа
йларбгыачыуз адыгъл чкызын пшацкыа ракызын йлардыса-
бануаз. Сыр-Дарыа адыкыа сабапкыгы рызглардымуха Ферганска
псыхъла йауапсуан.

Аузбек-адгыл рхардычывакыа шарда цуата йыргыгъан,
канал ду жыга Ферганска псыхъла акыым шылакыа Сыр-
Дарыа ады рыцларжыныс. Ауаса акрестыан хозыства хыцкыа
аун апш уыс архыара ркыару гакыымххузат. Советска власть
апыгъла аклп аун ауыс анырхъа. Ферганска псыхъла
аколхозныккыа канал ржыга йгы Сыр-Дарыа адыкыа кара
ыарламйуаз адгылкыа йрыцларжыныс йшакыдыргыгъат. Хара
хлравителыства аканал эларухычушыз алдан арыбагъын, аун
эларухычуш ахчагы рызгларунашгъат. Акыым шылакыа рны
аспециалист-инженеркыа, атехныккыа, амашинакыа ашгъат.

Уарла 160 экыа аканал рухыварныс дара-дара йглаын йгы
зында йапасуа анхара йагларат. Ауат мызкп бжакында
адуней аны рахла йауырадыу аканалкыа йрыуу—И. В. Сталин
эхъу Ферганска канал ржыгъат (62 асур.).

Аканал апсыхъла бах агынакызын, ауыла дзы пшанаграт йгы
адыгыл ректар зыкь кыомкп дзы рнатт. Акыым тшапсахт.
Ауаба, апхыгала йычгышываз, йыбабахыз, амара чыгта йаршыга
йаыз, ужы дзыла йнахъаз адыгыл аны, бамби экыу архъа-
кыа гыгъагата тшауацлархт, фыгъл пшда эхъыцпуа ахуанкыа
авиноград хыгата тлагакыа, ахла тлагакыа, абрыккыа, адызы
абрыккыа аунт.

Советска уарлакыа аканал пладрысабануащара элайыра
бэно адгыл шарда акыым йглашыркъыгъат, акыым йкыгалауа
сагги чыатывартати йырчпат.

Араба йтыргыгъа скышглардыапхыдзатгы хлара хлкъралы
афобрыкакыа пуг миллион пхыдзарала бамби рзыргыт. Ужы
Ферганска псыхъла бамбига, апхъа апаштах! заман арлан
акыым шылакыа зыгъла шалу йглацларгуз ацкыс, рыца
ахыла гланатит.

Азыгларакыа ашарыццаракыи.

1. Оазис зырхылауа ачлаын?
2. Акыым дзы эцларжыуа адыгыл шылакыа рны запш
сельскохозышственна пайыракыа йглакыауа?

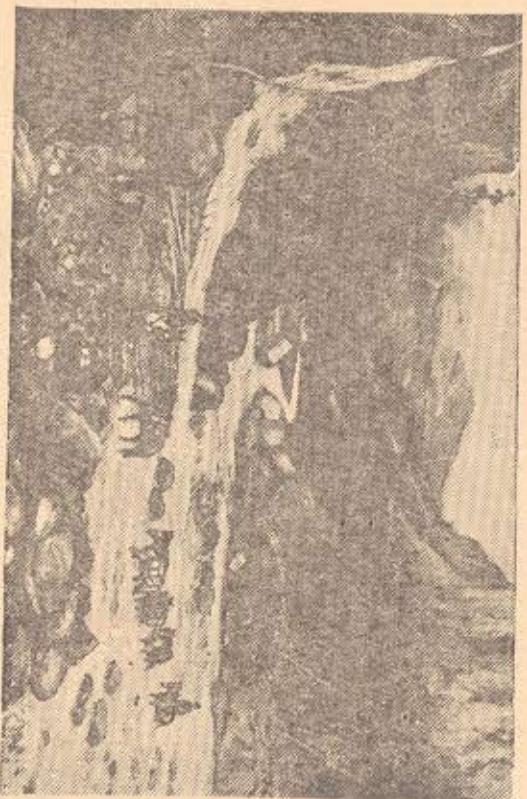
3. Акъвым анны абамби рыңа йҗлайыра хъадата йзадуар?
4. Акарта анны Ферганска псыхъва пашвырба.
5. Акарта анны И. В. Сталин хъвэу Ферганска канал Ду пашвырба йҗы аум марланата йаум пашвырба.

Памир.

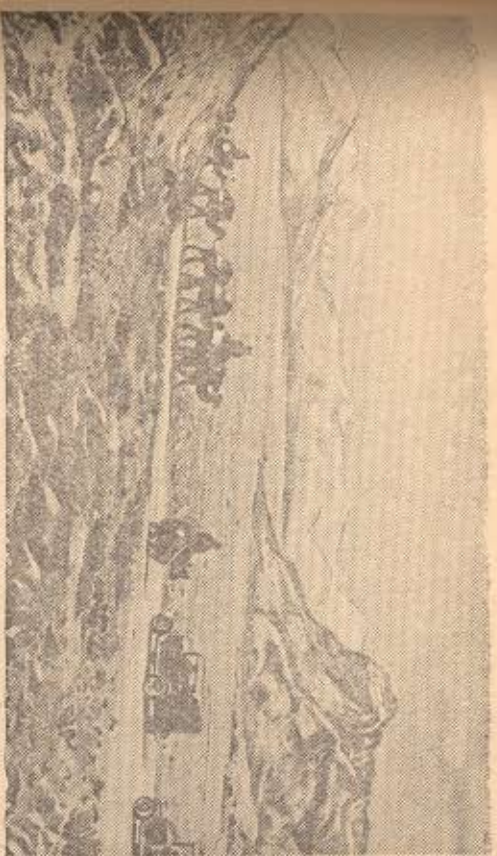
Акъвым пшыпакъва рюго-восток гланькъвага СССР анны рахъа йҗларгадуу ашхъа пшыпъа Памир (63 асур.) аман. Ауаръа апсгхъакъва йырхъыкхъауа, СССР анны рахъа йҗларгадуу ашхъа хъык—пик Сталина аман. ПшыкылометркӀ аара зхъларарта йцгхъу апсхъа тьбгӀа къыкъава збжю, ашхъа хъык сырт ауыракъага Памир аман. Ауат азакӀа азакӀы гӀакъыгӀуа, кьыгӀарта шарда дудзакъазыша тшыгӀыригӀи.

Сыла йхъгӀау ахъыкъва амара анны швабыжта йкӀигӀи. Алхашв дудзакъа жзаба пхъазарата ашхъакъва йҗларбгъаргӀы-зигӀи. Ауат йрыуапӀ—адуней анны рахъа йлудгӀуу алхашвы *Федченко*, урата 80 километр аара зму. Алхашвы Средна Азия ашхъакъа исследоватъ зчыз, аурышв апхъа йыхъыз ахыригӀи.

Памир, ахъларара гъадуу йҗлагӀта, аклимат мчыпӀ. Памир анны аскыш гӀамтакъа йрыуата рахъа йауырагӀуу, зыхъта чьыгӀ-

63 асур. Памир.

64 асур. Памир анны.

Асурат анны восточна Памир, шхъа сыртга йкӀырышу, ашхъа псыхъа тьбгӀа гӀарбан. Ансхъа хӀаргадзата йшгӀыхъу згарларбахауа? Ансхъага шоссейна мӀва шӀып ОкъысигӀи. Ауага автономькъва, амахъакъа ны-кхъигӀи; мӀвайсыгӀӀӀкӀи абначъ (аик) дакъчъага дымгӀвайсигӀи. Ансхъа анны аум аара хӀахъ шарда абаргӀа? Памир аклимат шбаху, асурат анны йҗламырбуа чыма? Асурат йҗламырбигӀи Памир анны анхын заман, ауаса амгӀвайсчакъа чымыча пхага йҗламычан. Ауаса йазъай?

Дзакъа 40 гӀадуе йҗы айхъа йнадауа, агъны акыпӀ. Памир анны январь агӀан, Новая Земля анны йапшгӀа, йхътан.

Анхын айшыспӀ. Алхында тшынга, амара гӀащӀапхауа, ахӀланькъвазиджыкӀи рны шуаран, ауаса ажъорарта анны хъывашвадзан. Амара йазынарху адзамыгӀы, амара ануркъа йҗларбгӀигӀи, ауаса анахын ажъорартага йабу, ахъта йащӀигӀи. Алхында амара швабыж угӀанабгӀигӀи, ауаса псгӀхъага йхъгӀыва-хъыгӀы, хъамы ушвуцлара атахъхигӀи. Амш шуара амшгӀахъ ауахъ аум аарала йхъчъаывапгӀа, зынгы адзгӀӀз хыкыкъа анхъшварлауа гӀаншигӀи. Памир анны йанакӀызакӀгӀы апша чымыхъ хъчъаывакава гӀасгӀигӀи.

Алхари ахъчъаывари дасы-лас тшыарпсахуа йҗлагӀигӀта, абыхъакъа агӀыщӀигӀи, хъвы-хъвыта йампӀигӀигӀи, ахӀахъакъа аларыхъвашакъахигӀи.

Восточна Памир, аум ашыпакъа гӀакъымыршауа ашхъакъа

пша псытккьа гъынадырлэумта, аклимат бахпл. Западна Памир анны квата, сыта йгларбгглауа рыцла йайхлани.

Ауаъа анхлашв дуква йгларыцпчнауа адзыгтв мыч ласкьа апсыхлва цлоакьаада йгларбггажжигт. Ауаъа алакьа, ачлывда апшта уьзуапшшуа, ацхлашв апшта йхьчлвачлву, йгланшпг йгьы йшвахьырчигт, ахлэхъв дукварьы ахьдурьшпгитгт йгьы бьжъ ду рхьыццуа йрыцгларбггаригт.

Памир ауахъра гваргвакьа (акогловинакьа) рпны арвал члнхъ цлола пшзакьа арал.

Аклимат гьобаху ахъазла Памир айхлара бнантшани. Ащхъа-кьа гьшвепл, йсрыххепл, ячвара гьрымам. Ахлвара слакьви акьб хьыц глвацакьви эджара-гльызджара пларьата йглайигт. Абнакьа Памир азапал псыхлва цлоакьа йгьы ащхъа гьба глвацакьа рпны аклвпл йварглауа.

Памир анны шьыр псауышпхлата йбозазауа мацлпл. Ащхъа хларга хлвытракьа рпны, ачлвгва хлатла дукьа зхъу, абна тыгъь хлвычакьа хлвигт. Ауат дара йазычпата йгьы цларата абыхъь гьбакьаада йынкъьыкььыгт. Памир анны абна джмакьавгьы барс шьыркьавгьы бозаигт. Ауаъа хлара хлкъралыггьа анны рыцла йхишна псрлвачлв дуддзу, адамакьа анамцнахъра глвмеркгл авара эгану, *аэрифкагьы бозаигт*.

Хлара хлкъралыггьа анны, йгларысабан йауата йырчпакьь адгьылкьа, Памир анны авара, эджярагьы апщхъакьа рпны хларата йршпглыхьм. Ауаъа авиноград 2 километркгл эхларглару адгьыл анны йгларьигт, ашырдза, арведз йгьы авчмень 3 километркгл акклъс йхларглу адгьыл анны йгларьигт.

Арлна рахъкьа йрыуата ауаъа джъма, уаса йгьы бначв (яккьа) дырхигт. Аякьа (64 асур.)—ауат, адгьыл апшыдза йна-дзауа хъьы жьпна ау ду экьу, щхъа бначкьапл. Аяк апщхъа хларга шлплакьа рпны тшыггьа уаланыкьварьыс йгьы хлатла аланкььуларьыс уызгльымкььыз рахьыпл. Аун апщхъа мрлвашла ахларгакьа гьахъанаргьлкьауа рпны, ахлауа азымхъара йгларггьа агшы ауаъа зьнгьы йггььынымхъарьат.

Советска власть аскьшкьа руацгала Памир анны (Таджикска ССР анны) амгьла бзикьа руыхьват. Ауаъа хлара хлкъралыггьа анны рахла швабьж йхларакьу шоссейна мрла агсигт. Автомобилькьа ауыла апсхлвакьа йрылхлауата, 4 километркгьла йхларакьгьта йаланыкььыгт. Адзыггькьа йгьы абыхъь тшвакьа айха цхла багъьякьа рхъыпл.

Адзыггь мчкьа рпны аэлектростанциякьа уыхьапл.

Аурьшв апхъа *Н. А. Сеерцов* зьмгларгьы рапхъа Памир йсследоватг йчпалт. Рыцла йкьисата советска апхъакьа Памир рахла йхларгларалзу ашлплакьа рпны йнадегт, ауат йсследоватг рчпалт йгьы йлдырларгт, зьнгьы гльчлвгьыс шанлы гьанамдзесъз ашлплакьа амьрлат. Ауат Памир щхъакьа рпны сабан згу гльцхъра зиггьа шарда глараутг: дзашьцла, цинк, хлпш.

Ацгларакьви атшарьыццари.

1. Акарта анны Памир йгьы аун рахла йхларглу ахъькь пик-Сталина глшьырба.
2. Памир анны аргьни апхьни шпачьакьу?
3. Памир анны абыхъькьви ахлархъькьви аун авара ласы йызхъавшвауа?
4. Памир анны сабан згу гльцхъракьата йгларакьаван?
5. Памир анны залп псауышпхларкьаван йбозазакауа?
6. Памир щхъакьа рпны аозазаргьчва эдынхадьуа?

Средна Азия акъьымкьви ащхъа зонакьви робзор.

Советска Средна Азия—аун щхъа йгьы къьым шлплани. СССР анны акъьымкьа архъа Бахкьа йьрюгохъауата йгьы Каспийска тенгьыз авостокла йцгтани. Ауат Туранска тлагьвра гларьнаркигт. Ауата акъьым ду Каракум арал. Аюго-востокла ащхъа шлплакьа—Памир йгьы Тянь-Шань аьакьапл.

Акъьым анны ауахъьы агшыни, аргьни апхьни рпхара шарда арльырлауа, аклимат швабьжгьта йбахлп.

Акъьым глвдзыггьв дукгл агсигт: **Сыр-Дарья** йгьы **Аму-Дарья**; ауат **Аралска тенгьыз** йагачлвахигт. Антагыт адзыггькьа, ащхъакьа йгларбггъачлвауа, эджярагьы йгьлвачлвум, апхатшачъа анны йьдзкьвахигт.

Адзыггьв тшкьва рпны эглайьра баю аозанска аьакьапл. Ауат *аузбеккьа, амурумьенкьа, амьджиккьа* йгьы *акиргизкьа* аьакьрлада акъьым йгланшлркъьатг йгьы нхатгьв наплгьла бзита йаггалапл. Аозанска канал шардадзакьаада дзы рыцларжыгт. Рахла йдуддзу аозанс Ферганска псыхлва анны йатанп.

Аозанска рпны аозазаргьчва жьплани. Ауат розазаргьчвакьа а д г р ь т р а р д ж ь р а, цла, виноград гларьра йрьдынхалп. Рахла марлана ду зму аглайьра—*бамбил* (хлопчатникпг). Дзы эцларьжьва адгьыл скьшпгладзапхъадзегьы рахла-рахла йадахлигт.

Аквѣым гтьваракава рпны ахъвѣртакава тшамцѣрхитл. Ауаъ рыцла йапхъахауата йыздынхалдуа—*Рахъырхларипл*.

Советска власть аскыпкава руацѣла аквѣымкава рпны бамби лыпл асхъа (зсуа) афабрикакава, абамби рыцкѣрта зава водакава, асельскохозийственна машина гыццымцѣтѣта заводкава руыхвалл.

Ферганска псыхѣва анны нефть, хлахъврачѣва гыцѣрхитл. Каракум кѣвым асѣтакава рпны тѣгѣвмшш гыцѣрхитл.

Азѣларакви атшарыцѣракава.

1. Акѣрта анны аквѣым зона гѣшѣвырѣба.
2. Акѣрта анны Туранска тѣагѣра Гѣань-Шань йгы Памир цхъаква гѣшѣвырѣба.
3. Акѣрта анны Аральска тенгъыз йалачѣауа адызгѣлѣва йгы аухатшахъава анны йыздѣхуа адызгѣлѣва гѣшѣвырѣба.
4. Аквѣым аклимат архъа бахъава рклимат йыздѣлѣшымъа?
5. Аквѣым анны оазис абѣмакѣу? Запш оазисъ рыцѣла йдулдѣу?
6. Аквѣым зонакава рпны запш уагѣлакава йбѣазауа йгы йыздынхалдуа ачѣвмъа?
7. Запш сельскохозийственна гѣайѣракава, аоазисскава рпны йкѣлѣрисауа?
8. Запш рахъѣвава аквѣымкава йгы ацхъаква рпны йдырхѣлакавауа?
9. Аквѣымкава рпны сабат згу гыццѣрхѣкавага йгѣыцѣлѣрххкавауа запшкѣвауа?
10. Амѣсѣтаб гѣашѣвырхъѣрыгѣлага Москва утыцѣта Ташкент анныдѣа айхамгѣлага гѣагѣваната йбѣжо гѣажѣдыр.

КРЫМ АЮЖНА ТШПЫ.

Крым аЮжна тшпы априрода.

Крым цхъакви атенгъызъи рѣжѣара дѣнтазѣшѣва кѣмыса цѣагѣлага Крым аЮжна тшпы тшарауитл (65 асур.). Крым цхъаква, бѣвын бѣагъѣзѣшѣва, ауи атшп кѣмыса тшыт асеверна пѣа хъчѣва-чѣвакава йырѣвырхитл. Ауи йгѣлацѣла араѣа гъын хъта гъланшум. А гъын айшѣспл, пханл йгы кѣа гѣавадѣитл. Сы ангѣлауа мацѣдѣанл йаргъы дѣсѣла йратыхитл; ацхъа хъыкѣ гѣавакава рпны асы цѣууитл.

А гѣапын пасѣта йгѣлацѣитл. Йара февраль анны атѣапын хѣврашѣдѣакава гѣакъѣгѣитл, март анны ацѣлакава кѣагѣитл.

Апхын аурѣапл, шуаранл йгы бахл. Апхынла ажѣгѣванд айхѣла йанакѣвыз-якѣгъы йчѣлхвалл, пѣсхѣва гъхъым. Йкѣлауа амѣра атенгъызъ атшпы йара аур ршы хыпсѣкава шарѣлага йгѣлакава нарѣшѣвитл.

Ажѣгѣванд чѣлхъ дѣашара аплахъ хѣлхѣлѣ чѣа зму Черна тенгъыз гтьвара гъагъѣта тшамцѣнахитл. Ауи йкѣлауа акѣвтѣшѣара пѣкава гѣагѣлаза атшпы йгѣлѣситл.

Адыын рахѣларъи йпшдѣахлл. Ари азаман арѣан, апхын апшѣта шуара чѣтѣ гѣаам. Атенгъызъ йгѣлѣваната хъшѣаваара гѣлахънагѣитл. Амш пѣка пѣа бахъава гыдѣспл. Авниоград дѣыз хъагѣара гѣлацѣагѣитл, Крым ашѣыр гѣагѣаматкѣа ауитл. Атенгъызъ ады пханл, йгы октѣбръ анѣлхъѣвадѣа тшыкѣаба ауитл.

Крым ацхъа гѣбакава бѣнага йхъгѣванл. Араѣа йгѣлайитл: *жа-чѣлѣв, Окъѣвѣлагабъ, Джѣчѣлѣв*; рыцѣла йхѣларакѣлѣта—*шѣчѣлѣв* йгы *жѣагѣлѣ чѣла*.

Крым аЮжна тшпы зымгѣла—йшѣацѣауа наркѣл. Араѣа анѣтрадѣагъы йаѣчѣу гѣайѣра гѣайитл: йкѣлѣвырѣгѣу *пѣлаш*, зѣча кѣлапцѣ дѣашѣру *земѣлѣшѣка чѣла*. Ауат аргъы рѣыгъѣкѣва гъкѣлашѣшѣвахуам, йаѣчѣвахитл йгы аскѣш шабѣу пышѣт амамкѣла йгѣлайитл. Атшпы анны, дѣгѣша шѣлѣла пѣхѣрта йгѣлѣтырѣгѣта йгѣларгъыз, анѣрагѣагъы йаѣчѣу гѣайѣырагъы гѣайитл: *олександр, пѣлѣма, лѣадр*. Хѣлагѣта тшпшгъырхитл, ахъыкѣ цѣагѣлѣ ачѣла акѣвыршѣын *кѣларис* шѣдѣакава.

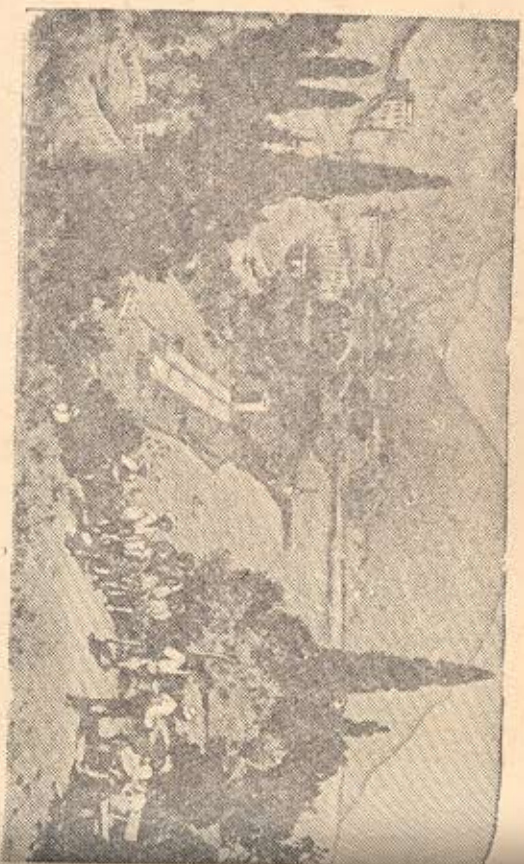
Апсауышѣлѣкава йрѣуѣта Крым аЮжна тшпы анны аптанчѣкѣи арѣышкѣи шарѣлага йаѣанл. Ачѣвынцѣлѣ гъыым шѣабыж йшарѣанл. Апхын, мшы шуаракава рыгѣан ауат рѣжъы йгѣакѣвыз-дѣкѣгъы пышѣт амамкѣла йуагѣитл.

Крым аЮжна тшпы априрода арѣлѣвѣчѣлѣвыс йызгѣвадѣара шѣабыж йасабапхитл. Йпху йгы йѣаху аклимат, ахѣвра шѣдѣа фѣгѣлѣкавага йырѣуу, йкѣко йгъы йпѣлѣшу атенгъызъ хѣлауа, амара аиур кѣлакава, атенгъызъ дѣыз пѣа анны тшыкѣавабара, ашѣырѣкава, виноград—ауат зымгѣлагъы арѣлѣвѣчѣлѣвыс йагѣвадѣара бѣнѣта йарѣабагъыитл.

Апашѣгахѣ замѣан арѣан Крым аЮжна тшпы анны тшдѣырѣбѣн-хара ахъѣазага анхѣава гърымшѣтѣийѣуазѣт.

Советска власть анны Крым аЮжна тшпы всесоюзна згѣлѣвадѣарахъарѣгахѣтл. Анхъа йнашѣгахѣ двѣорѣцѣкѣваз йгы абѣакава йнѣрѣдѣакаваз ужѣын санаторѣяга йгы тшпѣшѣарѣта тыдѣзѣкавага йчѣахѣтл. Ауат атенгъызъ атшпы, ацхъа гѣбакава, апарк ѣчѣлакави ахѣвра рѣырѣакави ршыкѣва йуыхвалл.

65 асур. Крым аюжна тшпы. Анпонеркв рвсесоюзна лагерь Артек.

Атшп кмаса шартл северда Крым шхъаква йгълахвырыкылынт. Хъарата ашхъа Ар-Дар наубнт. Атшпы аурата паркн: ауаъа ашда хларла—кппарис пшдаккна гларыхлвнт. Анхъ, бърдакк анпонеркв тшпкрквбан йгълайхнт. Анпонеркв рмуа залжы агентгыз асурат йгълт. Арпмонерквн дара йврчпаз хъвхкл йгън самогът моделккв йвршпнт.

Отечественна айсра Ду аскышкв рыгъан Крым афашпсткв агыкквста йаван. Аун агородквары акурорткваргы рыхъвашан. Агород-терой Севастополь аргмыжкыдза йквыршата тшактн. Ужвы Крым агородкв йгън азгъвадарачартаква шаквыртылаххтн. Йатаркввах аСоюз зымгъва анны йгълатпшлуа экы пхадзарала анхачва скышпгълазакхъызаргы араъа тшпсыршарныс, рызгъвадара дырбзпйырыныс йгън ашдзараква ддырбарныс, йгълайгнт.

Санаторня йгън тшпшцарта тыдз шарда, агентгыз атшпбырдакк йгългу, Ялта анны йаъаквант.

Крым аюжна тшпы анны анпонеркв рвсесоюзна лагерь Артек (65 асур.) авант. СССР агъынакв зымгъва рпны йгълатпшпгта анпонеркв скышпгълазакхъызаргы араъа йгълайнт. Араъа ауат тшпсыршпнт йгън дара рызгъвадараква дрыбагъаынт.

Азгъларакви атшарышцары.

1. Крым аюжна тшпы климат пха замая?
2. Зашп гъайыраквая, ауаъа йгълайквуа?

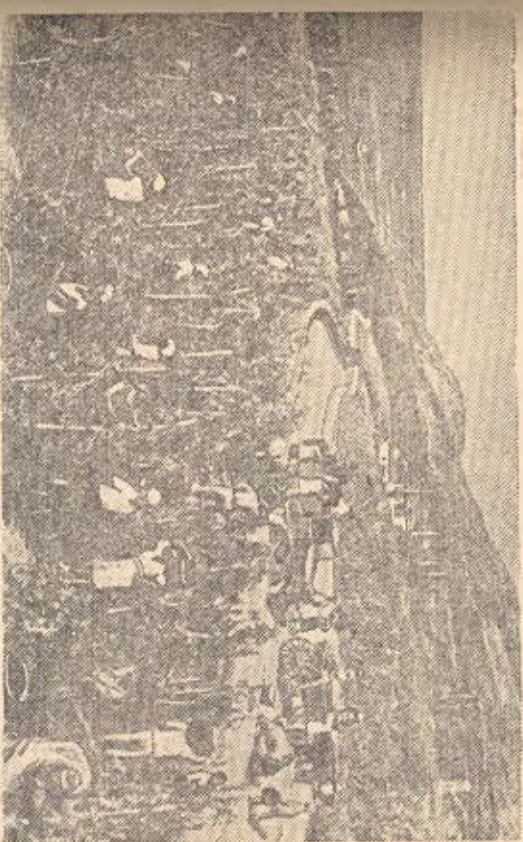
3. Крым всесоюзна згъвадарарта-хъва йзалпхачуая?
4. Амашпгъаб гъашпшывурхърыгълата гнна рейшала Москвы дгъти гъавараната йрвзбжжю гъажыдыр.

Крым анны ашда рйри ачалгыр шрычъавары.

Крым аюжна тшпы анны амара анур пхакквала анхара бзи йаъбауа ашвыр шлаккн авиноградн гъайнт. Араъа рахла йбзпю йхъатла пшка гъапкхъкау—чъва, хла ауат йраншбыртга адзын збрнкосккн абрнкосккн гъадырнт. Йлархъшвадхуа йраууа амара анурккн анхари йгъарыгъпгнтга Крым ашвырккн авиноградн швабыжгта йхъатлап, йбзпнп йгън фыгъ пшдаза рхъыхлнт. Ауат хлкърадыгъта шабгу зымгъва рмынрны ртшхъавара рымант.

Ашлаккн авиноградккн рпны аскыш шабгугъы анхара гъапшасуам. Аргъыдла ашлаккв йгън авиноградккв рыцлахъккв рпны азгъыл ржнт, ашда къвадама гъаккв гъапырккынт, зарар гъазгъа рыгъвараква дрыдзнт, адгъыл дырбзпнт.

Арпаныгта виноград гъагу азгъыл дрышпкнт, авиноград ккбккв алабака йрдышлархъвалнт. Ашгта йазарархакквуа амаз-

66 асур. Крым анны авиноград ашгъара.

Асурат анны Крым аюжна тшпы авиноградн рйыртаккв гъарбант. Арабочаккв йауыз авноград чарамаккв гъапырккынт. Хъарата, ашосса мгъва агъымала, зсеххоз атды наубнт. Авиноград чалгыгта йврчперныс ахълазала всоххоз анны йгън ачымазалгъккв аладмбрбзпхарныс асанаторняккв рпны йврнт.

рархара ахъазга, шыр глашлегуа аила пкъава цларкнга бзи рхьыршнтл. Алхннга аилкавалгы авиноградкавалгы шарда дзы рыларчывнтл. Алхъа дзыгл чкъынкка йларкьывыршнтлга ады аилкава, аугатрава йгы авиноградка йларыцларжынтл. Алхын цыхъва швырквалгы авиноградкавалгы аиларгахнтл (66 асур.). Скышнглдазлпхьдзатгы вагон зыкь пхьдзара кьомк швыр винограда рныга Крым йтыргнтлга хлара хкьрадылыгва антаргыт ашыплкава рны йыргнтл.

Ачымазатлкка винограда швырнл тшдырбозыхнтл. Крым виноград йлалдырхнтлга раха йбзиддзу виноград чаргыр тлапкъава дрыхлазырнтл, ызаргва згу виноград дзгы рлалдырхнтл. Аюжна шыр цлакава шыр баже рларага йларылхлвнтл йгы швыркка зджара йапшхыккка йхъарлахнтл.

Крым аобзор.

Крымска дзыглбжябжа СССР аЕвропейска хъвы аюг апын йазанл. Аун Керченска дзбжжыгага йалдысгуга Чёрна йлра Азовска тенгьызквала йкьвыршанл.

Крым Перекопскаперешейкада украинска рхъаква йрлхълава-лахнтл. Крымска дзыглбжябжа гьдуум, ауаса аун априорода швыбжжга йалансанл. Крым асеверна хъвы гтываранл. Аравь, экачества бзиддзу агвадз ьалгайгуа, архъа гтываракава тшам-цырхнтл.

Крымска дзыглбжябжа аюлга Крым цхъа пшдакава рла-хлвнтл. Асеверда аугат хъылагъьра задамккка тшындадыржынтл, ауаса аюлга Чёрна тенгьыз апын заддзата йшлчывахнтл.

Алхъаквы атенгьызн рбжяра климат рлате пха зму атшп кыса цларгв штланл. Крым асевер хъвы апын сы аныккву йгы хъта анланшаквауа рыглан, кожна тшы апын аилкава йгы акыбкка ячывахнтл, арозакви афиалкакви кьаргнтл, алымхларь-рлвака пселнтл, аугага пхын чгьывчада йныкьзынтл.

Крым акурортна городкка йрзуага рында йхъадахауа—Ялта аквлл. Крым апын айсъга-хъвнхл ашласьрга (военно-морской порт) йгы Чёрноморска военна-тенгьыз флот гьларга—Севастополь ачанл. Севастополь апын ахъвыхл рлалгьдырта (абухъта) йара адурала, йзану ашыпна йгы ацлогарага адуней апын рында йбзиддзакву йрзуу закьланл.

Севастополь—город-геройл. Отечественна айсра Ду аглан йларгьывкьсуаз афашистка ркка аун хъацлара дуддза агата тшырчывнахчун.

Ацлгларакви атшарыццари.

1. Акарта апын Крым дзыглбжябжа, Перекопска перешейка, Керченска дзбжжыга, Крым цхъаква, Ялта, Севастополь рла-швырба.
2. Крым априородага зашп хъывквата йша ауаша?
3. Северна Крым йгы Крым аюжна тшы рклимати ргларакви шпакьакву?

КАВКАЗ.

Кавказ цхъаква рприрода.

Кавказ цхъаква северо-западда йлалшларышывта юго-востокада, Чёрна тенгьыз утыцлга Каспийскада тшдравиулл.

Асеверда утыцлга Кавказ цхъаква уанрызацауа аглан, амш аныкко апын аугат километр швыкы шатахъырккву йубнтл. Сында йхългьлв Кавказ сырткка хъварацывла, пстхъва шкловкьвазшва йнаубнтл. Аугат рны пвхъыккквл рарыдхлвнтл—Эльбрус йгы Казбек; аугат рхларгара 5 километркк йайхланл.

Кавказ цхъаква швабыж йхларганл йгы уырхъысувачанл. Алхъа бжяра шпылакавал рны псыхъла тыбллкава рбжянтл, антаргыт рны—адауыш дукка зхъыцгуа, алхъа дзыгл мькка збжычывауа йплогу йгы йцларгу, йащцару йгы йпсчлкъа-нашхыю быхъьа бжяракванл. Ймачыккка йзалдазата гьвалдыгь цлогата йалгуа, ахлэхъакви ахлатшпкви йвакьывызаккгьн йубнтл.

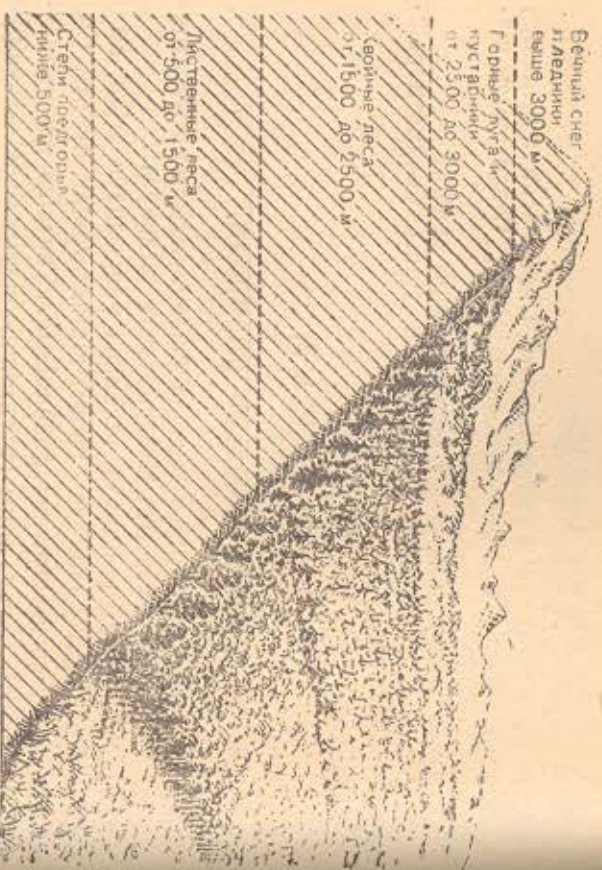
Кавказ цхъаква рприрода гьпшкьвам йгы ахларгара йакьыр-планста йпсахххантл. Алхъакквалада рында тшштгьлхххьдзатгы, рахла-раха йхъшвапвахнтл.

Аклимат шпсахххауа йакьырпланста арлайырагы псахххнтл. Хлара асеверда архъа шпылкава рны хлгьыцга, Кавказ цхъаква рны хлгьадауа хладатаркьын, аугат ргланща бьрдзакк апын она шавьм рбнтл.

500—700 метр ахларгара апын рында йхъшвапвахнтл йгы йпсчлкъахнтл. Аравь, джъчывла, шывьыда, жачывла йалу, б гъьы з ш л у а б н а жывлакава рлайнтл (67 асур.).

Абна апын афачлвы йазыпшгалауа *амше* ныкьзынтл. *Ахъамакъ* хлвнча аджъычлв йлалшпллаз амшыврасаква йрмамахъаргаладзата йырфнтл. *Арысь* (абна дгьв) шыр, афачлвы йайшварациа ацла кьвадама жанлара йывачиванл. *Абага* адгьыт йлалчывалыз

67 асур. Кавказ шхыака рини аглайыра носкыа.

абна кыттыкка ырайшварынт. Ашварыда тырчынахчауа *аша-рах* ахныкы ашта ыайшытыт. Ахлыра жына аны *абна кыттыкка* тыккыарчыахыт.

Хара кылометркн бжакн ачара ханхыагга аган, ауага рыцаргы ишхышашу понт. Ари ахларара аны быгык кыкы ашы аылга тланкыка гларга гырылшахуам, *пыхта* йты *анса* баба дуквага багу ахвойна бина жыпакка паныт.

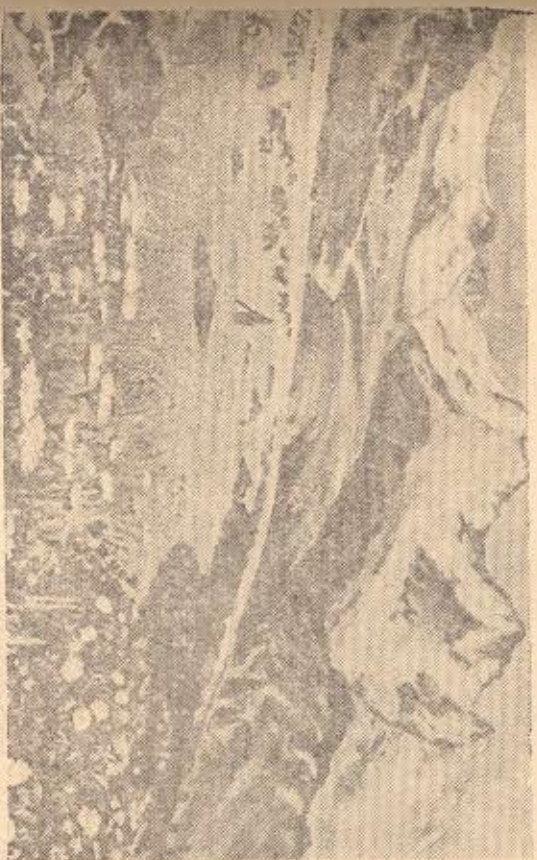
Рыцаргы хларакыга хлхыагн. 2 кылометрк ахларгара аны ихыахыт; йглауыштыгата аны хышаша чыкык паныт. Арага ахвойна цлакыагы гларга гырылшахуам. Ауаса ахлыра бзылзата йглайт. Абыхыкка бжакра, кыдаба чываша, ахлыра жына хыглакка гларгауа, ахлырта чыва шдыакка птыант (68 асур.). Ахлыртакка рини хлыра шдыа, лашара ду шарда кыагит. Ашхча хлыртакка чываша энглава да йагану дарыбыгы дудзак йашыт. Ауат йанакыызлакыгы апсхлывага йкывршата акыш йшыу. Ауава шарда кна йсы гларгит.

Апсхлывакка йрыглывауа, ашхча хлырта хлагла бжакка рини шдыата йлыху, зычылгыва дуква ацтагыга ихывауа, абнаджы-

макка — *амуркеа* уахынгга ихыит (69 асур.). Ауат шыбыкка йагышата абыкыа цлодзакка йырхытыт, ашп хларгакка рини йыккына-гыккыт. Аны ацкыс рыца йасыга йуыгышвытп *асерныка*.

3 кылометрк йазару ахларгара аны ахыта йглаглы ахлыртакыагы йдыхыт. Ахлыкы гышакка рини, ашыпга хытакка рини ашта, *мох* йты *дышайнык* гывацккып йглауа. Рыцаргы ихларгата абыкыа на шхыа гышакка ашп; ауава, рахла уызынамыдзуш агшыкка рини, *ауарбакка* гларга рини. Ауат, рфачы гларшыкхыуа, ажыганд аны паныса ихварззауа ихыит.

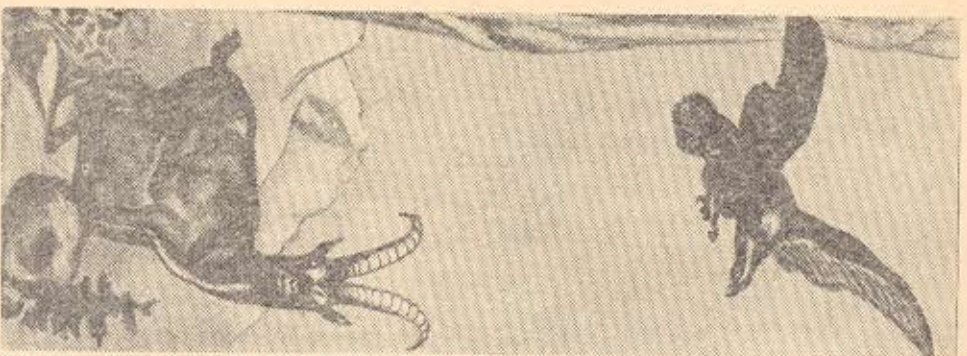
3 кылометрк йты рыцаргы йрахларгу ахларгаракка рини ани ачарага ихытапта, гынгыны ихыты асы гырагуам. Ашхча-кка ацхыа в дукка гларбгыргынт, ауат йларычывыт ашвахы йарышкыокыауа асрыдакка. Ауат агшыкк йтыцуа

68 асур. Кавказ аны ашхча хлырта.

Асурат агыма кыса аны — ихытагуа акыб рогодешдрон наубыт. Рыца ихларакыга ашхча гыбакка рини, йкыаглыа хлыра шарда згу, ашхча хлырта птыант. Хчарата ахлырта аны аракыча дзыхышуа аракыча хыит. Анык бырзакк аны ахлырта хлыра хлагла ду штыант. Ауага арахы гыдырхыуам — аны ахлырта аны агыны ахыаз чва рныс йландыркыт.

69 асур. Абладжын аурон.

чында рызна кiaz-кiaz денташва унарыкышпиги. Ихъарата аидлахыда аистхъаква, абыхъа тшвакыи аисыхъва тыблакви, зны ихъырлвауа, зынгы иглахъыртыхъуа йырхъылзпаиги. Зны йубиги, аидлахы ажвланд шдда, ацпхысуа; аистхъаква игла-рылпга ауага квашуа глакыги, йара аун азаман аглан ахъахы истахъаклыи гытам йгы амара глпхиги. Аицхъа гьбаква рпны, акыцы гьвараква йрашпбыртга, ашхъа кыткыа ахлатшкыа рпны йашлпчванл.

Кавказ аины дзыгь йгы дзыхъ чкльын шарданл. Аидхашв-

агшпныкй йасуа, ахлахъыква ахъд-рыштга, абыхъа цлолакыа йыр-тачлвиги.

Аидлахы, аицхъа тлапаква рпны, аицхы шурашл, йара аун азаман аглан ахъахы асы цлолата йыкыл, асы буран чыгкыа йгы срычхъа нкынагауа йгывы чыганл.

Аицхъа хыкыа уыкыгылата углашпрыкыи хъарата ихъты-ранл. Ахъкыа цараква, пшц зму бльыиашва, йадэхъагыданл. Ауат рсхъылпа шкьвокыаква амара ануркыа анрыкынаршывра аглан йшлуиги йгы зыкь пхьдзара ккларекыада надалкклагиги, йан-ташпахуа аглан, йбылуа арачаа ашпта йагашыиги. Аидхашв гьз-ра дукыа псайсплаза аицхъакыа йгларбгъагыиги. Ауат амара ануркыа анрыкынаршывра аглан хльыхъыча глагымат глархъкыиги. Аскыи аидхашыкыи рхъахыда ажылванд пкы кларклар тшамп-накыг. Аицхъа хльыртакыа, дларыбыгь ячыва дуддизашва, тшакхъдыртгыиги; зынгы ауат ахъара шдза шарда йхъыр-пльиги, йкыалпидзахауата йпиги.

Адыгьлыкыи адыжъыкыи хъара-чында рызна кiaz-кiaz денташва унарыкышпиги. Ихъарата аидлахыда аистхъаква, абыхъа тшвакыи аисыхъва тыблакви, зны ихъырлвауа, зынгы иглахъыртыхъуа йырхъылзпаиги. Зны йубиги, аидлахы ажвланд шдда, ацпхысуа; аистхъаква игла-рылпга ауага квашуа глакыги, йара аун азаман аглан ахъахы истахъаклыи гытам йгы амара глпхиги. Аицхъа гьбаква рпны, акыцы гьвараква йрашпбыртга, ашхъа кыткыа ахлатшкыа рпны йашлпчванл.

кыа йгларынкъауа, эдлуыш дуу адыгь мчы чкльынкыа надал-кыахиги, йгы ауат йгларылпиги, аисыхъакыа рпны йтадхуа, шхъа дзыгь гланшпиги.

Кавказ сырт Хъада акьвар тшакыа йгларбжычлвиги **Терек йгы Кубань** дзыгьлыкыа архъа гъывара йглыкыиги. Аицхъа дзыгьлыкыа дзыштра хыдылагъыкыа мчыга йгларбгъажжиги, йазахъанчиги йгы йшпахъырчиги, ахлахъыква йглархъыкыыгиги. йгы ауат аидлахыда йгларбгъагыиги.

Аицхъа дзыгьлыкыа, гкьванс-гкьванс йамцлпдауа, швахъ тшгт рпшва, дзы сабата йвачауа, узырдагъауа бжжъ ду рхъылпа йварабгъашывауа арасыртакыи ахлатшп хларакыи, рымгьва аины йгларшлшакыиги. Ауат—д з м г л а к а ш в а р т а п л (водопад).

Аицхъа дзыгьлыкыа аун аварада йымчкыапига, рында йдыгьгь чкльынугыи шъагьгата я тшыгьгата уырдырныс баргыи. Ады масы-дас мчыга агламгьвакыра йгланпда агльычлывьмс дныжъхъта, агшгы ашпакыа аннарпиги.

Кавказ аины рахла йды мчдду йгы йласкыу—**Терек** акыл. Скыи зыкь кьомкй руакида Терек агшп багъыкыа рпны йнахъва-гъахъауа йгы цлолата шга апатл (70 асур.). Аун аисыхъыва **Дарьялыкыа кьвар ду**—хъва йанхыгиги. Аун аун авара-да йглогашпга, ашп аицкыо аглангы ауага йлашцаранл, ихъва-цыи. Абыхъа бльынкыа рхъахыда, гента цларгьышыва, жьгьванд тшгт чкльынкй убиги. Терек агльыггланкыахъахыдагыи агльылахъы бльынкй йырбжыкыыга ихъванчиги. Аун дасмчдзата ахлахъы дзыштрада, уардагъауата йчлвггьга йгы ихъвачывауа, аидлахы-да йбгъачлвиги. Аун аун аварада кьвару ду алапига, ахлахъы ду-дзакыа агнарышпиги йгы йарблывгиги. Терек абыжы агльычл-**тывьс йбжы гьунарагьум.**

Аицхъа дзыгьлыкыа, аицхында ашхъа аскыи аидхашыкыи ан-ратуа, йгатыгьлвиги. Ауат кыа шывабыж аидлакыара амцгтахыи йглатыгьлвиги. Йшпакьу ухъварыкыи, акыа дзыркыа ашхъакыа ласлаз йгларбгъажжиги, адыгьгь надалчывахиги.

Аидгларакыи атшарышцаракыи.

1. Акартга аины Кавказ шхъакыа глпшырба. Запш гланы-кыауа ауат тшакхъампльрхуа?
2. Кавказ шхъакыа рпны—аидлахы уагалагата ахъахыда ахъыкыада тшцггьухърыкыи, аклиматиги аглайыри шпансахъауа?

70 асур. Дарьинская кавар.

3. Зынгыи йыккымцла асы ыакву заппи хлагларэя?
4. Кавказ шхъаква рины заппи неауышпылаккыа йбзааквауа?
5. Акорта аины Кавказ адынгыккыа гашырыба. Ауат агглыа-ра дзыгккыа йызларашпымыя?
6. Амасштаб гашыпшырыгыгыгата Кавказ шхъаква рура шша.
7. Аконтурна карта аины Кавказ ахыкык Эльбрус акк-жыгыг.
8. Аконтурна карта аины адынгыккыа Кубани Терекы рыкк-жыгыг.
9. Кавказ шхъаква йрыгыгата рында йхлагу акорта ашыгыгала йгладдыр: западна аклама, акета аклама момккыа востоचना аклама.

Ашхъаква рины абзаара.

Кавказ шхъаква рины уагта тшапкы шарда бзаангы: *асру-зынкка, ачеркескад, асетинкка* дашпатын шардагыны.

Ашхъаква рины адыгыл умрхарджырыныс йбаргыны: ауагта хлахыа шардан, тшыгыгара аккыса ауаш адыгыл шпка мацны, аккыматты мчын. Адыгыл тшыгыгара аккыса йауагы фшара ахыада, ахлахыккыа гыккыгара агахыны. Адыгыл глагта тшы-тшыадыа ашхъа прырода йгашыккыара ахыада швабмжта кы-ру ду адуугара агахыны.

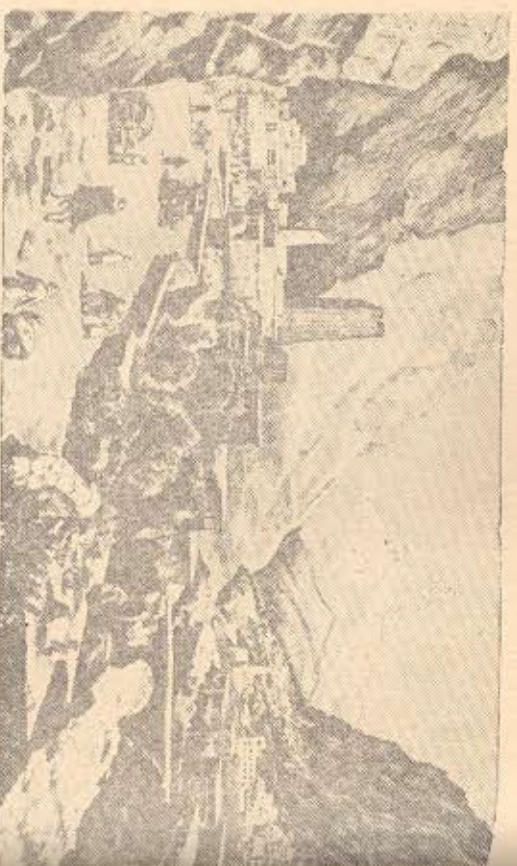
Ашхъа бзаангычыа рыгыгыл тшыгккыа рины йчмень, наргыкхъ кариснгы, картлоф дариныгы.

Ашхъаква рины чвагтыварта адыгыл мацны, ауаса шхъа хыгыгта шардан. Аун йглагыла ашхъа бзаангычыа йхыгара рахы рхлаган йыздынхалауа. Ауат жы, тшы, зымгыва-гы йраппшымыккыа—уасы джымы дыргыныгы; аглапын шлагалауа ашхъа бзаангычыа рырахъ хыгычыаккыа ашхъа йхварпылынгы (68 асур.). Ашхъа хыгыгта бзаккыа рины арахъ аглапынгын, апынгын, адынгын йхынгы. Ауагы ауат рыкхъаз йнахъауагы фачы бзылда аван. Ахыгыгтаккыа ашхъа хыккыа йгларыны-чыауа дзыгыг чыкыын шарда рыгынгы, запыг кыа гыккыныгы, йрыи аун йглагыла арахъ йырухыыз ахыра даслаа йглайшынгы.

Ажыккыа, адыккымаккыа йрыи ауасааккыа хыи шарда гларынынгы. Аун аш аш ашхъа бзаангычыа ашы, мгыахъауа, хыша глагыр-хыг. Советска егасты аны ашхъа хыгыгтаккыа рины хыи фер-ма йрыи ашыхыгыгыгта заводкыа руыкхавы.

Ашхъа бзаангычыаккыа адыгырхарджыры арахыглары ра-кымыккыагыны ашхъа неауышпылаккыагыны йраппшырапныгы.

71 асур. Кавказ шхъакъа рины акит.

Ашхъа бзазаслачъа йдучам акыт чкъынкъа рины йбза-энт (71 асур). Акыткъа ашхъа тлапакъа, апысхъынкъа рины йчвант. Сакъа—хъа нызпхъа, атыдкъа хлахъынт йгъа-дырхъа, рыккынтъа кыкъынт. Атыдкъа (асакикыкы) азакы ахъахъа азакы акыткъа ашхъа гъаакъа йыршлчвант. Атыдкъа рыдджикт рынтхъа бгынкъа агъба йыдгъагъа пур-хванта аур гъузыбум.

Апхъага агды акыт апы тпгъа аманта, аур рахъыналда йахъакынкъа чуанла фачы дрыхъазыруан. Анотолок апы агъа агатындурш гъаа уарджык аман. Ахъышкыкы чывыа рырламыт. Ужы акыткъа рины атыдкъа хлакы ргата йага-хъу зымгъагъа йнархъага, чывыа йага йыруыхъакынт. Кыт шарда электрпеска ма, радно рымант.

Кавказ шхъакъа рхъысуачвант. Апхъакыкы рыца йбаста-хау апында йхъысуата мгъа уыхвант. Апхъакыкы рины аур йапшу аглартакъа п е р е в а д—хъа йрыпхъынт. Рыца йгъа-рысабаныс йбзано апервал апы Кавказ сырт Хъада аганды йхъысуата **Военна Грузинска** шосса мгъа уыхвант. Аур аггъа уахъгъы тшыгъы йашлакъуата автомобилькы автобускы аг-ныкынт.

Апхъакыкы рины аггъакыкы райша йыгъхъадуам, агъбакъада йнархъа-гъахъынт, пайспамца тшыгъархъынт йгы йлаггъахъынт. Зхларгара 2 километртк йыздуа аха ухъагара ахъазда, кило-метр 20 йгы найхлага йамудара атахъынт.

Шындакъакы рины ашхъа хъысыртакъа, абыхъа члолдакъа рхъахъа йхъысуа, мгъащ чларгъагата акынт йшачу. Ашарда аггъауакы рытланкыкыакы быхъа члолант, рытланкыкыакы хатши хларант. Аургага заджы-заджымацара йацгъагата акынкыкы урхъахъысуам.

Апхъага, ашхъа хларгаракы рины йабаку, акыткъа урхъа-царныс баргъынт, агында рахларгы йбаргъадуан.

Советска власт акынкыкы руацала Кавказ апын ш о с с а м г л а в а бзи шарда уыхахат. Аур аггъауакы акыш наблу автомобилькы рытаныкынт. Кавказ адзыгъа рины э л е к т р о с т а н и н к а у ы х в а н т.

Апхъа дзыгъа, ахларгара дукъа йчларггъауа йлаг-нда, аур пвабж йамкъвант, йгы аур йлагинда аур рины электростанция рухъарныс назыкыкыкыкынт. Апхъа дзыгъа апын йаггъагата электростанция кромк уыхъа аурат: азджикт ахъахъага, азджикынт алахъыга. Аур ахъада шыла кромк рины эдыгъа члотинада йхъыкыгара атахъынт. Аур агдан, ады ачында агыта акынт алахъыга йшларггъауаш; аур йгъынныг алахъы йбдаггъаггъашувш, электростанция агурбникакы йнархауамца.

Армени апы йухъу „Севанска каскад“ закты йапш-хымкыла йлагиматта йчвалт. Кавказ гъат *Севан*, хлахъа кынт дуушва, ашхъа хларгакы рины кыггъант. Арагт йлаггъауа *Занга (Раздан)* дзыгъа хлахъа дзыгъагара километртк авара йлаггъынт.

Занга апы йащлархъа электростанция кромк рухъар-ныс рыггъант, аур рыда азджикт рухъахат. Севан каскад Армениа йызлауа апромышленность ахъада электростанция шарда планатит.

Ащларакы.

1. Кавказ шхъакы рины затш уаглакы йбзазакыауа?
2. Апхъакы рины адгъырхъарджыра ауаса йызбаргъы?
3. Апхъа бзазаслачъа рыхъа арахархлар маганата йамав?
4. Апромышленность тшауацнархъа ахъада Кавказ ашхъа дзыгъа шпаларысабапхъауа?

Кавказ аЧерноморска тшы.

Кавказ аЧерноморска тшы Кавказ шхьакви Черна тентьы. зи рбжюра йожяш (72 асур.). Атагьра квыса плагь, ашхьа дуквада атенгьыз йылгвалхауата, Черна тентьыз атшы аура-да йадзхьант. Аун тогла тшамцнаххитга Колхидска тлагьра Гланаршнтл.

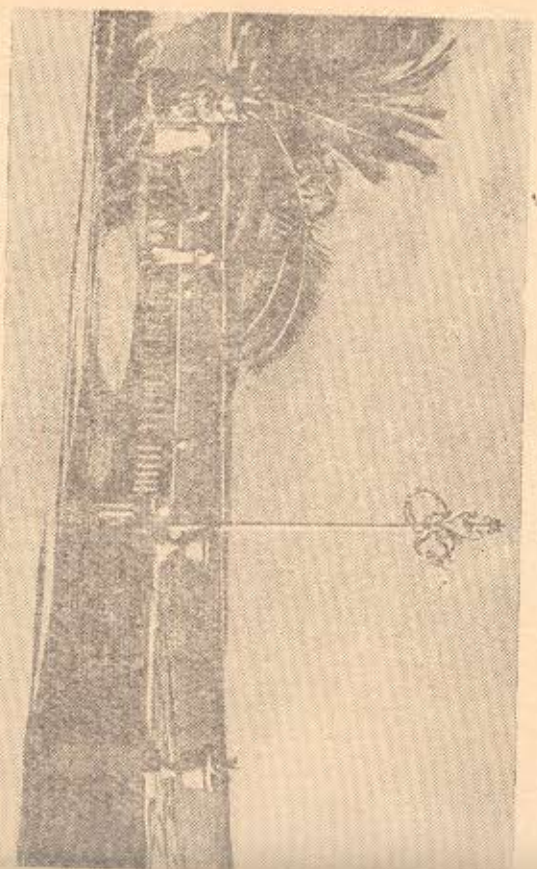
Кавказ шхьаква, хлахьа бгын дуузшва, Черноморска тшы асевеер ашша хьшвашвакна йырчырхчнтл. Аун ахьадада араьа аклимат пхант.

Кавказ аЧерноморска тшы ашны рыцла йпхант, Крым аЮжна атшы ашны ацкьыс, йшпаклау ухьлауэтын Крым ашхьаква ралкьыс, Кавказ шхьаква рыцла йхларгант йгы рыцла бзы йырхчнтл.

Араьа агьны айшисл йгы йыгьыхьахум. Араьа йара агьны арлангын маш пхалгьы Гланшнтл.

Кавказ шхьаква йьархьачау йгьлацла арлайыраква асевеш тшобгу йичьлахчнтл йгы йкьалнтл. Декабрь ашны—фьалкка (хьвра пидза), январь ашны—арасань, февраль ашны—обрикоосна, март ангьлатадра—аминдагькьа кьагьлакьнтл.

Алхын ауырап, шуарап йгы йпсыткьант. Ашша Черна

72 асур. Кавказ аЧерноморска тшы (Гаррл).

тентьыз йгьлахьнатнтл, заньт квашуа чьга гьлакантл. Кавказ аЧерноморска тшы—СССР ашны рыцла кьа шара да йагьлакьауа шьнпхант.

Архьа бахкна рины скьышкьл ауанцла кьата йгьлакьауа аьара, араьа мьзкьы ауанцладе йгьлакьнтл. Акьадзы зымгьла алгьыл ахьахь ашны йазккьхазаркьыыз, йакьыгьам атылзкьа рхьахьдза йхьызгьларныс зьлшущ аьара дзы скьышкьл ауанцла йазккьхарын.

Акьашуькьа рыцлан акьа дзы пхакьа ахьахьыгьа йгьлажьы-кьыыз ласдза алгьылгь йгьлакьчьнтл, йгы пышт амакьла чьчь-та йгьлагьнтл. Акьашуа хна—пшсахьатгьдза йгьшласуам. Аун азман арлан, ашхьакьа акьа-дзыр дукьа гьарбгьачьнтл. Ауаса ашгьшвакьа шхьыцхьуа бырт ашша, ажьгьвант йатаркьвах йчьлахьахчнтл, йпкьахчнтл, йгы амара уьде ахьуата йгьланхчнтл.

Аклимат пха, амара амур кьлакьа, атенгьыз хьлау пькь, атенгьыз ашны тшыкьлабааракьа шьвыбьжта азгьладара йасабан-кьант, аун ахьазда акьлвл атенгьыз типкьа рины апаркьа, асан аторнякьа йгы атшпсцарта тьдзкьа шарада йьазуьхьу. Хьара хькььрагь зьмгьла рины йгьаты-плнтга, анхача зькь пхьадарада Кавказ аЧерноморска тшы ашны тшысырцарныс, тшдырбьаххарныс йгы йгьдрайьазарныс йгьалнтл.

Аклимат пха йгьн пьмгькьара йгьлацла, Черна тентьыз йа-зынарху, Кавказ шхьа гьбакьа уьызгьсачу бна жьплагада йкьгьлант.

Ашхьа тланакьа рины: *йфа йсдууа кьитпан, дьсгьлвк, агьвр рьса*, бна чьва, хьа, хьаса гьлакьнтл.

Ацлакьа рыцлахь ашцлратарьн йачьлву акьб жьпна-кьа гьалнтл. Акьбкьа аун аьара тарьырчьымыгьт цара йгы бгьга шара ршлантга, шьыпакьакьл рины кьватга уьмамкьла уььарьысуам. Аьна жьпна чьыгьда ацлахь ашны, агьычьгьыс йацкьыс йхьлару, *апанорнтник* дукьа пьалнтл.

Тшакьлвзыршауа агьлайыракьа, аркьан удзы-швашва, жьплага ацлакьа йрькьлвьршант.

Рыцла йхларакьла ашчьчьы (бук) бнакьа, рыцлагьн йагьхларакьыгьта—амзатгьв, аедь йгы ашпхьта бнакьа гьалнтл.

Атропическа шьыпакьа рины йгьлатьртгьз *апальмакьа* йгы ашгьыгьт арлайыракьа атшы ашны йгьалнтл.

Алхари абгьладзари ташарау йгьлацнтлгьта, Черноморска тшы

аппы арлайыркава швабыж ласы йглайити. Анда 5 сквишда жвамертк ахларарата йглайити.

Черноморска тшы аквишыра швабыж йпшдэп. Андахь хьарата глына амакка агенгьыз чыхь штан. Аун атшккь рины андратагы йхьачыити йьы йлакьдначалити; амч антоусыну арлан аун акытшараква атшы тлатдаза йырциити.

Атшы йьы ашхьа тмапкава рины а П д а к в и а в и н н о г р а д к и д а к в и й х ь м л с с т а й г л а й и т и . А ш х ь а г ь о б а к в а й х ь м з л в а у а д о н а ж ы л а к в а й г л а р ы д л д а й а ц ц а у а т а й ч ы в а д а ш а - р а к а н х и т л . А у а т з ы м г л а р ы х ь а х ь а — й х ь а р а т а а г е н г ь м з ч л а х ь й а д а л х у а , й а т ш а р у , п а ц к о х л а н х л а ч ы в а з м у а ж ы р л а н д а з а н л . А м а р а у г л а г л а н а х ь у а т а а н у р д а ш а р а д а к а в а а д г ь м л й г ь н а г е н - г ь м з й г л а р ы к ы н а р ы ш ы в и т л , й г ь н а у н а н у р д а ш а р а к а в а д а з ы м г л а - г ь н а й к ы а г л а у а т а , й к ы а у а т а й а и т л . А к ы т ш а р а х ь а х ь м з м у а г е н - г ь м з м а ч л а й н с и т l й г ь н а м а р а а н у р к а в а д а , а ч а в а ш ы р а ч л а х ь м а й ч ы н а д л а н а п с а у а , ш ь а б а ж т а й д ы р у и т l .

Кавказ аЧерноморска тшы аппы *ауршаква, агрузинька, аджарка, абхазька* йгын датша ауарлакка базаккыити.

Черноморска тшы аппы аколхозкыи асовхозкыи ашхара раха бэн йызбауа арлайыркава гларийити.

73 асур. Чайна плантация.

Адахь план аппы азккыгьчываана ачай кьобка рьыгьька глашьирхитга йьы аут амартан йтарийити.

Ашхьа гьобаква рины а в и н н о г р а д к ы б к в и а ч а н н а д л а н т а н к ы н к ы д л л (73 асур.). Аюжна мара аунр ршквалда ашвыр шлакка рины *анельсинька, алмонька, амандоринька*, ахьвасаква, ачываква, ахлакка ауккыити.

Асовхозкыи рины роза, герань йгын датша фглыв шидза бэн зхьхьлаккауа ацветоккыи гларийити; асабын йгын адыхьккава рыхьазла аут фглыв шидза зхьхьхьлауа масла гларьдырхити.

Ареволюция апхьада Колхидька гларьа (Риони дзыгьл аныхьлва) зымгьла псымдзын. Ауаза ауарлакка апсымдз инхоралка—тейхларьла рыхьлун.

Советска власть аккышкыи руацала псымдз шарда дырбаххити. Аут рьыбахьра ужьыгьы йадынхалити.

Тейхларьлава чмазагьларара мачхатл. Уьазьгьмсуаз атейхларьла псымдзкка чвагьваргахатл, виноград рьыртахатл йгын сад рьырта гьалыматкьвахатл.

Аццлараккыи атшарьыццараккыи.

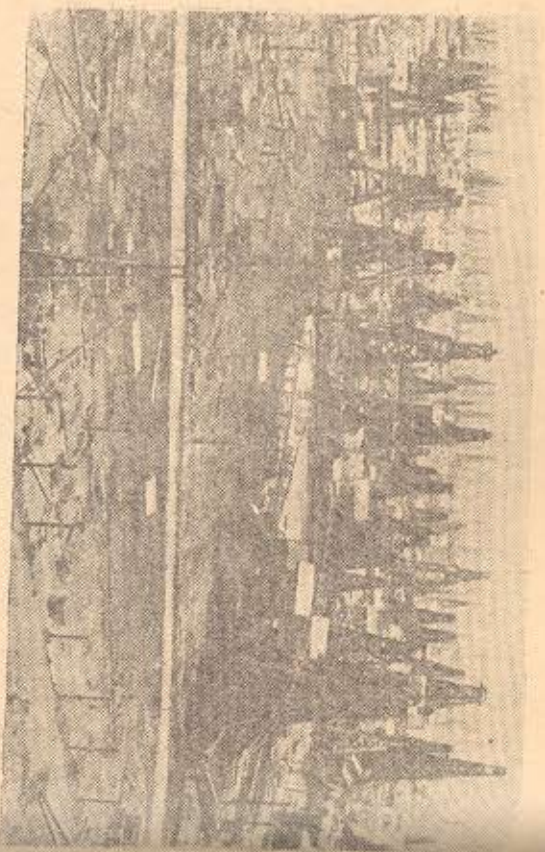
1. Акарта аппы Кавказ аЧерноморска тшыи Колхидька гларьри глшвырба.
2. Черноморска тшыи аппы аклимат эпхья йгын йызпсынкьан?
3. Черноморска тшыи аппы рьыла йызпхья, Крым аюжна тшыи аппы аккьлс?
4. Рьыла кьа шарда абагларкьвауа: Кавказ аЧерноморска тшыи аппы акьма момкьла Крым аЮжна тшыи аппы акьма?
5. Черноморска тшыи аппы арлайыра рьыла йызбавь, Крым аЮжна тшыи аппы аккьлс?
6. Кавказ аЧерноморска тшыи аппы затш гларьыркакыи йгларьыкьвауа?

Кавказ анефть промыселкьва.

А нефть народна хозьйства аппы маглана ду аманл. Анефть бензин гларьхити, аун асамолеткьва, автомобилькьва, атанккьва рмоторкьва пнархити. Апасажирска хьывьхькыи акарабьлкькыи нефтьа йьынхити. Афатагын амзакка аналдырккыити йгын атракторкьва атанхити.

Нефть эмалзам кьралыгьгьла шарда аманл. Хлара хльзра-льыгьла нефтьа бьязгларьада адуней аппы йапхьахауа агьларга акыити. Адуней нефтьа йькьву зымгьла рьарарьшара апкьлс айхла хлара йхьлманл.

74 асур. Баку аины анефтяной промыселкава.

Анефть айхлара Баку город назаргану адгылыкка рини йылдиат. Баку анефтяной промыселкава уанырзартванхара аглан, хьарачивыла она жывла глудьиртылашвауа, рыххьга вышка царда наубиги (74 асур.). Баку нефть базарга адуней зымтлва аины ртихьывара ду амап.

Апаштахі заман аглан анефть промыселкава, аурышкыва йраншдзата, аглывма кьрарь капиталисткываты йдырхарджьуа йрыман.

Анефть йтлахьшваз агламалыккага йлыцилрхуан. Аун арнххыврта кычхларакава рини зыцлгва тпхьнатлуаз пшырхлв царгв чывыркывала йрлатырхуан. Анхара швабыж пваниспата йаклвшун. Анефть фонтан агласрыз аглан, аун аглыгьра нефтга йарчвуан. Нефть царда адгылы бадалуан йгы ахьязыкы йндзхуан.

Октябрьска революция Ду амштахь анефтяной промыселкка хлара хлугатла зымтлва йырзацалпиххат.

Анефть аскважинаккава рини нацламсуа йынхауа анасоскывала йтлахьарыгылит. Афонган гласуа йаналагара аглан, аун рчыгынтлва йгы атрубоакывала анефть ватарчывауа (анефть кьачыва-хьрта) йазырцитит.

Апштанчв кьачыва ауырзашва, аметаллическа трубкака йхьваахын, апхатшахьва йылдиат. Ауатла анасоскка анефть

ахьла-апшарта заводкава йрыздырцитит. Ауаза аун фатагян, бензин, машина масла глалырхитит.

Баку йтыцилгитга нефть шарда хлара хлкралыгылва ашлыла зилвакка рини йцитит. Анефть нефть зланыкьывртауа ахьвыкы дудлакывала (анефтеналивной судакывала) Каспийска тенгьыз-лампа Астрахань йазырцитит, йгы ауаза анефть нкьыгата дьылгв баржакка йыртарчывахитит. Аун амштахь аун Волгала ахьахьы йхьвалитга йгы адыгьтв мглакывала Москва йгы Ленинград, Урал йгы СССР аЕвропейска хьвы антахьгыт ашлылакка риниыла йампичитит. Аносудка жьаба пхьдзарала авагон-инистернакывала аСоюз ашлыла зилвакка рини фатагянн бензини рцитит.

Нефть царда нефтепроводкывала Баку йтлагыцититга Черна тенгьыз ашпкыва рини—Батум аины—йырцититит. Нефть ер о-вод аун хьыдагьтыврада йвацитлу йанламсуа нефть зламгьыв-суа адгылы йылдажу айха трубап. Анефтепровод ашхьакка йбархьысуа ашлыла аины перекачивать рцитит. Анефть аун ашп глалыла агара рында пудга йахьыдыкыцитит, айха мгла-ла агара ашкысты.

Апаштахі заман аглан, Баку кьышыра нашхьня йгы кьылей-саз аман. Агород аины я йлгата я йкыбта закгыны гьтагыла-мытл. Ахлала нефть бахлв йгы саба псхьывала йарчыын. Аго-род дзы гьзымхькузтл. Арабочакка аказарма йгы аддыжк тпнакка рини йбаззун.

Советска власть аскышкыва руацала Баку датпата тшансахтл. Арабочакка рыхьтаз апещ данара дукка зму атгылз глалымат-кка уыхвахатл. Цла царда дацлахатл, анарккава йгы ахлара шидзв рьыртакка чпахатл. Йшугараз йгы йсабакыз Баку йкьаргалауа город йчывахатл.

Азыгларакка апшарыцаракени.

1. Хлара хлкралыгылва ахозыства йгы агтынхчара (аоборо-на) ахьязыла анефть марланата йамад?
2. Апхьва нефть шпалыцилрхуаз, йгы ужвы аун шпалгы-цилрхуа?
3. Баку йтырлата нефть, фатагян йгы бензин абартакывала?
4. Аконтурна карта аины анефть глалыхьрта шлыла йгы Баку город акьжыгылв.

Кавказ аобзор.

Кавказ СССР аЕвропейска хъвы аюго-восток апын йаъанл, азапад тланыкъвада Черна йгъи Азовска тентгызъква йгъи авосток тланыкъвада Каспийска тентгыз рбжыра йбжыл. Кавказ асевер тланыкъвада архыкка аъанл. Рыцла аюгла унаскля-рыквын, пыц зму бълыв дуддзашва, ахъыкка сыгли цхлашыв-ли йхъгъвата, **Кавказ асырт Хъада** тшцгънахитл.

Кавказ сырт Хъада **Кубанн Терек** гъабгъачывитгта йгъи архъа гъгъвара йадамгъвайситл: Кубань—запад тланыкъвада, Чер-на тентгыз йазитл, Терекгъи восток тланыкъвада Каспийска тентгыз йазитл.

Кавказ асырт Хъада аюг тланыкъвада **Закавказье** аъанл. Закавказье айхълара шхъа шъыланл. Закавказье азапад апын **Колхидска** тгавра гъгъвара шгланл.

Кавказ шхъаква рины аклимат, артайыра йгъи аисауышпхъа-ква ахъахъыда тшанхъаукъылду аглан, аун йапшбыртга север-да утыцгта юг тланыкъвада йгъи западда утыцгта восток тг-ныкъвада уаннаскляуа йпсэххитл. Авостокга унаскляпхъадзатгъи рыцла йхъывашпхъахитл йгъи рыцла йбэххитл; аюгла унаскляпхъа-дзатгъи, рыцла йпхэхитл. Ахъахъыда тшцггъуапхъадзатгъи рыцла йхъывашпхъахитл, утгалабгланпхъадзатгъи рыцла йпхэхитл.

Ашхъа тлапаква рины пхныгта, авиноградква анауа азаман аглан, ахъыкка рины—нанакъывызгакгъи гъын хъывашпхъахъанл, зымгъла сыгли цхлашывгли йхъгъванл.

Кавказ **аЧерноморска тшпы**, Кавказ шхъаквада асевер иша хъывашва йачывэхъауа, климат пха аманл. Кавказ шхъаква ресвер тланыкъвада гъын хъывашва анагъу азаман аглан, аует рюг тланыкъвада, Черноморска тшпы апын, йпххгъгъдзатл, анд-радатгъи йачъву артайыраква къагитл, анельсинккн амандаарин-кви ауетл.

Кавказ апын априродга баяракка шарданл: хъду зму айна-ква, нефть. Кавказ адыггъв мяква электростанция ухъавара ахъызгта йгъларьсабанытл.

Кавказ шхъаква рхъысуачыванл. Аует ршпы рыцла йхъы-сырта бэно апын, Тбилиси йгъи Орджоникидзе городква рбжы-ра, **Военно-Грузинска** шоссейна мгъла улахванл. Амгъла абыхъв цдолакка йрыдэхъвсуа йгъи ахлатш задаква рхъахъыда, гъвккло-метркд йайхълу ахлатгара апын йипгъу, Дарьяльска быхъв бжы-ра йгъи аперевал (ахъысырта) йырхъысуата йауапситл.

Атшарыццараква.

1. Акорта апын Кавказ сырт Хъада, Колхидска тгавра, Кавказ адыггъква гъашыврба.
2. Аконтурна карта апын Кавказ сырт Хъада тшэхъвар-хауа лина шьплага йгъашыврба. Кавказ ахъыкв хъада—Эль-брус акъжывгълв.
3. Адыггъква Кубань, Терек рдзыццараква къарандаш чыхъыда йгълархъыкълывжгъаша.

СССР АПОЛИТИЧЕСКА ОБЗОР.

СССР АУАГІАКВА РАЙШЧВАРА СОЮЗ.

СССР апын ауагІа бззззачыва зымгІва йшагу рпхызара 200 миліон авара йнадынтІ.

Октябрьска социалистическа революция Ду хІара хікралыгІва ауагІа тзвымыкыва зымгІва скышышкІ пхызара цардада апаштахІ, апомещиккыва йгы акапнталисткыва йладдрайдыз арлыгра рхънахтІ. Аналициональносткыва зымгІва ргрудыщаккыва хІара хікралыгІва апын хыттыгыІа абга зму гражданиккывахатІ. СССР—адуней апын ауагІаква зымгІва тамамта правада йашыта йвалыз йапхъахауа государствапІ.

СССР ауагІаква ркультура ласы-лас йадахІтІ. ХІара хікралыгІва рахІа ихъарадыз ашІмІаккыва рпны алхартаккыва гІанаршанІ. Бзышвата йауу зымгІвадалгы кннта гІыцпштхтІ. Аналициональносткыва зымгІва ргрудыщаккыва рсабичыва дара рцри бзышваккыва йапхххнтІ.

ХІара хікралыгІва ауагІаква бзн йабабауата йацззззнтІ йгы ауи йгІацІада уыгърайгІауашым. Советска уагІа национальносткыва зымгІва дара рРодина ду—СССР швабыж бзн йырофІтІ йгы хъацара ду рыдата йырхучІтІ.

ХІара хІгосударства йацззырвзта йадыгІлыз жыпн союза республиккакІ йрайщывара союзпІ. Ауи йпымтІшыхуаш асоюз ду ауагІаккыва дара ргахъырада Коммунистическа партня аунаша-да йгІаныршахатІ.

АСоюз апын йгІауаш асоюзна республиккаккыва агалытІ:

Российска Советска Федеративна Социалистическа Республика.

Украинска Советска Социалистическа Республика,

Белорусска Советска Социалистическа Республика,

Узбекска Советска Социалистическа Республика,

Казахска Советска Социалистическа Республика,

Грузинска Советска Социалистическа Республика,

Азербайджанска Советска Социалистическа Республика,

Литовска Советска Социалистическа Республика,

Молдавска Советска Социалистическа Республика,

Латвийска Советска Социалистическа Республика,

Киргизска Советска Социалистическа Республика,

Таджикска Советска Социалистическа Республика,

Армянска Советска Социалистическа Республика,

Туркменска Советска Социалистическа Республика,

Эстонска Советска Социалистическа Республика,

Карело-Финска Советска Социалистическа Республика.

ХІара хікралыгІва агосударственна строй, аграрданккыва рправа йгы рхачІвыборчкыва *Основной закон*—Советска Союз аконституцияда йрмбергІлыгІхтІ.

ХІара хікралыгІва арабочаккыви акрестьянккыви йырсоциалистическа государствата йшауу аконституция нанылІ.

СССР апын агосударственна власть йаорган хъадата йауу СССР аверховна Совет акІвпІ. Ауи хІара хікралыгІва зымгІва ахъазда азаконккыва гІыцпштхтІ. Ауи правительствата гІаннаршнтІ—СССР аМинистрккыва рСовет.

АКонституция аІккъ йтата Советска Союз аграрданккыва зымгІвагы дырра ддраруырныс, йынхарныс, тшпсырщарныс йгы ражымытахъа йадыладархарныс права рымашІ.

Советска Союз дагражданннта, анхара йангІадыа, зымгІвагы рыгІваккыва цкыта йынхара рборчпІ. ХІара хІгІны зымгІвагы нхнтІ. ДзачІвызлагІкІгІры йара дызавъу, йзыхауа йхитІ йгы йхаз йакышывауа нхаша йаучІтІ.

СССР аграрданккыва йырхачІвыборч апхъадзата йауу хІара хІсоциалистическа Родина ахъара акІвпІ.

Апшарыщараккыва.

Акарта апын йгІашыврба:

1. РСФСР;
2. СССР азапал хъывыда йаыаккыву ареспубликкаккыва;
3. Закавказье ареспубликкаккыва;
4. Казахстан йгы Средна Азия ареспубликкаккыва.

РСФСР.

Российска Советска Федеративна Социалистическа Республика—асоюзна республиккаккыва зымгІва рацкІыс рыцІа йдупІ.

Ауи Балтийска тентьыз атшккыва рпны йгІашларышывта Тиха океан апындаа йгы Северна Ледовита океан апын йгІашларышывта акъралыгІ аюг гІраница ашхъаккыва рпныдаа гІацІанакІнтІ.

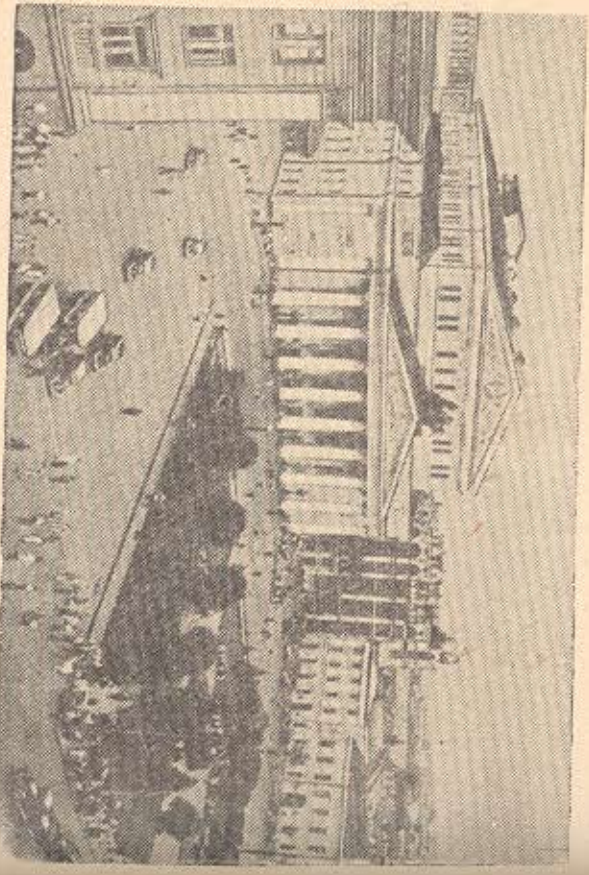

Хлара хікъралыгытга аины йтабзазаауа ауарлакка ыраарла-шара ацкыс айка РСФСР аины йбзазгитл. РСФСР априрода шыбыж йагйвакешл. Аун рыцла йсевернадзу ахъвы апокс хъывачыва аины йцтланл, рыцла йдуу ахъвы—зхышывшваралн энхаралн йкытанану апокс аины.

РСФСР асевер аины тундра шылыла аранл, аюгла рыцла улгаскыта абна шылылакка цтланл, абнакка рюгла—архъа-к в а. РСФСР аины трын хъта ыаным, Кавказ аЧерноморска тшы, шылылаккыгытгы аранл.

РСФСР аины природна баыра шарда аранл: адуней аины рыцла энлошадь дуддзу бна, шардадза гласцызкыла адгыыл апочва к в а й ч л в а, СССР аины ахлэхъррачыва гыцлхъртга дудза Кузбасс аины, Хибин аины апатиткыва, калийна джыкка, агла йгы айка рудакава Урал аины, Восточна Сибирь аины хыпш.

РСФСР псгачыва промысел баыра дукка зму атенгыызкыва глэдэхъанл—Баренцова, Каспийска, Дальневосточна тенгыызкыва. Абна кыкса дуддзакка рины хвду зму хъвы пышка экву шыыр шарда рыланл.

75 асуд. Москва.
Агород аныга. Атеатр Ду.

Апромышленность йгы асельска хозыства ртшауанлхърала РСФСР ахъыгытга республиканл. РСФСР аины фабрика, завод йгы промышленна город ду шарданл. РСФСР йтыргитга антагыт ареспубликака рины автомобилька, апаровозка, йапшкывам машина алачкака, асхъа, мшы, шываогъвы, кныга ринтл.

РСФСР азападна областкыва афашист кыгльчачка гларгы-кыста йаран. Афабрикакака йгы азавадка, агородка йгы аде-реанкыва рыхъвашакахахатл. Ужы йрыхъвашахааз ахозыства шаквыргыгхъра гываца акывмыкыла, ауаса шлыцта фабрика йгы завод шардагы уыхвакахахатл.

РСФСР аины уагла тлапкыгытга энгывата 60 аыара табза-антл. *Ауршюкка* ракывмыкылагы араъа *аматаркка*, *абашкир-кка*, *акуткка*, *азвенкка*, *аменикка*, *абуряткка* йгы датшаны уагла тлапкы шарда табзаантл. Ауат автономна республикакава, автономна областкыва йгы аналциональна округкыва гландыршатл. Ауат зым-гыва федерацията (союзта) йадгытл йгы аун акывл Российска республика федеративната йзапхъауа.

РСФСР аины зымгыва рацкыс рыцла йаихлгата *ауршюкка* базантл. Аурышв уагла тлапкыгытга ду хлара хікъралыгытга антагыт ауагла тлапкыгыткыва зымгыва йара йгладнакылын йранхъагытгытга йарцитл. Аурышв уагла тлапкыгытга апаш-тахл самодержавие абакыра аины йапхъагытгытгын. Ауат йапхъа-хавата 1917 акыш октябрь аины апомещиккы акапиталисткыи рывасть ахъырпан йгы советска власть шакъдыргытл.

Аурышв уагла, ашахбаки йапшта, хлара хікъралыгытга антагыт ауагла тлапкыгыткыва социалистическа хозыства уы-хвара йгы акулыгура тшауанларыхъра аины йырихърытланл.

Аурышв апхъхъкыва, инженеркыва йгы антагыт аспеци-алисткыва РСФСР апромышленна город дукка рины йтырштын айшыва национальна республикакава рины йырицитл. Ауат ауаъа афабрикакава, азавадка, ашахтакка руыхъвара аины йырихърытланл.

Москва, Ленинград, Иваново, Свердловск развадка рины йтыргитга ауат ареспубликакава рины, а завод афабрика шлыкыва рыхъаз машинакыва йгы аоборудованникыва ринтл. Сталинград, Горький йгы Российска республика антагыт апромышленна городкава йыртшыцитга ауаъа атракторкыва, акомбайнкыва, автомобилькыва рызлаийнтл.

А национальность зиглаква рычківынчывакви рыхліссакви Москва йри Ленинград авышша учебна заведенаква (апхярта-ква) рины йапхыгліта йри йарыпхигліваата, йарачквата, ниже-нерквата дара республікаква рины йглахынхлівыхиті.

Хіара хігосударства агычываква йырчыкхара анны аурышп уагіа йанаківывагакіри апхыгчлара рымані. Отечествона айса Ду арлан аурышп уагіа, хіара хікырдалыгліва антагыт ауагіа глапкікырліваквалы рычта, агычываква хіара хіродина йгліанакіуа анны йырчаті йри айглібра глачыраті. РСФСР йаглонцата йауу Москва аківлі.

Апшарыццараква.

1. Акарта анны йглішыврба: 1) РСФСР йри аун аглонцата Москва; 2) РСФСР аЕвропейска йри Азиатска хлыкыва; 3) РСФСР атшкыва глэдджывауа атенгыызкыва; РСФСР адзыглі-бжакви адзыглібжакывакы; 4) РСФСР анны атлагрываква, ахлі-пйараква йри ашхыкыва; 5) адзыглікыва йри агвалкыва; 6) агор-родкыва: Москва, Ленинград, Мурманск, Архангельск, Свердловск, Магнитогорск, Новосибирск, Владивосток, Горький, Ульяновск, Сталинград, Астрахань, Калининград.
2. Россійска республіка федеративна захырліаз глэшхыва.
3. Аконтура карта анны РСФСР шшы.

КАРЕЛО-ФИНСКА ССР.

Карело-Финска ССР, Бела тентызын Ладожска гвалн рбжы-ра анны, тайга аевропейска хывы аапапад гланыктывада йаьані. Аун запад гланыктывада Финляндия глэдзхыані.

Ареспублика абазазглычыва—*акарелаквала, афиннквала* йры *ауршаквала* йаглані.

Карело-Финска ССР априрода йгліпшым йри шывабыжта йпшдзані. Шыхін ачліви зглансу а х в о й н а б н а ячліва акырышп дукыва ахліларакыи атшкыи, пжывбана хывызшыва жыплата, йхызырглінті. Абнаква рины, зычглівакыва хліхывыдла йндікыю, зтшпкыва граниту йри мрамору, уызуапшпуа дзы цкы эту, зыкы пхыдарагата а г в а г дукыва йри чккывынкыва аьа-квані.

Агвалкыва азджыкы рыцла йхларакыгата йштлані, азджыкыглы— атлагвра. Йхларакыу агвалкыва рины йглігындігліта аглагвра йаьа-кыу йрызырліауата, а д з н г і в мчкыва адзхліхыв шывхымсакыва рины йхывачывауа йри йшвахырычуа, ахліхтыкыва йглархы-

76. асур. Карелыи ишы азз бгышваргакыва.

чывауа, пшдзата йккілауа, йгларшлывауа атшкыва йгларбгы-чывауа, ласлзата йгланглівайситі (76 асур). Йыакывызгакыглы мо-хи лпшайныкы глэккывыз ахліхыв дукыва убиті. Уахыапшгакы-глы—йыакывызгакыглы абнаква, ахліхтыкыва, адзыглікыва, агвалкыва убиті. Гвал, пслымдз ышарду йри агенгыыз йварывану йгліг-ліда архыа аклімат псыгтыкыані йри йхышывашвані.

Карельска тайга абнаква рины хывы гланіа экыу шывыри пслгачыи шардані. Адзыглікыи агвалкыи пслгачыва шарда ртані. Карелыи рыцла йызгавадзду—псуаггала глэдзырхуа бна ду аківлі. Амазгів тшзыршынуа мшы багыя бзыдла глэдпінті йры аун йара абзырвакыла адуней зыгліва анны ртшхывара амані. Ртшхывара ду зму акарель шыхлі унагіва псауатла бзы-дла глэдзырхиті.

Ахыскыша скышкыва руацала Карело-Финска ССР анны гтывы аглыыххырта завод йры шывабыгыглы глычлызштуа фабрыка шарда уыхвакывачаті. Амшыи фанера, шывабгыглы глэдзырхиті. Адзыглікыва рины алектростанцыи шарда уыхвані.

Абазазглычыва рыцла йхыадата йыздынхалгуа а б н а х о з а й й-ства аківлі. Абазазглычыва рыуа шарданівы абна рыхліазырра,

агъы агъыхырта заводка йгы шывабыгыъ гыцпыштыуа афабрикака рны йныхитл.

Ауи йашбыгырта абазарлыча хшы гызмыцпуа рахярхлара йгы агъыдырхарджыра йрымлыыхитл. Советска власть аскып-ква руацлага Карело-Финска ССР апын псымдз шарда дыр-бахтл-йдыршшшатл, ауат чвагъвартакавата йгы хывдыртакавата йырчпатл.

Сталин хъзыу Беломорска-Балтийска канал йгы Ленин-града Мурмански рбжыра йбжю айхамглыа Карело-Финска ССР йалситл.

Карело-Финска ССР апын йлгытыргытга хлара хкъралыгыла ашылыа шарда рны мшы, шывабыгыъ, фанера, гранит, мрамор гракситл.

Карело-Финска ССР астолица—Петрозаводск, Онежска гвал азапад тшы апын йаьанл.

Ашарышцаараква.

1. Акорта апын йлгышывыра: 1) Карело-Финска ССР йгы ауи астолица Петрозаводск; 2) Карело-Финска ССР агшыпка гызджыауа агенгыызква; 3) агвалква: Онежска йгы Ладжеска; 4) Беломорска-Балтийска канал; 5) Ленинградл Мурмански рбжыра йбжю айхамглыа; 6) Балтийска тенгъыз йтыцпта Вега йаца а адымыла. Ауи амглыа элацауа адымылкви агвал-кви глышывыра йгы ауат рыхызква глышывла.

2. Карело-Финска ССР асенеер йлгышарыштыга аюгта уратл йауу амаштаб глышывсабапцауаца йшыва.

3. Аконтура карта апын Карело-Финска ССР шшывтыга йгы ауи астолица Петрозаводск акъжывылвх.

ПРИБАЛТИЙСКА СОЮЗНА РЕСПУБЛИКАВА.

Прибалтийска союзна республикаква—Эстонска, Латвийска йгы Литовска—абна алапса зонаква рны, Балтийска тенгъыз агшы йатшынычваланл. Ауаьа *аэстониква*, *алатышква*, *алитовиква*, *аурывшкыва* йгы антахыгыт ауагта гланкылыгыла-ква бзазаканитл.

Октябрьска социалистическа революция ду амштахь Эстония, Латвия йгы Литва ргрудяшаква хлара хлродина антагыт ауагта гланкылыгылаква йрыцта дара рны советска власть шакдыргытл. Ауаса ауат арепубликаква ралгылыква 1918 акъыш атлан Германия йакытл. Анмец рква ркварула апоке-

диккви акапиталистквин рвласть шаквыргылдаххтл йгы ауат акъралыква кыыда госуларствакывахатл.

Эстония, Латвия йгы Литва ргрудяшаква дара йырта-хтымкыла хлара хкъралыгыла йакъыгакывахатл. Адыыл бзыр-ква акулакквин апомецкквин йрытлаххтл. Польша, Литва, Латвия йгы Эстония ркантигалисткыва агрудяшаква угнетать рчпун.

1940 акъыш атлан Прибалтика ауагта гланкылыгылаква йатаркылах дара рны советска власть шакдыргылхитл. Эстония, Латвия йгы Литва СССР асоюзна республикаква рыхы-дара йлгалдуата йлаыххатл. Прибалтийска республикаква рхозыяства ласыта тшауацларыхра ауи азаман апын йла-джыкыцлахатл. Апомецкквин акулакквин ралгылыква адыгыт змачыыз акрестьянкыла йырзыршатл. Афабрикакава йгы азавад-ква руыххара гызжыкыцлахатл, йыздэхтл анхаргадааралы.

Отечественна айсра Ду азаман атлан, Прибалтийска републикаква рхозыяства афашист кичва йаладрыхъваншатл йгы йамдырчвалт. Германия хланайгый амштахь Эстония, Латвия йгы Литва ргрудяшаква айшчыва союста йалгыду арепубликаква рыхърыгмуца азавадкыла, афабрикакава, аэлектростанция-ква шакдыргылхитл.

Эстонска ССР Финска йгы Рижска дзыбжытаква рбжыра йбжытл. Аклимат чансыткыку йлалыла Эстония архъяква рны хлвра жыла бзы глыитл; ауаьа хшы гызмыцпуа арахь хлычы-ква хлыитл. Эстония асельска хозыяства апын рыцла марлана хьыда зму арахърхларн ахлыа рхларн ракышл. Араьа ачвагъвар-та ацкыс ачвахыртквин ахлыыртквин агалагы рыцла йаыхитл; архъяква рны рахь фачы хлыра шарда клариситл.

Эстония апын былычъ станец шарда гыцпырхитл. Азавадкыла рны асланецкыла бензин йгы тды змалдыртыхауа газ гларыдыр-хитл. Эстония йтыцпигтыа Ленинграддза газ элацауа агрубакыла адыыл йыцпанл; ауагта агаз Ленинград йшитл.

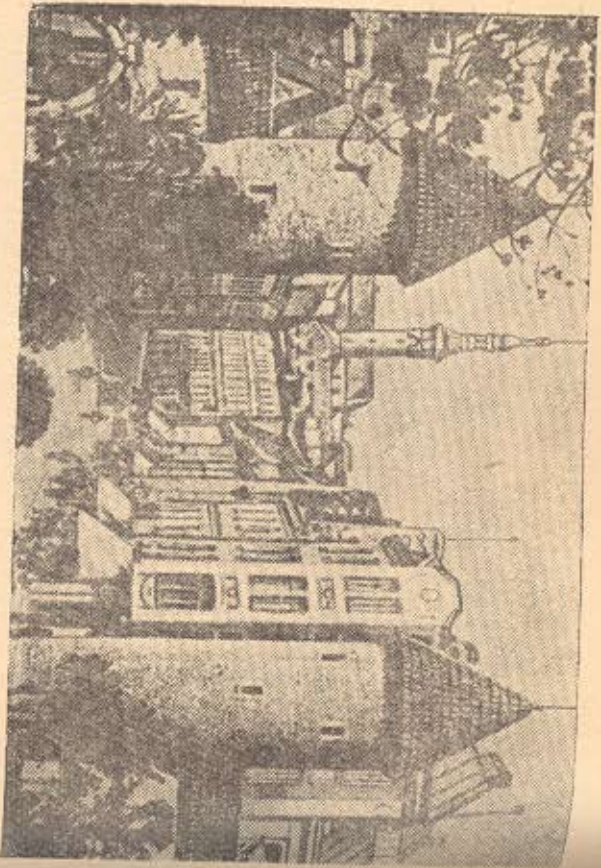
Эстония апын ашы йгы хыша хлызхуа завод шарданл, асхъа эчпауа афабрикакава йгы металлообработывающа завод-квалы атланл.

Эстония астолица—Таллин (77 асур.), Финска дэбжыта апын йаьанл.

Латвийска ССР Эстония аюгта йштанл, ауи Западна Дви-на даныгъ (латыш бзышвала Даугава) йатлынашитл.

Латвийска ССР апынгы, Эстония апын йашыбыгырта, хшы гызмыцпуа рахь шарда дырхитл. Ахыша хымыхырта заводкыла

77 асур. Таллин аины ауром.

Латвия гьваца акьлымкьва, аум йашшбыркта Москвагы Ленинградгы хьшала йадыргалил.

Латвия азаловкьва ринь аватонкьва, азелосипедкьва, арадио-приёмниккьва гьшдыршитил.

Латвийска ССР астолиця—**Рига**—Прибалтика агород дукьва йрыуа закьшл. Аум Западна Двина Рьжска дэбжыга йьала-чьвахуа аины йаванл.

Литовска ССР—Прибалтийска союзна республикакьва зьм-гьва рапкьыс рыцла йюгхауата йштлил. Аум Неман дзыгьлв йагьвшашауата йагьситл.

Литва аины, ачвахыртакьви ахьыртакьви рапкьыс, ачватьвар-такьва рыцла шарда гьрыцларкьитл. Ауагь архьакьва ринь жита, овёс, гьвалд, клевер, дён, фьчыгьлв гьлазгьрхуа сандрми клар-псакьитл; кларпф шардата йларцлтил.

Литва аины гьвы агьвыхьрта завод йгьви швьабгьты гьл-чьзшштуа афабрикакьва шарданл.

Литва астолиця—**Вильнюс**.

Прибалтийска союзна республикакьва ринь йгьлатьргитлгь ССР ангалыгьт ашлшпакьва ринь йьргитл: хьша-шша, ашыв, хьважы, дён, швьабгьты, сарныкь.

Прибалтика атшкьва ринь атенрьыз мацлл йьалзашьуа, атш-пы агот хьвы аины ашарда йара зьмгьлв йьгышешуам. Прибал-тийска союзна республикакьва ринь йдуу йгьви магьлана ду зму ахьвыхл ашласьыртакьва аьанл. Ауат ринь йгьлцлгьтгь Западна Еуропа акьралкьва ринь рыцла йагьшьысдуу амгьла цитл.

Атшарьшцаракьва.

1. Акартя аины Прибалтийска союзна республикакьва йгьви ауат реголицакьва гьлшвьарба.
2. Аконтурна карта аины Прибалтийска республикакьва шьыга энгьвала йшшывы йгьви ауат реголицакьва рыкьжвьыгьлх.

БЕЛОРУССКА ССР.

Белорусска ССР СССР азапад тьанькьвада Западна Двина йгьви Днепр дэзгьлвкьва рхьахьла аины йаванл. Белорусска ССР аины *абелорусска* табзазахитл. Ауат ракьлымкьвалгьви ауагьа *аурьшакьви аеврейкьви* табзазитл.

Западна Белоруссия заман шардага панска Польша угнетать йачпалл. Мара хьыр 1939 аскаш агьлан Западна Белоруссия абза-заргьчьва польска панкьва рьласть рхьнахьын йгьланархьыгьтхл рьви Западна Белоруссия Белорусска ССР йалагьхл.

Белорусска ССР а б н а а д а п с я зонакьва ринь акьвлл йгьлану. Ангьла тьанкькь бзакьва згьу агьнакьва—Белоруссия йапри-родна баюра анхьванл.

Арагь Атлантический океан чьартьвану йгьлалгьла агьлимат псытл-кьванл, анхьын гьшууарам, агьынгьви шардага йнхьахауата йьыншитл. Белоруссия аины агьлимат тьансыгьткькьу йгьви алгьыл ахьахь чьартьвару йгьлалгьла псымдз шарданл, эджаратгьви йашшхьм-кьва аожна хьвы аины. Анхьвала арагь псымдзкьвакьл кило-метр 100 йгьви йагьхьлата тьидраууа йштлил. Агьлпш йгьлшцлнам-хуаз агьлымдзкьва ринь алгьыл хьлатгьара тьыгьтта йамакьваз дэзгьлвбжакьва ринь абелорус кьит чькьлвнкьва чьван. Агьлалгьнда агьлымдз йгьви агьвал дэква дэзкьгьта йалачьвахуагь. Абзазагьл-чакьва посёлкьакьл йгьтыцлгьта посёлкьакьл кланджыла йцара атахь-хун. Агьлымдз алгьыл шарда арьлдуан, агьлимат гьвьыгьла-дэмызгьл; ауатгьла шарда псымдз тейхьларгьла рьхьхуан.

Советска яласть аскашкьва руалдага Белоруссия аины псымдз шарда рпшшакьатл. Анхьвала псымдзгьта йьваныз ашл-пакьва ужьви нычьва, рахь фачьл хьйра, тьыгьлвара йгьви уатра-дьцл пкьыгьлва бзиддза чьаргьлауа рхьахьатл, хьвыртакьвахьатл.

Апслымдэква андыршиша амштахь, абна рыцла бэнта йглыва йагагати, мшыта йгланатуары рыцла йбоарьхати. Анхъа шьарьглыва хьитра бэиква аленит.

Апслымдэква андыршиша амштахь аклимат рыцла йаглыва-дарахати. Шьарьглыва йрыхьуаз апслымдэ тейхларьга арьга ашлэхти. Апслымдэква рыршишара акьдыршарькьити; Белоруссия аколхозникьва адгыт участкакь аучасткакь ацтаглайуам-ца апслымдэ йглышьарькьити.

Белоруссия апын *картлоф* шьарда ларьити, *лен*, *кычва*, *рахь фэцле хьера* кларисити. Атшыгьара гьайыракьва йрыуата жита, гьвадз кларисити. Хьва шьардадзата йдырхити.

Советска власть акьышкьва руацлага Белоруссия апын машинна-уьхварта йгытгы арьыгьхуа а за в о д к в а, сарныкь йгытгы а б о р с т а н ц и я к в а уьхьвахати.

Белоруссия апын, афабрикьакьва, азаваджьва йгын азлектростанциякьва рыхьязьда бытчьв хьядата йгладрысабапуа, *торф* шьарда гьылырхити.

Белорусска ССР аемец-фашист кьытгычьва шьвабыж зарар ду адрайдзати. Сегения йгын пород шьарда йькьырьывакьти, афабрикакьва йгын азаваджьва агадырхьывашати. Айсра амштахь ахьыкьыша акьышкьва руацлага Белоруссия абэзаарьгычьва афашистка йдырхьываша азозыства, айгычьва союзна республикакьва рихьрьыгьумца, йшакьыдырхьыгьити. Белоруссия апын азавад шьыцкьва уьхьвахати, аут йрыуашити трактор, автомобиль, велосипед, гьыцьыгьыцтуа азаваджьва. Азлектростанция шьыцкьва уьхьвахити.

Белорусска ССР астолица—**Минск**. Минск—Белоруссия йа-культурна центри; арьата анаукьакьва рБелорусска Академия тап. Минск апын машина гьыцьыгьыцтуа азаваджьва йгын азаахьыр-та фабрикакьва уьхьвахати.

Апшарьыццаракьва.

1. Акарта апын йглышьарьга: 1) Белорусска ССР йгын ауп астолица Минск; 2) Белорусска ССР йагьуа адыгьыгьыва—Днепр, Запада Двина.

2. Аконтурна карта апын Белорусска ССР шшы йгын ауп астолица Минск акэжьыгьыгь.

У К Р А И Н С К А С С Р .

СССР аЕвропейска хьвы аюг тьаныкьывага адгытды кьвай-чьва рхьакьва рьапад тьаныкьыва апын Украинска ССР аьант. Ауп рыцла фасевьрнатэу ахьы гьваца абна агапса шьыцкьыва рынны йагалаити.

Украинска ССР йтабэзаакьвау ашарда *украиникьвант*. Аут ракьвымкьывагы арьа *аурьышкьва*, *асеврейкьва* дьтпатын табэзаакьвант.

Заман шьардага нашым агосударствакьва (Польша, Румыния, Чехословакия) рыныкьва йбэзавэз украинска уагта советска власть апын йазакьыта, государствакьта, Украинска ССР тшадьрыкьыгьын, культурната йгын насыпта йырчьву бэзаача рьыхьвахьырныс рьышати.

Украинска ССР адгыт ахьахь, Чёрна йгын Азовска теньгьыкьва рахьыла типцгланакьыгата йггьварант. Ауп апын йхьла-гьачьам ахьигларакьва **Вольно-Подольска**, **Донецка кряж** амакьвант. Запада арьынадаза апын **Карпат шхьыкьва**, юг апын **Крым ашхьыкьва** гьлачьыт.

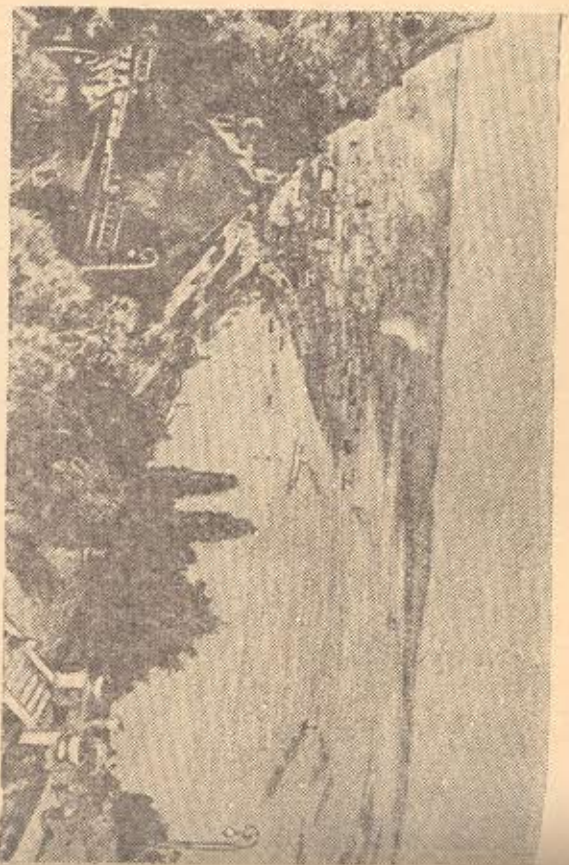
Украинска ССР асевьрда йагалаити аюгла Днепр адзыгьы агьити. Румыния тьагьладэхьу аграница апын Дунай дзыгьы агалаити.

Донбасс йаикьху ахьыт Украинска ССР апын йаьант. Донбас Украинска ССР йапабгу акьымыкьывагы, ауп йапшбьырта Москва афабрикакьва азаваджьва йгын СССР аЕвропейска хьвы йауу антагьыт апромышленина городкьва хьлахььварачьвана йаднагалаити.

Советска власть акьышкьва руацлага Украина апын атракторкьва, акомбайнкьва, йьыцлапьыкькуа амашинакьва, апаровозкьва тьагьыдырхьыгьыта машина чпарт азаваджьва рудьхьват, агеньгьыз йгын адзыгьыт хьыхькьва рудьхьыт. Аметаллургияска азаваджьва рынны *чгьын*, *айха*, *дэсир* дьырчьвит.

Украинска ССР—Советска Союз йажитицап. Ауаьа йахььва тьаныкьывазадакьгы, агеньгьыз йапшга, агьвадз экьву архьыкьва тшамьдырхити. Фачыгьыт гьлаздырхуа асандры йаьчьва дашарахити, асемьычкьла гьважьыхити, апаргьахь хьларата тшцтгнахити. Амара ану рхакьва экьпихауа адгытды кьвайчьва пьсьла тшцгьыгьара бажь гьлапачити. Украина апын ахьырбьыз йгын ахуан гьладматкьва тьагьлайуа ахьырбьыз чпартакьвин ацла рьырта уагтракьвин шьардант. Ауаьа зьымгьывагы ньажьхьта бамбигьы виноградгы гьлайити. Ук-

78 асур. Днепр Киев йагълагдахъкъста.

ранна СССР антагыт областквалгы *гвадзла, фачишлема, шемрла* йаднагалити.

Украина ахозыства афашист кичнага йагарыгъвашахата йаъан. Ужы Украина йара ахозыства шаьнартыгъхти.

Украинска ССР астолици—**Киев**. Аун Днепр аглаьрайсра акыга, агъьма тшы хларга аны йгълап. Аун аурышъ напхъачъиндзу агородкьва йрыуа закълп. Аун ахларга зада шдза-кьва рины йыкьвчъанп йгы шпылакаакі рины апаркьви асакьви рачъвара йкънагъиті. Адахъы сабырта йгы тынчдыга Днепр гъагъа мгъайситі (78 асур). Днепр уахъыста архъа гъагъакьва тшамдърхиті, рачъагъи уатанаскъихта аьна чъхъв наубиті.

Киев—промышленна городп йгы Украина йакулъгъурна центр дуддзап. Арагъ анаукакьва рУкраинска Академия йгы въшна аххирта шардагы тал.

Украинска ССР аог апы йдуу ахъьыкі ашласьртакьва **Одесса** йгы **Севастополь** городкьва аьап.

Одесса—город-геройп. Отечествона айсра Дуазаман арлан, аун шарда хъацлара ду алага йара йагъыкьвсаз афашист ркьва тшырчанахчаті.

Харьков Украина апромышленна город дукьва йрыуа закългыта йаъап. Запана Украина агны Львов город дупт.

Аьцгларі ашарьщаракьви.

1. Акарта апы йгашъырба: 1) Украинска ССР йгы аун астолици Киев; 2) УССР апы ахларгаракьва, ашхъакьва йгы адыгълыкьва; 3) Донбасс йгы Кривой Рог; УССР агород хъадыкьва.
2. УССР антагыт асоозна республикькьва йырнатуа?
3. Аконтурна карта апы УССР шшы йгы аун астолици аькьзыгълх.

МОЛДАВСКА ССР.

Молдавска ССР СССР аого-запад тланыкьвала Днестр дьгъгъ агъьтланыкьвакьлы глаланакуата йтлап. Молдавска ССР апы *амолдавикька, аурьшакька, аукраинькька* табазыт. 1940 аькьш арлан Советска правительства атребозанага, Румыния йакългыта йамаз, Бессарабия Советска Союз йангъа-дагъ арлан, Молдавска ССР гланшаті.

Молдавия агъьыл йдучьам ахларгаракьва алага ахъахъ гъваранп. Ауагъа аглимат пхалп—апхын шуаранп йгы агъыны гъгъкьлым.

Молдавия агъьыл кьвайчъла рхъа зонакьва рины йаьап.

Агъьыл кьайчълакьва рины агъадз йгы анартъхъ бьанта йгъайиті.

Молдавия агны агъла уатра йгы авиноград цлакьва шар-далп. Молдавия авиноград цлакьва йгларышларкуала СССР агны апхъагълаьгъакьва йрыуа закълп.

Молдавия аготла, архълакьва рины уаса йгы жы шарда дьрхиті. Молдавия аэаводкьва йгы афабрикакьва рины асельска хозыства апродукткьва переработатъ рьчиті.

Анемецка-фашистска кыгълычъва Молдавия амдъырчъваті йгы йарыкьвлейсъті. Ауат антырцах амцгахъ Молдавия ауагъла-кьва СССР антахъгъыт ауагъла тланыкьыгъакьва райщъва пхърыгъла-ра райлаумца йацаьсуата дара рхозыства ашакьвыргълхра йгы агшауацларьхра йадынхалиті.

Молдавска ССР астолици—**Кишинев**.

Ашарьщаракьва.

1. Акарта апы Молдавска ССР йгы аун астолици гланыкьва.
2. Аконтурна карта апы Молдавска ССР шшы йгы аун астолици аькьзыгълх.

ЗАКАВКАЗЬЕ АСОЮЗНА РЕСПУБЛИКАКВА.

Закавказье анны 3 союзна республикакы аьанл; Грузинска, Азербайджанска йгы Армиска. Ауаьа *азгузинска, азербайджанска, армянска, ауршакска* датшаргы уагъа шарда та-бзаантл.

Грузинска ССР Закавказье азапад хъвы анны йаьанл. Грузиня анны аклимат пхал, йшпакъу ухъварыкъын, аур Кавказ шхъаква апша хъвшаваква йырчырхчылт. Йаьлгълата Западна Грузия—Черноморска тшы йгы Колхидска тларва рины аклимат пхал йгы йпсыгъьанл.

Марала йырчуу Грузия анны амандрина чваншкъва, хъызшва йчууа аглимонкьва, авиноград ьарама хъарлакьва гъайнтл йгы йауитл. Ачай цла даялартакьва гъарьата тшамцырхитл. Колхидска тларва агсымдэква ртарала ужьы йыршшашахъз адрьылт анны шьыр гъашлауа аьлакьва гъайнтл йгы архъакьва гъарьата йшгъанл. Агшшы шхъа жьгъьыркьва джъчыьы, шьчыьы, каштан-да йалу хъду зму абнакьвала йхъльвакьванл. Ашхъа хъьырта бзидэзакьва рины араьх хъьынтл.

Грузия адрьылт шхъа анны марганцева руда, хълахъьарачьва, нефть гъьцырхитл. Советска ьласть аскышкъва руацълага Грузиня анны фабрика йгы завод шарда уьхъвакьвахатл. Ашхъа дзыгъь мьква рины аэлектростанциякьва уьхъванл.

Грузинска ССР столицата йаьму **Тбилиси** город акъьыл. Аур йджышакъьва шъдзата ашхъа хъьыкьва ауаьара Кура дзыгъь аьльнырчъькъь рины йчъанл (79 асур.).

Агород анны аьлакьва, аьмятныкьква йгы аьгъдз шъьц ду-дзакьва шарданл. Тбилиси—промышленна город дупл. Аур аьаьарикакьва рины асхъакьва, ацанлъьацълакьва гъьцырхитилт; аза-водкьва рины—амашинакьва. Тбилиси артьанкьва рины чгьын, айха, джыр ьадырчъьвауа завод ду румъхьватл.

Тбилиси—грузинска куьльтура йаьнцтрл. Ауаьа анауьакьва рГрузинска Академия йгы ьышша апхъарта шарда такьванл.

Азербайджанска ССР Закавказье авосток хъвы анны йаьанл. Азербайджан айхъара анны аклимат баьил, йшпакъу ухъвары-къын, араьа азапална пша псыгъьакьва гъьладэум; ауат ашхъа-кьва йьгъьладьгъдэум. Агларва анны, Кура дзыгъь амгъьвайсър-176

та аььыгъьта, архъа баькьва шгъанл. Амаря аур ршкъва рьцълахъьта, дзы эцларжъьуа адрьылкьва рины аьамбл гъайнтл. Ауаса хъьычакьва, агшан твартакьва апхъьыла ахъьырта гъьлаьмяткьва рины, агъьылагъьы ап-сыхъьакьва рины йхъьынтл.

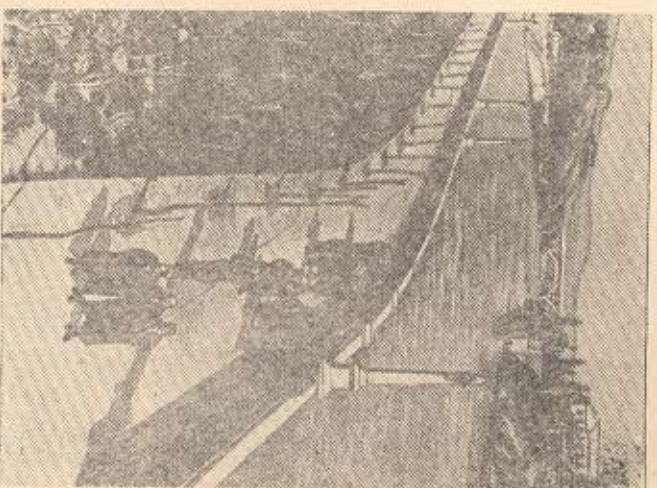
Азербайджанска ССР йаьазьра хъьадахауа—нефтл. Баку город ар-тванкьва рины СССР анны рахъла йнефть гъьцъьхьырта баяьдэакьму аьанл.

Кура дзыгъь агъам-гъьайсра хъьаракъьыртакьва рины, адрьылт адрьы шгъььыхъьыз аьлотинакьва уьхъьванл. Йгъьаньыршакъьз адрьы кыьртакьва архъьакьва дзы рьцълажъьра йгы аэлектростанция дукьва нырхара ахъьазла йгъьладьсабаьантл.

Азербайджанска ССР аьголиця—**Баку**, Каспийска тенгъьыз йагъьшынгъьыданл. Баку—нефть городл. Нефть гъьцъьхьара Баку арайон СССР анны йагъьхъахауа аьгъьларта аманл. Баку йгъьыцлгъьта хъара хъььардъьыгъьла ашъьыла шарда рины нефть ргъьилт. Баку анефть ахъьла-ацъьларта заводкьва рины анефть бензин йгы фатгъьн гъьадырхитл.

Советска ьласть аскышкъва руацълага Баку шьаьыж йаьлаьлатл йгы СССР агород дукьва йрмуа закъьыгъьта йнатл. Баку анны уьниверситет йгы датша ьышша апхъьартыгъьы тагъьыданл, ауаьа анауьакьва рАзербайджанска Академия танл. Агород анны йаьчуу гъьайьра шарданл, аьцълакьва йгы апаркьква агород дрышп-дантл.

Армянска ССР Закавказье аюжна хъвы анны йаьанл. Аур, ашхъа сырткъьвала йкъььыршу, аггъьвара хъьаракъьы анны йцгъьанл. Ашхъьакьва атенгъьыз йгъьлахъьыцъуа апша псыгъьакьва Армения йгъьыгъьладьгъьдэум йгы аур йгъьыцъьла ауаьа аклимат баьил. Дзы эцларжъьуа адрьылкьва—адрьылт псыхъьакьва рины аьамбл рухъа-

79 асур. Тбилиси.
Кура дзыгъь ашын.

көз тшампырхити, асажкы авиноградниккын дашарадаз аячла- хити. Рында йхлараклыга йрану ашылмакка ршы гвалд, ячменъ кларсити. Йхларту ашхьякка ршы ашхылга араха хлынт.

Армения гыва рудадга йбачити.
Йхларакдыга йштлу ашхья гвал Севан йглагилуа, Раздан дзыгв ашы аэлектростанциякка руыхынт. Ават йрмугата аха уыхвахахыт йгы афабрикаккын заводкын электрическа ток рыртити.

Армения астолица—**Ереван** атепгыз йглахуьхыркын кн- дометрк аvara эхларарата йштлу ашхья уахырта ашы, аяла- кка йрылагылант. Ереван—промышленна город дупт. Раздан дзыгв ашы йуьху аэлектростанциякка ршы йглатыцити Ереван афабрикакка йгы заводкка электрическа ток рыз- плайити.

Армения ашы йглыпырхуа ахлахья чванш илдзакка йг- рылырхта йрууьхыз атыдз шыцкка агород аурамкка ршы йларылхынт.

Ереван—Армения йакултырна центр дупт. Ави ашы анау- ккава Руминска Академия йгы высша ашхырта шарда таквант.

Закавказья ареспубликакка ршы йглатыртитга СССР ан- тарыт ашылмакка ршы нефть, бамби, чай, йыртыу йгы йр- глам ашвырхья ргити.

Азидлараква ашарыццараква.

1. Акарта ашы йглыпырба: 1) Закавказья асоюзна рес- публикакка; 2) агородкка: Тбилиси, Баку, Ереван, Батуми, Гори.

2. Закавказья ареспубликакка ршы природна баырата йа- къвайт?

3. Закавказья запш уагта гланпкккван йтабзааккауа?

4. Закавказья абзаача апысьхыакка ршы йгы ашхьякка ршы йзыдынхалуга ачыкы?

5. Аконтурна карта ашы Закавказья асоюзна республика- кка шыгга игывага йшшы йгы аут ргород хтадакка рык- жывилв.

КАЗАХСКА ССР.

Казахска ССР Каспийска теңгыз ашшы йглышарыштыта Китай аграницадаз йнадауата адыкы шарда глананакити. Ка- захстан йасевердзакхауа ахыкы а д г ь ы л к в а й ч л а р х ь а - к в а й р ы л а н а к и т и .

Аюгга рында унасккыта архья бахкка шглити, рахлагы аюг- да уатанасккыхта аут к ь в ы м к в а х и т и .

Рында йахху абзаача—*казахккани*.
Арача ашхлара адыкы ахыкы гыварант. Казахстан аюг ахылта **Тинь-Шань** шхья смрткка ршы йылсыгити, аюгток- длагы—**Алтай шхьякка** ршы.

Казахстан аюкенкка йварчыкхытару йглагилга, арача аргына- да сы манчга, йхыгата йгы ашхылга шуара бахта аклыт акти- мат шару. Акимат ыбабаху йглагилга Казахстан ашы дзыгв манчл. Дзыгв дукка йрмугата арача **Сыр-Дарья, Урал, Иртыш** аюквант.

Казахска ССР швабыж природна баыра шарда амант.

Караганда ашы йнцлант хлахьварча шарда. Ави ахлахья- рачава Магнитогорск аюменна хлакка агагалахити. **Байхаш** гвал алахья гыва руда шардадаз амант. Арача гыва рчварта завод дуддза уыхвант.

Казахкка заман шарда ахылылуата арача рхлар аадын- халити. Архья гтызара хыитра дукка ршы миллион пхызарала атпкка, ажкка, аусакка зкы шыкы пхызарала амахтшакка хлынт. Казахстан хлара хкьратыгыва жы, ласа йгы рахь чна гланатити.

Аказак кваччакка райхлара йгыкваччуам йгы араха- рхлара аклынккылагы, адыкы рхар джырагы джыккыр- цлат. Казахстан асевер адыкы квалычакка ршы гвалд клар- сити, Казахстан аюгга дзы эларжбуа адыкыкка ршы фачыгв рзылырхуа сандрыа, бамби, прунджь ларцити; йара ауаца ашвыр цлаккын авиноградкын гладырцити.

Казахстан ашы адыкы цанга шарда гларьсабанхити. Ават тшылбра пуг миллион шарда акьрать йартити.

Казахстан ашы дзы аялажыга канал шарда жынт, йгы адыкы ынымыз архьяккын акымыккын йкыглауа оазиста йацити. Апантхл заман атан аказакка заджв-малджыдыамкка ан- тарыт зымгыва йыграмотнамзыт. Советска яласть ашы ака- захкка ркултыура швабыжта тшпцгнахити. Ужы аказакка йрмугата дьрра зму аспециалисткка шардагынш—инженеркка, аврачкка, арылхыгккка.

Казахстан астолица—**Алма-Ата** ашхья сырт ду аглана йы- цларылант. Агород зымгыва ачывара йхынагити. Аурам дзхья- кка рудала аюголь хларкка глайити. Агород йагуга, дзпата андаккка (арыккка) атыгара йабу аныа цлакка дзылда бзита

надыргалиті. Аун йапшыбыртта ашхъа пѣахъ гѣбакава рывнъгън ацлакава гѣайтл; рыцла йхлараклыта ашхъакава бнала йхъывлани. Рыцлагы йхлараклѣзахта, агород ахъахъбырдзакл, асхъывъчъ хъыккава тшщлѣрхитл. Алма-Ата—СССР агород пшдзѣдзѣаккава йрыуа закылл.

Ашхъагари атшарыщаракан.

1. Акарта аины йгланшырба: 1) Казахска ССР йгы аун астолица Алма-Ата; 2) Казахстан аины хлахъврачъа йгы гѣва руда гыцлѣхырта шылѣлакава.
2. Казахстан хлара хлСоюз ангалыгът ареспубликакава йгъ-нагуагъ?
3. Казахска ССР асевер йгланшыршъта агордза йгы аза-пал йгланшыршъта авостокдза йгланѣанакѣуа амашштѣбѣла йпшыа.
4. Аконтурна карта аины Казахска ССР шшыы йгы аун астолица акъжыгылѣх.

СРЕДНА АЗИЯ АСОЮЗНА РЕСПУБЛИКАВА.

Советска Средна Азия аины пшосоюзна республикакѣ аыанл: **Туркменска, Узбекска, Таджикска** йгы **Киргизска.** Ауагъа йбзаянтл *аитуркменска, аузбекска, амаджикска, акиргизска, ауръшъска.*

Средна Азия ареспубликакава рины априродта швабыжъта йганышым: агтагъвраккава рины агенъгъыз хълахъ ацкѣмс рыцла йъанакъбуу шылѣла амакванл, ауаса агоро-восток аины зхъыккава агостхъиваккава йрыгълѣвауа, ашхъа хларѣладзаккава аыанл. Агъгъва-раккава рины алхынѣла, ѣакватор аины апшта, йшуаранл, ауаса ашхъа хъыккава рины—асрыгъчъхъиваккава нкъывнагауата йгъны мчыанл. Агъгъвараккава рины швабыжъта йбѣахрѣанл, ашхъакава рины сѣгта йгы цхлѣашыгъта адыз къагъвахъчъывкава шѣланл йгы ауат йгларынѣвинѣгта ашхъакава асрыгъдз дзыгъл мчыка гларѣгъѣажкитл. Ауагъа дзы таным ашылѣла—бѣазараданл, амарада йхъбыгылѣанл, гѣайыра закѣ-макѣ бану къывым ршыанл. Ауагъа, адыацѣажъгъта ан-дакъкывала йхъивачъауа йгылѣва адыз—агъгъыл дзы банарыжъвауа аины архълаккава, авиноград цѣлакава ацѣла уатракава йгын ауат-раккава ячѣваккавхитл.

Туркменска ССР. Туркмения айхлар хъвы акъывым Каракум йгланѣанакитл; Туркмения агъгъвараккава рины кѣлапа шѣлу ауасакава, ацѣлашъа (акаракутъ) уасакава йгы амахтша гвартакава

акъывш шѣбугъты йхъыва йккѣанл. Туркмения аины, чхларѣан гѣларѣан ртшхъвара ду зму, акъывртш бѣндзѣаккава дырхитл. Туркмения агор аины ашхъакава аыанл. Ауат адыхъ чкѣывнѣккава йгы адыгълѣккава гларѣгъѣачъивитл; ауат рѣзѣккава адыацѣажъгъта каналкывала ацѣла уатракава, авиноград цѣлакава йгы абамбон рыврта рхъакава дзыгъл надыргалитл.

Ашхъа тлапакава, адыгълѣв тшпккава йгы адыацѣажъгъта канал-ккава ртшпккава рины аознѣскава аыанл.

Каспийска тѣнгъыз атшны аины нефть, Каракум къывым аины гѣлѣвыш гыцлѣрхитл. Туркмения астолица—**Ашхабад.**

Узбекска ССР. Узбекистан йайхлару ахъыв, ашхъа тлапа-ккава рины йаыанл. Ауагъа ашхъакава дзыгълѣв шарда гларѣгъѣачъивитл йгы ауат рѣзѣккава архъакава йрыгълауѣарныс майралданл. Аун йгланѣла Узбекска ССР аины аознѣскава джидаргы йан-шымкѣла йшарданл. Аознѣскава йрыуата рахѣла йдуддзу Ферганска пѣсхѣла акианл. Аун Сталин зхъбуу Ферганска канал ду йагъванашитл.

Дзыгъл йнархъу агъгъыл пѣмѣаккава уѣлазбыгъла амара нур ршккава эквипхауа аознѣскава рины абамбон гѣайитл, авиноградккава, ахуанккава, ачѣваккава, абрикосккава, адынбрикосккава аунитл. Аузбек кыткъа ацѣла ачѣваракава йхъырѣгъивитл.

Хлара хлѣгъралыгъла аины бамбонга йгланѣагахауа зымѣлава аъарарлышара айхѣла Узбекистан йгланѣагитл.

Узбекска ССР аины бамбон асхъа гыцлѣызштѣуа фабрика ду шарда тагъданл. Ташкент аины, абамбон рхъакава рыхъяз, машина гыцлѣызштѣуа завод аыанл.

Сыр-Даръя аины электростанция ду уыхъванл.

Ташкент—Узбекска ССР астолица—Средна Азия аины рыцла агород душл йгы йкулѣгъурна центр хъѣданл. Арагъа аины аналуккава рУзбекска Академия тагъданл йгы анхъгъракава шарданл.

Таджикска ССР ашхъакава рины йаыанл; аун авосточна тланыккывалага СССР аины рыцла йхларѣладзу ашхъа шылѣла Памир аыанл.

Таджикска ССР агоро-запад пѣсхѣлакава ресевѣр тланыккывалага ашхъа хларѣлакада йхъыкыланл, ауаса агор тланыккывалага апша ршы чыгъкава йагъзымхъытлн. Ауагъа амара анур ршккава эквипхауа дзы ацѣларжъуа агъгъылккава рины абамбон рхъакава йгы ацѣлакава ачѣвахитл. Таджикистан аины бѣжачылы рахъва ауы гѣазуа, рахѣла йбамбон тлапѣкъ бѣнддзу гѣайитл. Рыцла йхлараклыта рахѣла

ква шарда тагалаккава ашхъа гъбакка рины дзы аиларымжъуата гвадан ичмени гъдырйитл. Рыцлагы йхлараклыта, ашхъа хъыр-такка рины, ашхыгта ауаса хъыча дукка хъвнтл. Памир аины ашхъа чыкка (аяккава) дьрхитл. Таджиккистан ашхъакка рины ашосса мгла тагалакка уыхванл, адзыгтл мыч таскка рины азлектростанциякка уыхванл. Аюжня псыхъакка рины адзы анлакка каналка шардата йдыруыхвнтл.

Таджиккистан астолица—**Сталинабад**—Советска власть аины йдыруыхвиз, город шлынтл.

Киргизска ССР Тянь-Шань шхъа хларакка рины йаванл. Ашхъа хъыкка анцралагын йымратуа сыла йгы цхлашв дула йхърванл, рыца утлагоблага ашхъа гъбакка рины хъвра жывла бзи экву хъырта-чвахырта рхъакванл. Ауат ахъыртакка рины акиргизкка ашхыгта атшан гвартакка, ауаса йгы ажв хъыча-ква гларитл.

Асеверда йгы аюгта ашхъакка йгларобжаклуа апсыхъакка рины бамби, фачыгтл гъзырхуа сандры, гвадз гъдырйитл. Йъауагъизаптыгъуа ашыпакка рины дзы анлакка каналкава думхвнтл.

Киргизия аины хлархъврачыва гылырхитл, асхъа зсуа афабрикакка йгы фачыгтл гылызынтуа азаваджка умхванл.

Киргизска ССР астолица—**Фрунзе** город ашыпала хларга аины йштуу ашхъа псыхъа йтагыланл. Фрунзе—промышленна городл. Афабрикакка азаваджки рины аконсервкка дрыхъазыритл, чухла рситл йгы чва рчитл. Дзы анлакка анлакка дзы анлакка асаджакка йгы атмдз шлыккава агород рыпшдазахитл.

Средна Азия ареспубликкава рины йглатгахитлгта СССР анта-хыгтл ашыпакка рины йгахитл: бамби, даса, жыв, рахъ чва, швыр ргла. Туркмения йгы Киргизия хлара хлыр ахъазла чхлара ду замакву атш галаматкка гларитл.

Азыглары ашшарышцаракви.

1. Акорта аины Средна Азия ареспубликкава йгы ауат рстолипкава глашырба.
2. Средна Азия ареспубликкава антахыгтл асоюзна респуб-ликава йдыртуа ачыва?
3. Аконтурна карта аины Средна Азия асоюзна республика-ква шывга зилвала йшшы йгы ауат рстолипкава рыккъывыгльх.

А Х Ъ А К В А

Наиз

Алгыд шар	3
Советска Социалистическа Республикава РСОюз	17
СССР йшабтуу йалата аобзор	—
Москва—СССР йастилицанл	31
Северна Ледонита океан	39
Тундра зона	55
Абна зонакка	66
Архъа зонакка	100
Средна Азия акъвымкы ашхъакки рона	126
Крым аЮжня тшы	140
Кавказ	145
СССР аполитическа обзор	162

Приложени

- Ашар бжакка рфизическа карта
- ССР рСоюз афизическа карта
- ССР рСоюз априродна зонакка ркарта
- Йкъыва-шывртуу ашыпала анган

С русского на абазинский язык перевел
З. К. Хачуков.

Перевод с русского на абазинский язык с учебника географии для 4 класса начальной школы, издание сельское. Н. Е. Виткович. Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР. Москва 1955

Николай Евгеньевич Винокович,

География, учебник для 4 класса начальной школы.

Редактор *А. М. Зингулов.*

Художественный редактор *М. П. Веринин.*

Технический редактор *Г. В. Кувшинов.*

Корректор *З. А. Рапонов.*

Сдано в набор 28-ХII-1955 г. Подписано к печати 25-1-1956 г.
Бумага 60x92 ^{1/4}. Печатных листов 11,5, включая карты 0,875.

Учетно-издательских листов 10,27, включая карты 0,58.

ВУ 00020. Тираж 1000 экз. Заказ № 3642.

Цена 1 руб. 05 коп. + карта 55 коп. Переплет 50 коп.

Черкесское книжное издательство,
г. Черкесск, Дом Советов, комната 122.

Черкесская типография,

г. Черкесск, Колхозомолдавская, 32.

Ахв 2 сом. 50 кәпә.

Цена 2 руб. 50 коп.

НА АБАЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Н. Е. Виткович

ГЕОГРАФИЯ

УЧЕБНИК ДЛҪ 4 КЛАССА

НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ